

Dominique Sourdel
Janine Sourdel-Thomine

civilizația islamului clasic

D. et J. SOURDEL
La Civilisation de l'Islam Classique

© B. Arthaud, Paris 1968

Volumul face parte din colecția
„Les Grandes Civilisations“ condusă de Raymond Bloch,
Director de studii la Școala practică de înalte studii, din Paris

Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba
română sînt rezervate Editurii Meridian

Dominique Sourdcl

Profesor la Facultatea de litere și științe umane
din Bordeaux

Janine Sourdcl-Thomine

Director de studii la Școala practică de înalte studii
din Paris

civilizația islamului clasic

Volumul II

Traducere de

EUGEN FILOTTI

Prefață de

AUREL DECEI

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1975

Pe copertă :

Maestrul și discipolul (fragment)
Miniatură mesopotamiană din secolul al XIII-lea

Partea a treia

ECONOMIA ȘI GRUPURILE SOCIALE

CAPITOLUL VII

ȚINUTURILE ȘI RESURSELE IMPERIULUI

Civilizația islamică clasică, a cărei diversitate de școli de gândire și al cărei efort de reflecție juridică le-am văzut mai sus modelînd viața religioasă și socială, a fost totodată reflectarea lumii în cadrul căreia ea s-a dezvoltat. Fără îndoială, ea a înflorit mai ales datorită unei vieți urbane care s-a intensificat în mod remarcabil odată cu expansiunea Islamului, orașul fiind, după cum s-a subliniat de mai multe ori, cadrul privilegiat al diferitelor manifestări ale cultului și ale vieții intelectuale. Fără îndoială, de asemenea, ea a fost rezervată, în manifestările ei materiale cele mai spectaculare, păturilor bogate și mai ales cercurilor aristocratice și dinastice. Fără îndoială, în sfîrșit, ea s-a întărit în opoziție cu beduinismul, rămas legat de practicile anteislamice, și cu viața rurală, apanaj al populațiilor cucerite. Nu e mai puțin adevărat că ea a rămas condiționată de existența unui imperiu cu teritorii întinse și cu peisaje variate, unde prezența unor grupuri umane etnic disparate, supuse unor factori naturali adesea divergenți, s-a sustras tendințelor unificatoare ale Islamului urban.

Civilizație citadină desigur, ea a fost și o civilizație a zonelor de deșert și mai ales o civilizație a apei sau, mai exact, a regiunilor vivificate cu ajutorul apei și al irigațiilor. Dominată de prezența constantă, în jurul celor mai prospere centre cul-

turale ale ei, a unor întinderi pustii și sălbatice, practic inasimilabile unui stat înaintat, deși permanent menite să-i influențeze destinul, ea a fost în același timp și cu o pregnanță cu atât mai izbitoră, prin contrast, civilizația întinselor pământuri dătătoare de hrană, populate și fertilizate datorită muncii umane. Ea nu fusese în această privință decât moștenitoarea altor civilizații, acelea care de secole, în lungul aceluiași fluvii abundente sau în aceleași oaze cucerite cu trudă asupra stepei, exploataseră înaintea ei aceleași văi sau aceleași șesuri care formau baza esențialmente agricolă a economiei lor. Dealtfel această perenitate a unor vechi centre de viață sedentară, care au asigurat bogăția evului mediu islamic, așa cum o alimentaseră pe aceea a regatelor orientale din antichitate, a implicat continuitatea unor anumite moduri de a acționa și de a gândi în interiorul unei societăți totuși transformate sub influența unei religii căreia îi datora cea mai mare originalitate a ei.

Importanța rolului jucat astfel de menținerea unei agriculturi* de tip antic s-a făcut simțită chiar atunci când avântul meșteșugurilor și al comerțului îi adăugase noi resurse și determinase dezvoltarea unor orașe uneori gigantice, la încrucișarea căilor comerciale. În adevăr, acestea nu s-au dezvoltat decât în locurile unde fuseseră realizate mai întâi condițiile indispensabile muncii cultivatorului și strângerii produselor de primă necesitate pe care se baza viața aglomerațiilor urbane, produse ce continuau și atunci să contribuie la randamentul impozitelor și la îmbogățirea orașenilor proprietari de pământ. Bagdadul, de exemplu, care a fost una din capitalele abbaside avînd de la început pretenții imperiale, nu s-ar fi putut naște și nici să se extindă în altă parte decât în acest ținut intens cultivat al Sawādului, ale cărui venituri furnizau partea esențială a casetei suveranului și a cărui administrare constituia o sarcină indispensabilă pentru formarea secretarilor și înalților funcționari ai statului.

Consecințele acestei necesități economice inițiale
7 vor apărea și atunci când se va manifesta declinul

demografic al acelor orașe, ruinate desigur în urma unor fapte istorice precise, dar după ce suferiseră și repercusiunile decăderii pe care începuseră s-o cunoască regiunile agricole vecine, înapoiindu-se treptat la stepă și încetînd de a servi ca sprijin cetății islamice tradiționale. Ceea ce subliniază locul de prim plan deținut, printre factorii determinanți ai evoluției civilizației clasice a Islamului, de elementele constitutive ale unui spațiu pe care-l delimitaseră mai întîi frontierele imperiului.

Primul dintre aceste elemente se datora proporției însemnate, în cuprinsul acestui imperiu ca și în vecinătatea lui, de pămînturi secate și pustii, străbătute doar de nomazi săraci și avizi, pămînturi care au apăsătorit cu toată greutatea lor asupra istoriei Islamului ca și asupra mentalității adînci a omului islamic în evul mediu. Realitatea geografică atît de evidentă, încît nici nu are nevoie să fie demonstrată oricui ia contact și astăzi cu zona deșertică, totodată caldă și uscată, în care se situase prima propovăduire a lui Muhammad și se dezvoltase apoi domeniul urmașilor săi, în lăuntrul aceluiași „climat“ foarte ades descris și lăudat de vechii geografi arabi. Fie că e vorba de înaltele platouri asiatice ori de cele africane, abundă și azi pe ele pustietățile inospitaliere, unde greutatea de transport și de reședință abia încep să dispară, datorită posibilităților tehnicii moderne. Întinderi pietroase nivelate de o eroziune veche sau pline de cute abrupte care se opun pătrunderii drumurilor, stepe ce înverzesc doar în sezonul ploilor, ori întinderi nisipoase marcate prin absența totală de apă curgătoare și raritatea puțurilor, numeroase regiuni islamizate continuă să nu cunoască în epoca actuală alt tip de populare decît ocuparea lor temporară de călători sau de păstori, unii parcurgînd cît mai repede piste jalonate de multă vreme, ceilalți pășind în funcție de vreme și de vegetație pentru a face turmele lor să profite pe cele mai mici pășuni favorabile.

Consecințele istorice decurgînd din această situație n-au făcut decît să afirme, de la o perioadă la alta, primejdia pe care o constituia pentru civilizația islamică repetarea periodică, sub efectul aceluiași cauze, a unor scene analoage de război și de distrugere, provocate de năvălirea în teritoriile cultivate a unor cete nomade încă fruste, care reînnoiau pe scară mai amplă dezordinile ce însoțiseră primul avînt al puterii musulmane.

Născut de fapt la marginea deșertului, dacă nu acceptat la început de beduini, care au fost pentru Muhammad mai mult aliați temporari decît neofiți convinși, Islamul, după cum se știe, fusese purtat în extinderea lui triumfătoare de iureșul triburilor Arabiei, care au înlocuit atunci luptele lor intestine printr-o acțiune comună de cucerire. Stepele ce se întindeau între marginea mediteraneană cultivată a teritoriului sirian, pe de o parte, și bogatele șesuri aluviale ale Tigrului și Eufratului, pe de altă parte, au fost atunci anexate imensei peninsule vecine. Deschise migrațiunilor crescătorilor de cămile, care ocazional mai pătruseseră în ele în căutarea lor sezonieră de pășuni sau în activitățile lor caravanieră mai pașnice și impuseseră chiar uneori recunoașterea autorității confederațiilor lor, fără însă a domni vreodată acolo ca stăpîni absoluți, ele au devenit astfel locul de așezare normal al acelor mari familii beduine care aveau să mențină acolo pînă în zilele noastre unele aspecte tradiționale ale moravurilor sau modurilor lor de viață. În același timp se răspîndeau pînă la granițele imperiului acele trupe de războinici arabi din epoca de început, care aveau să-i implanteze în Africa de nord ca și în Transoxiana pe descendenții celor mai vestite dintre triburile lor, să-și rotunjească posesiunile personale prin pămînturi proaspăt cucerite constituind în parte prada lor, în sfîrșit să le islamizeze prin prezența lor ca și prin dispersarea simbolică, la hotarele acestei lumi, a mormintelor Discipolilor profetului căzuți ca martiri* în cursul acestor acțiuni.

Oricare ar fi fost apoi transformările rapide suferite de majoritatea acestor cuceritori risipiți printre sedentari și în scurt timp asimilați de ei, departe de fondul tribal de care-i mai lega acum doar orgoliul seminției lor, fenomenul invadării acelorași teritorii de noi valuri nedisciplinate avea să se repete în mod regulat. Și aceasta, uneori sub forma unor incursiuni de amploare redusă, care duceau la ruina unui oraș sau la stabilirea unei mici dinastii locale, ca aceea a Mirdasizilor în secolul al XI-lea, alteori sub aceea a unor invazii ce se dezvoltau la scara unui continent, cum au fost valurile succesive turcești și mongole.

Împrejurările precise au variat de fiecare dată, după cum variau centrele de origine care, pentru mișcările importante, se situau de cele mai multe ori în afara imperiului, în acele singurătăți ale Asiei centrale, care au fost adevărate „rezervoare” de năvălitori. Dar mijloacele de acțiune aveau să rămână în fiecare caz aceleași, mobilitatea trupei nomade formate din călăreți compensând inferioritatea ei numerică și permițându-i să triumfe în câmp deschis asupra armatelor regulate, pentru ca, la scurt interval, întreaga țară inclusiv orașele, protejate la început de întăriturile lor, să cadă în mâinile năvălitorilor. Consecințele materiale, dăunătoare în primul rînd pentru sedentar, rămîneau și ele asemănătoare.

Astfel se explică nașterea și menținerea în mintea țăranului sau a citadinului musulman a unui sentiment aproape constant, acea mare teamă de omul deșertului, rătăcitor, teamă care și-a găsit expresia cea mai izbitoare în eforturile de reflecție istorică, „sociologică” chiar, după cum s-a putut spune, depuse în secolul al XIV-lea de un gânditor ca Ibn Haldūn: „Beduinii, scria el în pagini rămase celebre, sînt cu adevărat oameni de jaf și de tîlhărie: tot pe ce pot pune mîna fără luptă și fără primejdie e luat de ei, după care fug înapoi spre pășunile lor din deșert [...] Triburile care se întăresc împotriva lor printre stîncile munților sînt la adăpost de prădăciunile și violențele lor, 10

căci ei nu se urcă pe înălțimi, nici nu pătrund în locurile greu accesibile, nici nu se expun unor primejdii ca să ajungă la ele. Dar șesurile, dacă le pot copleși din pricină că sînt prost păzite sau că stăpînirea e lipsită de putere, devin prada lor, pe care n-o cruță: ei își înmulțesc năvălirile, jafurile și violențele, datorită ușurinței cu care pătrund în ele, astfel încît locuitorii încap pînă la urmă sub dominația lor; apoi ei și le trec unii altora, și dezordinea duce la ruina civilizației acelor locuri: Dumnezeu are putere asupra făpturilor Sale; El este Unicul, Constrîngătorul, nu este alt Stăpîn decît El! Beduinii aceia sînt cu adevărat un popor sălbatic, la care asprimea moravurilor s-a înrădăcinat pînă într-atît încît a devenit caracterul lor propriu, starea lor firească; și ei se complac în ea pentru că le permite să scape de apăsarea unei autorități, de supunerea față de o stăpînire. O astfel de fire nu se împacă cu civilizația, ea îi oprește să se dezvolte, căci a rătăci și a fi cei mai tari sînt singurele țeluri pe care li le prescrie felul lor de trai, ceea ce-i oprește de la viața citadină, de care atîrnă civilizația, și este de neîmpăcat cu ea.“

Aceste cuvinte aspre cuprind negreșit o mare parte de adevăr. Motivate de un exemplu precis pe care Ibn Haldūn nu putea să-l uite, acela al distrugerii prosperei Ifrikiya ziride de cetele beduinilor Banū Hilāl și Banū Sulaym venite din Orient, ele stigmatizează de fapt dezastre ce s-au repetat în tot cursul evului mediu islamic, ale cărui realizări materiale și a cărui cultură, fragilă și rafinată, rămîneau expuse, la cea mai mică slăbiciune a puterii centrale, prădăciunilor și asalturilor din partea nomazilor ce rîvniseră multă vreme la bogățiile ei prea vizibile.

Turci, berberi, mongoli și alți năvălitori veniți din stepă pentru a întemeia dinastia menite să ajungă apoi la o mare strălucire au început toți prin a acumula ruinele. Unii au făcut-o încă mai brutal decît trupele arabo-musulmane ale cuceririi, care se instalaseră pe alocuri cu învoirea populațiilor locale ce doreau venirea lor. Ei au contri-

buit deci, așa cum au făcut arabii nomazi și poate chiar mai mult decât aceștia, la extinderea suprafețelor potrivite pentru o existență pastorală primitivă, uneori în dauna teritoriilor cultivate și lăsate de atunci înainte în părăsire. Astfel încât ajungem să ne întrebăm astăzi, nu în ce fel au dispărut atâtea monumente condamnate a fi îngropate sub propria lor pulbere de îndată ce locuitorii lor le părăsiseră, ci cum de au putut să supraviețuiască acestor dezastre succesive atâtea vestigii impresionante și dintre care cele mai semnificative n-au fost încă explorate.

Dealtfel nomadul ce aștepta cu nerăbdare momentul de a năvăli sau de a se infiltra în teritoriile cultivate vecine era prin definiție un jefuitor hămesit, care nu izbutise niciodată pînă atunci să adune bunuri trainice. Înainte chiar de epoca marilor invazii, care vor transforma atît de adînc lumea musulmană începînd din secolele al XI-lea și al XII-lea, acesta este chipul pe care i-l cunoștea încă literatura arabă clasică, unde beduinul era descris ca o ființă zdrențăroasă și veșnic flămîndă, condamnată neconținut la rătăcire, văzînd ștergîndu-se pînă și urmele popasurilor și ale campamentelor sale părăsite „în cutele dunelor” pe care le goneau „vînturile învîrtejite din miazăzi și vije-liile din miazănoapte”, urme pe care le deplîngea în versuri ce evocau fără greș amintirea zilelor de altădată.

Incapabil de a scăpa de o mentalitate de om lacom și bun de gură, pentru care contau mai ales forța calmă, șiretenia precum și o tenacitate formată în lupta constantă cu elementele naturii, acest beduin n-avea altă avere decât turma lui de ovine sau de cămile, altă hrană decât carnea sau laptele lor completate cu slabul produs al vînătorilor sale, altă locuință decât cortul grosolan de păr de capră, nici alte rafinamente decât produsele unei industrii domestice familiale și rudimentare. El nu trăia totuși fără relații cu sedențarul. Chiar cînd nu apărea din deșert în chip de

cuceritor pentru a-l face pe acesta să-i simtă jugul, el îi cerea anumite produse necesare existenței sale frugale, cum erau făina, curmalele și mai ales armele sau harnașamentele. El putea de asemenea să-l servească la ocazie ca păstor, furnizor de lână, mercenar sau chiar ca ghid sau însoțitor. Astfel, beduinul a ajutat uneori la dezvoltarea unui comerț care se făcea cu ajutorul caravanelor legînd între ele, peste zonele neospitaliere, diversele centre citadine și care justifică într-un sens numele de „civilizație a cămilei” aplicat uneori civilizației arabo-islamice. Dromaderul, care a constituit totdeauna bogăția turmelor beduine din Arabia, furniza în adevăr mijloacele de transport indispensabile călătorilor și negustorilor, după un sistem care asigurase, înainte de Islam, prosperitatea activului târgușor Mecca, unde a trăit Muhammad.

Dar această participare la activitățile comerciale înseși n-a fost niciodată decît îndeletnicirea unui mic număr de beduini în mijlocul tuturor acelor care se mulțumeau să perceapă taxe pentru folosirea unor anumite căi mai des frecventate sau, mai simplu, să confiște sau să prade mărfurile la trecerea lor. Și aici nomadul acționa în primul rînd ca un ferment de dezordine; și împotriva lui au trebuit cîștigate, după pilda a ceea ce făcuse Muhammad însuși, cele mai grele bătălii din istoria veche a Islamului. Este suficient să cităm ca exemplu tulburările din epoca umayyadă, în care numai eforturile cîrmuitorilor de a stăpîni spiritul de anarhie și asprimea primilor cuceritori arabi au permis așezarea statului pe o bază solidă, în timp ce lua naștere o societate compozită, în sînul căreia elementul sedentar ieșea treptat biruitor. Și aceeași remarcă este valabilă în privința epocii abbaside, în care nomadul arab a ajuns uneori să neliniștească însăși stăpînirea califiană, ca de pildă atunci cînd o primejdie ca aceea a karmatilor a devenit atît de acută datorită coluziunii ce exista în acea vreme între mișcările sectare și bandele de hoți de drumul mare refugiați în părțile greu accesibile ale Arabiei.

În fond, beduinul, care, printr-o condiționare istorică specifică, nu producea aproape nimic afară de randamentul direct al turmei sale și care se mulțumea să cumpere, dacă nu să-și însușească prin violență, un mic surplus, nu participa direct la viața unei societăți asupra economiei căreia el nu exercita o influență decît prin mijlocul indirect al controlului căilor comerciale sau prin amenințarea latentă a prădăciunilor sale; el ignora de asemenea cel mai adesea căutările religioase sau intelectuale ca și realizările de ordin practic sau artistic ale acestei societăți. El exista totuși în orizontul mintal al acestor societăți. Acest fapt, care avea să supraviețuiască profunde transformări a vechiului Imperiu islamic, începînd din secolul al XI-lea, sub acțiunea nomazilor turci și mongoli, esențial străini de spița semitică, merită îndeosebi să fie sesizat în plină epocă clasică.

În adevăr, printr-un curios paradox sau mai degrabă datorită influenței dominante a unui „arabism“ care fusese vehiculat de Islamul însuși în momentul cînd acesta se implanta cu forța și consacra triumful nomadului asupra sedentareului, acest triplu obiect de teamă, de dispreț și de batjocorire care era pe atunci omul deșertului n-a încetat să se bucure de un real prestigiu în mediul abbasid. Gloria depărtată cu care era împodobit în aducerea aminte a literaților și cronicarilor se îmbina cu stricteța propriilor sale pretenții în materie de puritate a limbii și a genealogiei. Sentimentul unei noblețe anterioare religiei musulmane stătea la baza mîndriei lui, criticată uneori, dar și invidiată de îndată ce se vedea în el moștenitorul unui întreg patrimoniu de povești legendare care constituiau fondul comun al poeziei arabe cît și materialul necesar unei înțelegeri adînci a limbii Coranului. Oare faptul unei ascendențe beduine mai mult sau mai puțin justificate nu rămînea el dealtminteri privilegiul cu care celor mai aristocratice personaje ale vremii le plăcea să se fălească, alipind un „etnic“ (*nisba*) pur arab titlurilor prin care ele se ilustraseră în altă direcție?

Forța acestui ascendent pe plan pur filologic și literar era atât de mare încât ea avea să se perpetueze. Nu numai că un întreg aspect al limbii arabe, voit arhaizante pînă în anii din urmă, îi reflectă ecourile în extraordinara minuție concretă a vocabularului privitor la plantele stepei sau la creșterea cărnilei, ci de același registru durabil, care a modelat mai întîi psihologia fiecărui arabofon medieval, erau legate clișeele dominante ale unei poezii lirice pe care tentative „moderniste“ apărute încă din secolul al II-lea al Hegirei n-au ajuns niciodată să le înlocuiască pe deplin. Drumul prin deșert, cercetarea și expediția de pradă, luptele izolate sau ciocnirile între triburi, vijelia, furtuna și viiturile antrenînd corpurile înecate ale unor animale sălbatice ca „bulbi de ceapă smulși“ ori, dimpotrivă, ploile de primăvară aducînd verdeață și belșug — toate numai teme ce fuseseră împrumutate de la vehiul trecut arab în același timp cu multe nume proprii de locuri și de personaje — erau încă admirate și repetate pînă la saturație de aceia care de multă vreme scăpaseră de un atare mod de existență și nu-i duceau decît o artificială nostalgie. Ne găsim aci în fața unui caz deosebit de clar de civilizație ce se hrănește cu imagini străine de cadrul ei familiar — acela în care trăiau clasele pe atunci cele mai numeroase ale societății — pentru a pune dimpotrivă în valoare bogățiile uitate, aici mai ales lingvistice și poetice, ale unei fracțiuni, istoricește importantă altădată, dar numeric minimă, a populației.

În adevăr, dacă trebuie să admitem ca o constantă geografică existența, altădată ca și azi, în țările Islamului, a unor teritorii improprii oricărei alte populări decît cea nomadă sau seminomadă, nu trebuie să uităm că numărul relativ al acestor beduini în Imperiul umayyad și mai ales în cel abbasid rămînea extrem de redus. O mișcare de migrație provenind din Arabia urmasă cu certitudine proclamării Islamului; dar aceste cete de invadatori nu atinseseră desigur niciodată cifra

populațiilor sedentare alături de care ele se instalau. Mai mult încă, importanța lor nu putuse decât să meargă scăzând, pe măsură ce farmecul unei existențe imitate după aceea a antichității târzii seducea pe șefii de clan sau de confederații arabe, incitându-i să părăsească teritoriile lor de parcurs, pentru a se instala în orașe noi în curs de formare sau pe proprietățile funciare care le fuseseră concesionate. Primă ilustrare a acestui al doilea velleu al dipticului pe care-l va constitui în epocile de înflorire a civilizației islamice fenomenul de fixare a nomazilor, chemați curînd să trăiască în sînul regiunilor fertile cu care se mulțumiseră a întreține la început relații episodice: de unde nașterea unor noi nuclee sedentarizate, pătrunse de amintiri legendare proprii apartenenței lor etnice și în același timp practic contopite cu vechii autohtoni prin efectele crescînde ale similitudinii de viață și de reședință.

Procesul de asimilare n-avea de altfel să decurgă peste tot și totdeauna în același mod. Cu ocazia fixării primului val nomad arabo-islamic, vechii locuitori, progresiv convertiți, au fost aceia care au aderat la religia stăpînitorilor lor legîndu-se de ei prin relațiile de clientelă și de adopție. În epocile ulterioare, ultimii sosiți au devenit, dimpotrivă, ca diferiții șefi de bande turcești și mongole, apărătorii unei comunități islamice în sînul căreia au uitat fără greutate vechile lor credințe. Din punctul de vedere economic însă, consecințele au fost aceleași atît timp cît elementul nomad a acceptat să nu ruineze cu totul vechea ordine existentă. A fost nevoie de un fel de degradare a acestui proces, degradare din ce în ce mai pronunțată începînd de la tulburările din perioada post-selgiucidă, pentru a consacra sărăcirea și transformarea paralelă, atît religioasă cît și intelectuală, a lumii și a societății islamice.

Din cauza acestei evoluții, ale cărei etape sînt încă puțin cunoscute, este greu să ne reprezentăm azi care putea fi în momentul cuceririi arabe și

chiar mai târziu suprafața pământurilor cultivate ce adăposteau, în Iran și în Asia centrală ca și în Orientul Apropiat sau chiar în Africa de nord, grupurile umane constituind partea esențială a populației imperiului. Aceste regiuni cu o viață agricolă intensă fuseseră în cea mai mare parte create artificial cu prețul unor eforturi datînd de cele mai multe ori dintr-un trecut depărtat, dar care de atunci n-aveau să poată fi întrerupte niciodată decît cu riscul de a pierde definitiv rezultatul lor. Nu ne vom mira deci să vedem corespunzîndu-le numeroase teritorii pustii de la începutul secolului nostru, unde nu numai vestigiile arheologice descoperite încetul cu încetul și încă slab inventariate aduc dovada unei vechi prezențe umane, ci și inițiative moderne tinzînd pe alocuri „a face deșertul să reînfiorească” au venit să restabilească legăturile cu tradiții date uitării. Condamnare a ipotezei larg admise la începutul acestui secol, dar respinsă în prezent de geografi, care așeza modificări climatice la originea unei schimbări explicate îndeajuns, în majoritatea cazurilor, prin consecințele unor deficiențe umane repetate.

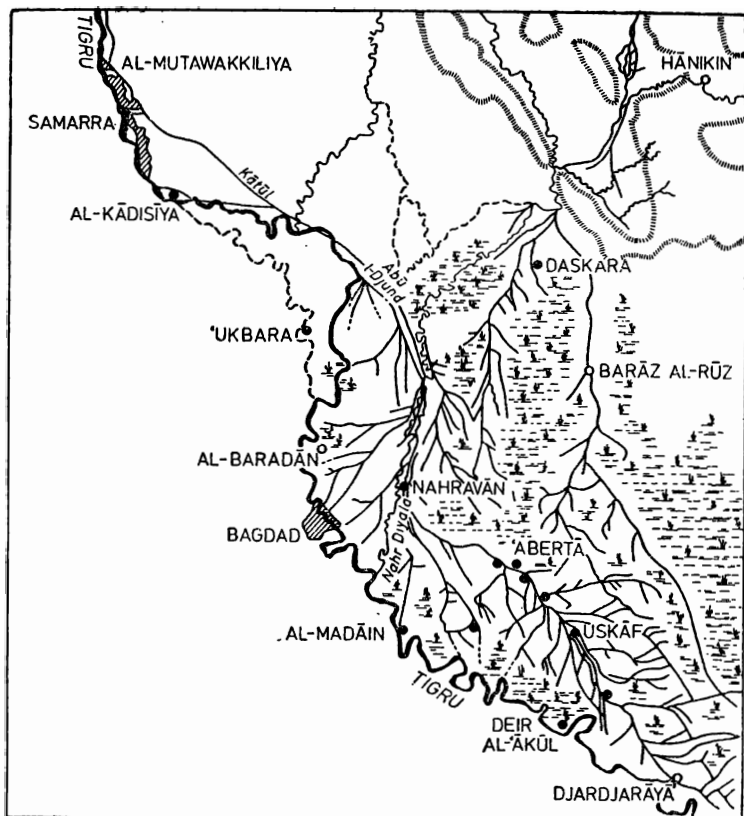
Exemplul cel mai semnificativ de atare pămînturi fertile, date apoi pradă unei transumanțe pastorale ce avea să le altereze adînc peisajele, este fără îndoială oferit de acel șes întins al Irakului, care a fost provincia centrală a Imperiului abbasid, după ce începuse, sub dinastia precedentă, să afirme importanța lui totodată politică și economică. Mesopotamia, pe care situarea lui între Tigru și Eufrat îl destinase din cele mai vechi timpuri unei exploatare agricole prospere, a rămas intens cultivat în epoca islamică atît timp cît rețeaua lui de canale a fost menținută în bună stare, adică a putut fi permanent întreținută și îmbunătățită de o populație cunoscînd o relativă securitate.

Despre această situație veche textele arabe depun mărturie prin descrierile geografilor și mai ales prin datele lor cifrice, care indică amănunțit

cuantumul taxelor abbaside percepute asupra veniturilor realizate de agricultorii regiunii. Este însă interesant să le adăugăm rezultatele unor cercetări arheologice moderne întreprinse foarte recent într-un district — acela al hinterlandului irakian al Bagdadului — pe care-l uda canalul istoricește celebru, purtînd numele localității Nahravān*. Hărțile reconstituite ale vechilor lucrări hidraulice din această regiune lasă să se înțeleagă cît de intensă a trebuit să fie altădată viața ei agricolă, de vreme ce canalizări* datînd în parte din epoca protoistorică, dar menite să cunoască eficacitatea lor majoră sub dominația Sasanizilor și în perioada de apogeu a Imperiului abbasid, permiteau unor sate numeroase, atestate astăzi mai ales prin ruinele lor, să trăiască din recoltele lor de curmale și de cereale (culturi tradiționale păstrate și azi în rarele sectoare ale țării care n-au revenit de atunci la stepă).

În același timp se găsesc astfel precizate condițiile în care a survenit căderea în ruină a ansamblului, nu în urma vreunei catastrofe istorice exact datate, ca luarea Bagdadului de mongoli, ci sub efectul unor dificultăți crescînde de întreținere a rețelei. În adevăr, o populație diminuată numeric, suferind de pe urma războaielor și lipsită din partea puterii centrale de ajutorul financiar necesar unor lucrări de mare anvergură, n-a putut face față unor cauze naturale de distrugere, cum au fost ridicarea progresivă a solului datorită aluviunilor și, ca o consecință, scăderea debitului de apă al canalurilor.

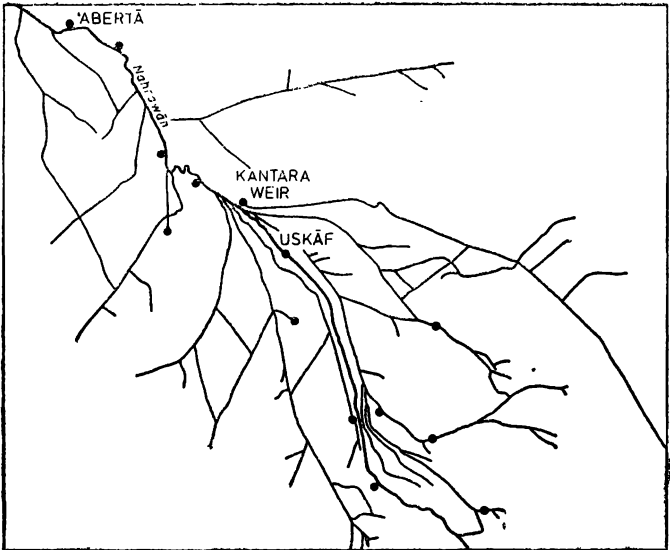
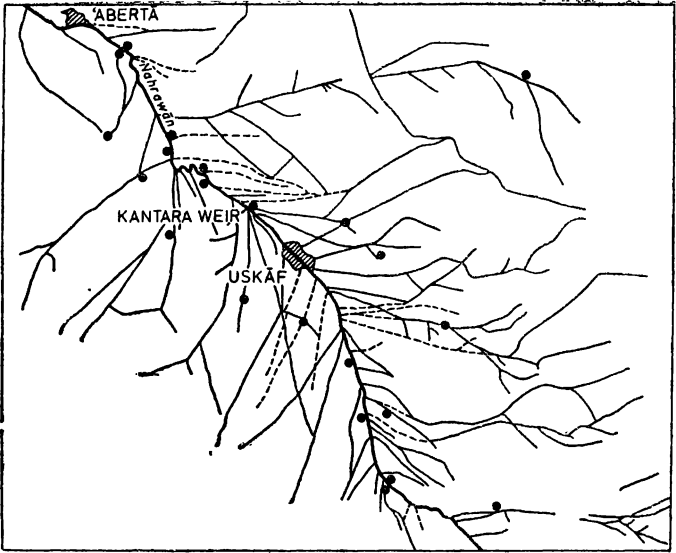
Ceea ce s-a întîmplat în Irak, s-a desfășurat negreșit în același chip în lungul altor fluvii din regiunile orientale, ca Oxusul sau Amu Daryā, Heri Rud-ul și Hilmendul. Și acolo grădinile, livezile și cîmpurile, pe care ni le menționează adesea textele, au dispărut pentru a ceda locul unor întinderi pustii, presărate azi doar cu urmele unor lucrări grandioase. Dispunem de informații într-un caz, acela al regiunii Hwārizm*, datorită cercetărilor arheologice care au dezvăluit recent vechimea habitatului uman în pămîn-

**18. REȚEAUA DE IRIGAȚII
ȘI DE INSTALAȚII FIXE
ÎN HINTERLANDUL BAGDADIAN (637—1500)**
(După R. Mac Adams, Land behind Baghdad.)

Diferitele canale derivate din Tigris sau din unul dintre afluenții lui, Diyala, printre care vestitul canal al Nahrawān-ului, determinau pe atunci prosperitatea unui mare număr de localități reprezentate fiecare pe această hartă printr-un punct de importanță mai mare sau mai mică. Se va remarca în colțul din nord importanța relativă a suprafeței construite altădată pe amplasamentul Samarrei.

turile irigabile învecinate cu Marea Aral. Dar sîntem încă departe de a putea întocmi harta zonelor de sedentarizare și de cultură intensivă

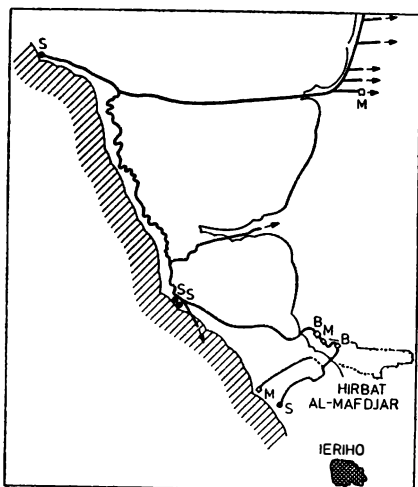

care au prosperat între secolul al VII-lea și cel de-al X-lea și pe care, în lipsa unor evaluări metodice, le cunoaștem mai ales printr-un efort de intuiție avînd ca punct de plecare date literare lipsite de precizie. Numai prin jocul raționamentului ne dăm seamă, de exemplu, de importanța randamentului agricol obținut de unele provincii din Iran și din Transoxiana, al căror rol în istoria Islamului umayyad și apoi abbasid ar rămîne fără aceasta de neînțeles. Dacă ne putem imagina mai bine vechiul aspect al îngusteii văi egiptene pe care ritmul revărsărilor naturale ale fluviului a împiedicat-o totdeauna să se întoarcă la deșert, ne rămîne totuși practic necunoscut și aci gradul exact de exploatare a unei provincii, care seducea călătorii prin varietatea producțiilor ei, dar care putea cunoaște și perioade catastrofale de foamete, dacă nivelul de creștere al Nilului se dovedea insuficient. În general dealtfel, recoltele erau suse în aceste regiuni irigate unei instabilități pe care o întrevădem din indicațiile succinte ale cronicarilor despre perioade de scumpete a traiului, în care urcarea excesivă a prețului alimentelor nu făcuse decît să urmeze cutărei sau cutărei perturbări a condițiilor atmosferice.

Ignoranța noastră se întinde încă, dincolo de marile șesuri aluviale, la acele platouri aride ale Siriei, Iranului sau chiar Magrebului, care posedau

19—20. AMELIORAREA,
APOI DECĂDEREA PROGRESIVĂ
A LUCRĂRILOR DE IRIGAȚIE DIN IRAK
(După R. Mac Adams, ibid.)

Două stadii ale aceluiași sector: primul, din secolul al VII-lea pînă în cel de-al X-lea; al doilea, după secolul al X-lea. Sectorul ales corespunde unei porțiuni din rețeaua hidraulică prezentată mai înainte în ansamblul ei (planul 18): regiunea Nabravānului inferior. Rețelei destul de dense atestată în plină epocă abbasidă (planul 19), i se opune traseul sărăcit din lunga perioadă de decădere ce a urmat (planul 20). Pămînturile părăsite erau mai ales acelea ale părții centrale, cu neputință de irigat din cauza decalajului crescînd dintre nivelul canalului și acela al solurilor învecinate. Numai punctele situate la extremitățile derivațiilor secundare continuau pe atunci să primească puțină apă.

21. REȚEAUA DE IRIGAȚIE
DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR.
(Desen de J. Sawaget.)

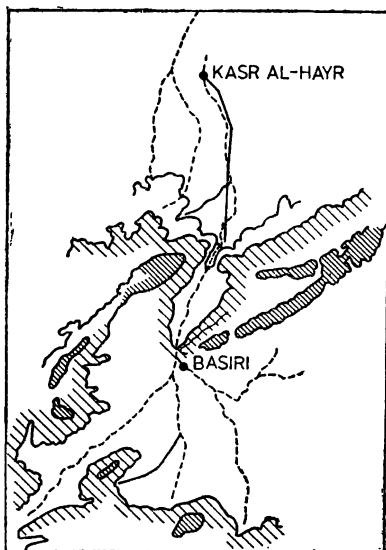
Mai multe canale alimentate de sursele de resurgență (S), de la picioarele înaltei faleză calcaroasă care domină depresiunea Mării Moarte, convergeau spre amplasamentul castelului și al incintei protejate, contribuind totodată prin prelevări secundare să irigheze porțiuni mai întinse ale văii Iordanului, situat el însuși mai jos. Se recunosc amplasamentele bazinelor-cisterne (B) și ale morilor (M), aici mori de trestie de zahăr și nu mori de grâu, precum și urmele incintei din jurul castelului.

În evul mediu, grație unei adecvate puneri în valoare, o capacitate productivă atestată, în anumite cazuri tipice, de interpretarea unor numeroase ruine.

Astfel sînt, de pildă, vestigiile locuințelor rurale de piatră de bună calitate existente în Siria în acea regiune de masive calcaroase situată între Alep și Antiohia, numită astăzi în mod semnificativ regiunea „orașelor moarte“. Marile proprietăți și satele trăiau acolo dintr-o monocultură de măslini, pe care o dezvăluie prezența unor vechi teascuri de piatră destinate fabricării uleiului. Desigur, ele datau în cea mai mare parte din

epoca elenistică sau bizantină, dar trebuie să fi menținut și la începutul erei islamice o activitate pe care au stăvilit-o treptat doar războaiele ce pustiau această zonă frontalieră, provocînd pieirea pomilor cu creștere înceată, pe pantele devastate de eroziune, de îndată ce rădăcinile nu mai rețineau pămîntul.

Astfel sînt, mai ales, resturile acelor instalații agricole din epoca umayyadă, create de califii înșiși sau de principalii șefi ai aristocrației arabe, care au fost descoperite pe teritoriul siro-palestinian de la sfîrșitul secolului trecut înapoi și au dezvăluit progresiv adevăratul lor caracter de mari proprietăți funciare, după ce fuseseră considerate la început ca simple reședințe de agrement la marginea sau în cuprinsul deșertului. Primele reacții de uimire fuseseră în adevăr declanșate de contrastul aparent dintre cutare palat somptuos sau cutare baie* împodobită cu fresce* și peisajul pustiu în mijlocul căruia ele se înălțau. Ulterior s-a înțeles — și a fost meritul lui J. Sauvaget de a fi exprimat cel dintîi acest lucru într-o teorie de ansamblu asupra colonizării Siriei de arabi în secolul I al Hegirei, teorie pe care abia dacă a avut timpul s-o schițeze înainte de moartea lui prematură — că acele adevărate sau pretinse „castele ale deșertului“ nu meritau acest nume decît de la dispariția oazelor cultivate care le înconjurau altădată și ale căror principale elemente, încă aflate pe locul lor, pot fi regăsite de fiecare dată: întinse împrejurimi de cărămidă* crudă destinate să apere grădinile și livezile cu culturile lor prețioase, ca la Hirbat al-Mafdjar* sau la cele două Kasr al-Hayr* situate la vest și la est de Palmyra*; sisteme de irigare perfecționate, ca în aceste diverse locuri sau la 'Andjar*; grupuri de case secundare destinate exploatatorilor domeniului, ca la Djabal Says* sau în „orașele“ de la 'Andjar și de la Kasr al-Hayr al-Șarkī (cel Răsăritean); cisterne și roți hidraulice, hambare și alte clădiri de exploatare rurală, ca în majoritatea acestor amplasamente, fără a uita, firește, în fiecare caz, prezența conjugată a unor pămînturi arabile, uneori excelente

22. DOUA OAZE Umayyade PARASITE:
 BASIRI ȘI KASR AL-HAYR CEL APUSEAN
 (Desen de I. Sawvaget.)

Localizare, la două niveluri ale unei văi astăzi secate din stepa palmyriană, a două poziții de oaze artificiale marcate prin urmele unor instalații fixe. Cea situată mai sus, Basiri, înconjură o veche fortăreață de pe drumul lui Dioclețian, reconstruită în epoca umayyadă; cea de a doua, al cărui complex sistem de irigare va fi examinat mai departe, cra locul unui adevărat castel califian (v. planul 24, p. 29).

(mai cu seamă în valea Iordanului și în aceea a râului Litani), și a unei ape inutile risipite acum în văi cu curs temporar sau în depresiuni noroioase secate de căldura verii.

Exemplele citate nu sînt de altfel decît cîteva nume mari alese printre acelea a zeci și zeci de centre agricole de mai mică importanță, pe care observația aeriană le-a scos la iveală pretutindeni în stepa siriană și care au existat de asemenea, judecînd după rezultatele unor explorări din păcate mai puțin complete, în singurătățile sudice ale platoului Transiordaniei, pînă la marginile Negevului și ale Mării Roșii. Toate acestea, urme

ale exploatării organizate pe vremuri de către sedentari, a unor cuvete cultivabile din punct de vedere climatic, ca unele ce nu erau lipsite de ploi sezoniere, dar care rămâneau totuși supuse unui regim prea neregulat pentru ca prosperitatea lor să nu atîrne de ingeniozitatea umană, în contextul privilegiat al unor epoci de pace.

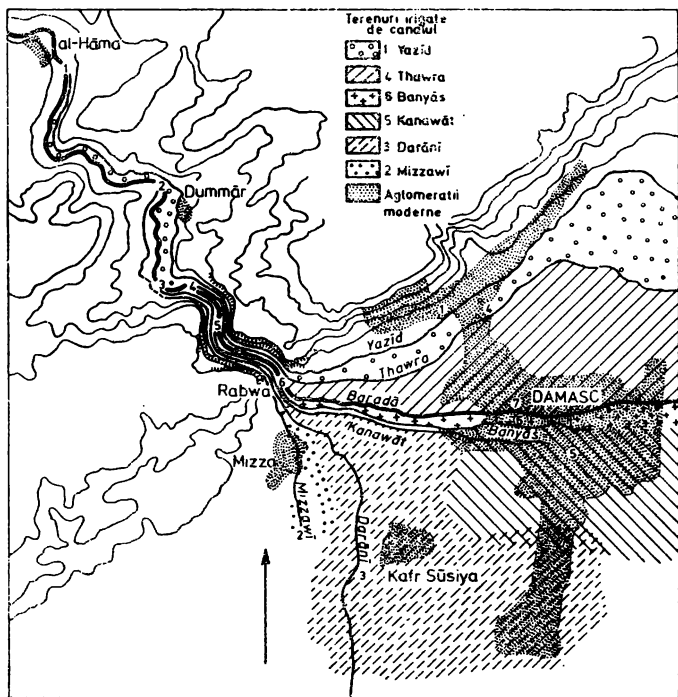
Aceste oaze cu vegetație mediteraneană sau tropicală, în funcție de regiune, unde curmalul, orezul și trestia de zahăr înlocuiau la sud de Marea Moartă măslinii, caișii, nucii și plopii livezilor din ținutul Damascului sau întinsele lanuri de grâu ale Hauranului și ale Siriei de mijloc, nu făcuseră de altfel decît să continue o tradiție urmată în aceleași locuri dintr-o epocă foarte depărtată sau cel puțin din acea perioadă de dezvoltare a vieții agricole care fusese pentru țară epoca elenistică, apoi cea romană. Ca și în marile șesuri amintite mai sus ale Eufratului, Tigrului sau ale Nilului, lucrările hidraulice, care aveau să fie repuse în funcțiune sau uneori chiar perfecționate sub impulsul Umayyazilor în stepele acum pacificate de la granițele Arabiei, datau în cea mai mare parte din antichitate. Dacă textele sînt mute în această privință, arheologia ne-o dovedește, și această permanență a așezărilor era însoțită de o nu mai puțin simțitoare permanență a tehnicilor de irigație și a metodelor de cultură, ca și cum punerea în valoare a acestor pămînturi, inițiată de oameni, s-ar putea spune în zorii civilizației, n-ar fi fost decît destinată să se perpetueze de-a lungul secolelor fără nici o urmă de evoluție însemnată.

De fapt, și oricît de depărtate ne apar astăzi asemenea imagini de activitate țărăneasă tradițională aplicate unor ținuturi secate, care adesea nu mai păstrează nimic comun cu grînarele sau cu grădinile de palmieri, realitatea lor adîncă devine clară de îndată ce renunțăm la orice efort de delimitare precisă a „spațiului rural“ în care s-a dezvoltat civilizația islamică clasică, pentru a evoca mai degrabă trăsăturile dominante ale unui

asemenea spațiu. Acesta, deși s-a îngustat considerabil în ultimele secole, pare a fi păstrat în unele privințe pînă în zilele noastre modurile de trai proprii lui și decurgînd din condițiile naturale. Este suficient, de pildă, să-i privim lucrînd pe felahii aplecați asupra pămîntului egiptean sau pe posesorii de mici exploatări din oaza Gūta din jurul Damascului, pentru a ne da seama de gesturile care, din vremuri imemorabile, erau legate de viața agricolă a ținuturilor orientale devenite islamice. De fiecare dată problema apei, cu soluțiile diverse ce i-au fost date potrivit cu configurația terenului, se regăsește la originea celor mai caracteristice gesturi.

Desigur, culturile uscate existau altădată ca și azi în anumite regiuni relativ udate și constituiau, de exemplu în Siria și în Magreb, un element fundamental al producției agricole, acela care furniza bazele nutritive indispensabile constituite de grîu și de orz. Dar aceste culturi nu s-au putut dezvolta decît în jurul unor nuclee fixe, necesitînd ele însele o alimentare cu apă care să nu fie tributară numai ploilor de primăvară. Se simțea deci inevitabil nevoia de a recurge la tehnici ale căror două aspecte esențiale consistau în înmagazinarea apei și mai ales în căutarea ei oriunde putea fi găsită.

De primul aspect țineau acele cisterne de tot felul, alimentate uneori prin lungi apeducte sub cerul liber sau prin conducte subterane mai puțin lungi, cu construirea cărora se puteau mîndri după cum dovedesc inscripțiile, califii umyyazi și care însoțeau în mod necesar orice sistem complex de irigare, fie și numai pentru a-i regulariza debitul. Specimenele lor cele mai grandioase sînt poate reprezentate de acele bazine ale guvernantorilor umayyazi, apoi aglabizi, care-și întind și astăzi oglinzile de apă calmă lîngă vechea capitală provincială Kairuan, în Tunisia. Printre asemenea cisterne, ale căror rezerve erau destinate udării pămînturilor, dar și consumației aglomerațiilor vecine, se numărau și rezervoarele acoperite, de construcție uneori monumentală, care conți-

23. PĂMÎNTURILE IRIGATE ALE OAZEI GŪTA
 (După M. Ecochard și G. Le Coeut,
 Les Bains de Damas.)

Canalurile de irigație ale oazei Damascului derivă toate dintr-un mic curs de apă, Baradā, de care se desprind succesiv la niveluri diferite, pentru a se răsfirea apoi în evantai la ieșirea din defileul Rabwa. Cele mai multe dintre aceste canale existau în antichitate, după cum atestă numele lor de origine arameică. Unele au fost săpate în epoca islamică, îndeosebi canalul Yazid, datorat inițiativei califului umayyad cu acest nume.

neau rezervele de apă ale orașelor și citadelilor, sau care jalonau drumurile cele mai frecventate ale deșertului, ca de pildă acelea care au fost realizate în plină epocă abbasidă de-a lungul drumului pelerinilor ce ducea de la Bagdad la Mecca. Li se pot adăuga și acele suprafețe de apă tratate în reședințele princiare ca bazine de agrement, cărora

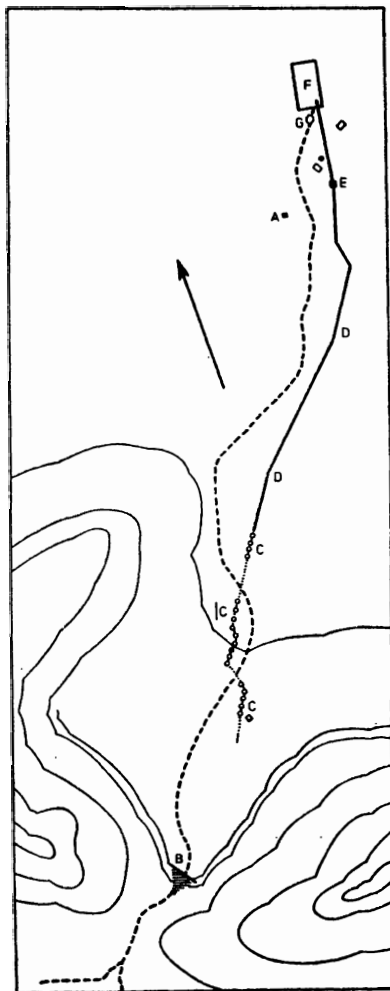
palatul aglabid de la Rakkāda în imediata vecinătate a Kairuanului și unul din palatele construite de Hammadizi* în „fortăreața“ (*Kal'a*) lor din munții Hodna le datorează faptul că au rămas cunoscute sub numele de *Dār al-Bahr*, adică de „palate ale Lacului“, sau, mai degrabă, „ale Bazinului“.

Dar colectarea apelor cerea și mai multă grijă și muncă decît înmagazinarea lor. Exista întîi procedeul relativ simplu consistînd în a profita de un rîu peren prin stabilirea unor baraje* de derivație care se serveau de panta terenului pentru a face să se răspîndească din curentul principal tot atîtea canale secundare alimentate prin simplul principiu al gravitației. Exemplul tipic ne este oferit de un mic rîu al Antilibanului, Baradā, din oaza damascenă, ale cărui ape, mai ușor de domesticit decît acelea ale unui mare fluviu, se despart și astăzi în mai multe rîulețe dispuse în evantai, determinate cu ajutorul unor epiuri de crengi sau de pietre și curgînd fiecare la un nivel diferit. Sistemul se putea aplica însă și unor fluvii mari, ale căror ape erau captate prin prelevări succesive, cu condiția de a fi luat în prealabil măsuri împotriva forței și a inundațiilor lor, totdeauna posibile.

În cazul cursurilor de apă temporare sau prea neregulate însă, o altă metodă trebuia să intervină, aceea a barajului permanent, care permitea formarea unui adevărat lac de acumulare. Exemple tipice siriene funcționînd în evul mediu islamic au fost acelea ale lacului de la Homs pe fluviul Oronte și ale barajului de la Harbaka în ținutul Palmyrei, lîngă Kasr al-Hayr al-Garbī (cel Apusean). Primul, lung de 850 metri și înalt de 5, era cunoscut de geografii arabi și conținea încă apele unui enorm rezervor pe jumătate natural, în timp ce al doilea, construit din zidărie cu o înălțime de 20 metri și o lungime de 365 metri se înalță acum în plină stepă, în spatele unui enorm depozit de aluviuni brăzdat de surpături datorate eroziunii. Firește, este vorba aci de lucrări antice, din care numai a doua a fost pro-

24. REȚEAUA HIDRAULICĂ
DE LA KASR AL-HAYR CEL APUSEAN
(Desen de J. Sawaget.)

Apele reținute de barajul de zidărie de la Harbaka (B) ajungeau cu 15 kilometri mai departe, la terenul împrejmuit de 46 ha (F) situat în vecinătatea castelului (A), și aceasta cu ajutorul unui dublu sistem: captare subterană a apelor printr-o canalizare (C) ieșind la suprafață (D), traversând o cisternă (E), acționând o moară și alimentând derivațiile secundare destinate fie locuințelor, fie culturilor irigate de pe talveg; colectarea apelor de șiroire printr-o ultimă lucrare (G), situată pe vechiul curs natural al râului intermitent și legată la rîndul ei de terenul împrejmuit al castelului.

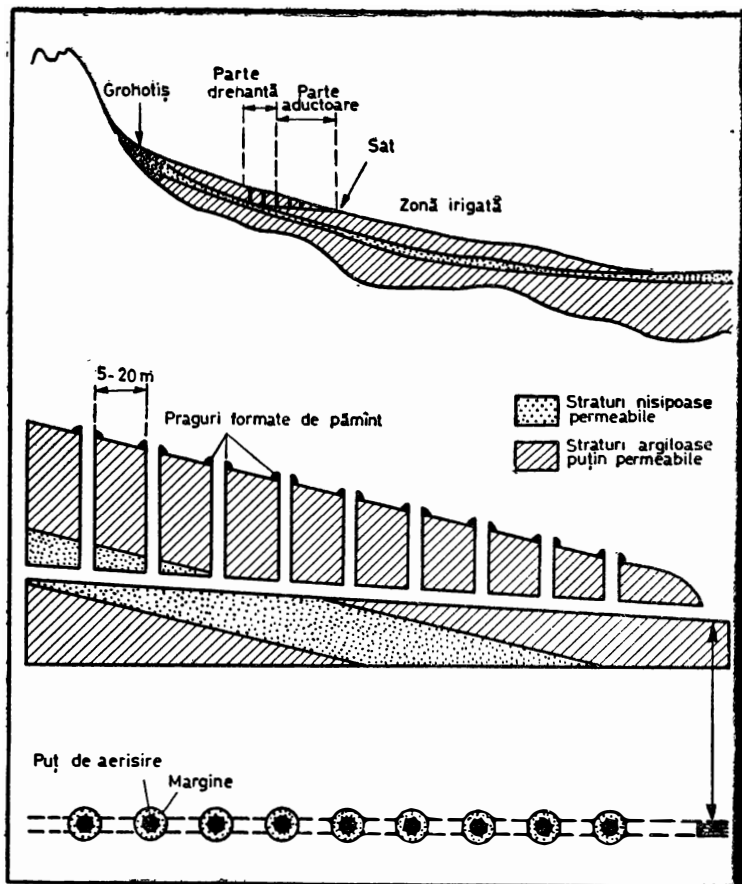
abil complet repusă în funcțiune în epoca umayyadă, dar tehnica ei fusese atît de curînd adoptată în lumea musulmană, încît s-au putut găsi, în văile pustii de la răsărit de Mecca și în vecinătatea oazei altădată cultivate de la Tā'if, baraje rustice umayyade, dintre care unul cel puțin poartă o inscripție istorică din 677 cu numele califului Mu'āwiya. Un număr de alte baraje și mai tîrzii, care din punctul de vedere al construcției au fost uneori savant elaborate, există încă în Iran; printre ele un specimen din vecinătatea localității Kumm pare a fi fost construit în secolul al XIV-lea ca un baraj în arc, deci de o concepție mai rafinată decît simplele baraje de greutate ridicate pînă atunci.

Singurul cusur al acestor baraje de munte era legat de amploarea fenomenelor de aluvionare, considerabile în aceste regiuni și care duceau la umplerea cu sedimente a volumului util al lacurilor. Totuși, atît timp cît ele funcționau normal, din cuvetele lacurilor de acumulare ca și din cisterne sau din cursurile de apă pornite din barajele de derivație luau naștere apoi lucrările de distribuție, îndeosebi canaluri, galerii, apeducte destinate să ude terenuri situate uneori la distanță respectabilă în aval. Un excelent exemplu în acest sens îl oferă canalul care unea barajul de la Harbaka cu culturile de la Kasr al-Hayr al-Garbī și care se întindea pe o distanță de peste 15 kilometri, pînă în momentul cînd se ramifica, în mijlocul unei incinte de culturi, în multiple canaluri secundare prevăzute cu repartizori și rezervate fiecare irigării unei parcele.

Diferitele tehnici de baraj astfel utilizate cereau însă existența unor ape vizibile, în vreme ce foarte ades în regiunile subdeșertice predomina o uscăciune de suprafață ce contrasta cu bogăția pînzelor subterane de folosirea cărora era vorba. Procedeele de captare, inventate și ele încă din vremuri foarte depărtate, se clasau esențial în două categorii. Dacă excludem cazul, destul de excepțional, al acelor puțuri arteziene din care se cunoșteau deja cîteva exemplare în epoca lui Ibn Haldūn, 30

exista mai întâi seria de procedee mecanice derivând toate din simplul obicei de a scoate apa dintr-o groapă oarecare cu ajutorul unei frînghii și a unui recipient adecvat. Sistemul rudimentar al ridicării apei cu cumpăna, *şaduf*-ul din cîmpurile egiptene, ceda în general locul aici mașinii rustice cu roată sau *noria*, al cărei lanț cu cupe se rotea sub efectul tracțiunii animale. Evocate deseori în literatura descriptivă, unde manejul scîrțîitor mișcat de un bou sau de o cămilă pare un accesoriu indispensabil al grădinii de agrement și alimentează neîncetat bazinul, din care se scurge un firisor de apă, aceste dispozitive folosite și în prezent sînt atestate și prin ruinele lor — căci ele aveau nevoie de cîteva ziduri grosolane de sprijin — din foste localități umayyade din Transiordania, cum este Kusayr'Amrā*. Ele mai puteau fi utilizate în lungul fluviilor cu maluri abrupte, în care caz curentul era suficient pentru a le acționa, realizări savante dintre care roțile hidraulice de pe Oronte, în împrejurimile Hamei, au rămas cele mai celebre, dar care toate permiteau irigarea terenurilor altminteri situate prea sus față de nivelul mediu al curentului, pentru a putea profita de proximitatea lui.

Randamentul acestor dispozitive, pe care inginerii musulmani, pasionați de automate, le-au complicat adesea la extrem, nu atingea însă niciodată debitul ce putea fi obținut printr-un alt sistem, extrem de ingenios, care pare a fi fost inventat în Iran în antichitate, pentru a se extinde apoi în regiuni cu aceeași configurație geologică, unde era de asemenea aplicabil. Este vorba de acele *kanate** sau adevărate „mine de apă“, cum li s-a putut spune, care făceau să iasă la suprafața solului sursele pe care galeriile lor mergeau să le caute în zone de infiltrație situate de cele mai multe ori la poalele lanțurilor muntoase. Orificiile puțurilor lor de aerisire, plasate la intervale regulate și înconjurate de praguri de pămînt, se recunosc și azi în multe puncte ale teritoriului iranian, unde se iviseră din antichitate.

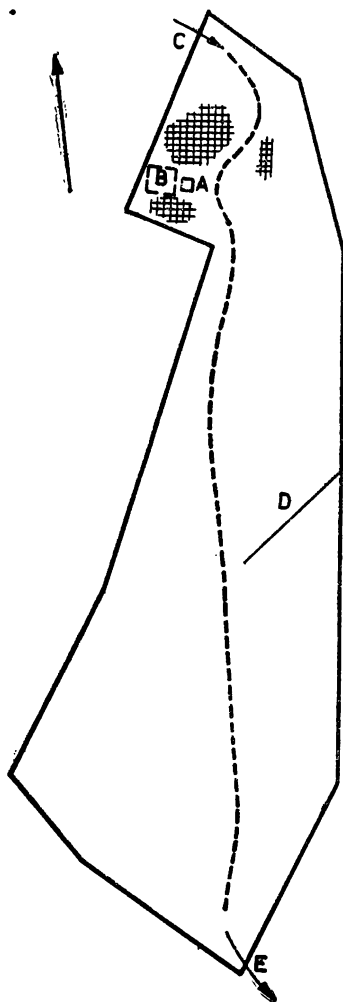
25. REPREZENTAREA SCHEMATICĂ A UNUI KANAT
(După H. Goblot, în Annales, E.S.C., 1963, nr. 3.)

pentru ca să se ofere cadrul favorabil adoptării acestei tehnici în regiuni mai depărtate, fie sub influența unor cîrmuitori ca Umayyazii, care au recurs la ea în unele dintre instalațiile agricole din stepa palmyriană, fie sub efectul acelor migrațiuni de meseriași, a căror amintire a fost păstrată de memoria poporului, atribuind, de pildă, unor persani execuția primelor lucrări hidraulice de acest fel în Ifrikiya.

26. INCINTĂ ÎNTĂRITĂ Umayyadă:
KASR AL-HAYR CEL RĂSĂRITEAN

(Desen de J. Sauvaget.)

Vestigiiile unei incinte pe jumătate șterse, dar al cărei traseu este evidențiat de observarea aeriană, determină întinderea vastei grădini în care se înălța castelul (A) și orașul fortificat (B). Apa care pătrundea în incintă în punctul C, după ce fusese captată la o distanță apreciabilă, urma probabil zidul exterior, de unde plecau derivațiile secundare (exemplu D), pentru a se aduna în lungul albiei unui vechi riu intermitent și a ieși în punctul E printr-un sistem de vane prevăzut pentru a asigura evacuarea ei rapidă în caz de viituri.

Obținută cu ajutorul kanatelor, al roților hidraulice sau al simplelor canale de derivație pornind din fluvii — canale din care unele serveau în plus la drenarea regiunilor mlăștinoase improprie culturii, cum atestă celebrul exemplu al lucrărilor realizate în epoca umayyadă în depresiunile inundate ale Irakului de miazăzi —, apa era imediat folosită pentru culturile irigate, care constituiau, oriunde puteau să existe, principala ocupație țărănească. Dezvoltate înăuntrul unor mici incinte ce pot fi numite „grădini“ pentru a exprima caracterul minuțios al îngrijirilor al căror obiect îl formau, aceste culturi uneau cu plantațiile de arbori și arbuști semănăturile de cereale sau de leguminoase cu mare productivitate. Dar ele nu existau decît pentru că un sistem secundar de mici rigole cu debitul reglat de vane distribuia între ele apa venită din curentul principal, după o rețea adesea complicată, desenată în funcție de panta terenului și descifrabilă încă și azi în locurile părăsite, cum sînt cele două Kasr al-Hayr. Chiar și regiuni atît de umede cum e coasta siro-libaneză depindeau, pentru o exploatare rațională a livezilor de citrice și de banani, de acest carioaj realizat cu ajutorul unor digulețe și diguri care trebuiau supravegheate. Munca îndîrjită care decurgea de aci pentru agricultor a fost în toate timpurile caracteristică pentru o viață rurală care cunoștea, firește, aratul puțin rentabil, cu un plug arhaic, al întinderilor vaste unde pîrloage neproductive succedau unor recolte sporadice, dar care era mai ales dominată de lucrarea metodică cu sapa grădinărilor, reprezentată în unele miniaturi, a unor fertile livezi în care se practicau și culturi de legume.

Dealtfel conceptul de *'imāra* sau „prosperitate materială pe baza populării intense“ a rămas în epoca clasică printre obiectivele stăpînului responsabil al oricărei fracțiuni teritoriale a lumii islamice. Acest conducător suveran, departe de a se dezinteresa, cum s-ar putea crede uneori, de chestiuni în aparență străine de un mediu de palat concentrat asupra lui însuși, știa că de inițiativele

luate de el în acest domeniu depindea în primul rînd situația veniturilor sale. Desigur, condiția țărăneasă nu era îmbunătățită prin aceasta, într-o epocă în care randamentul impozitului se sprijinea, în pofida recomandărilor contrare ale oamenilor legii, pe măsuri coercitive lăsate de cele mai multe ori la discreția unor perceptori fără scrupule. Dar diriguitorii cei mai avizi de a obține plăți în bani sau în natură, pe care dificultățile lor financiare îi constrîngeau să le adune prin toate mijloacele, rămîneau totodată conștienți de nocivitatea pe termen lung a acestei politici. Chiar la o epocă în care teoriile liberale se dovedeau inaplicabile în fața necesității de a echilibra cu orice preț bugetul deficitar al statului, un vizir abbasid ca Ibn al-Furāt era totuși convins că prosperitatea statelor ar fi trebuit să constituie principala preocupare. El proclama fățiș că arendarea impozitelor era un procedeu detestabil, în măsura în care ea ducea la decăderea unei provincii, că bunăvoința față de cultivatori în momentul predării impozitului era singurul mijloc de a-i face să amelioreze randamentul pămînturilor lor, că întreținerea digurilor și a lucrărilor de interes public trebuia să fie punctual asigurată pentru a evita dezastre costisitoare și că era chiar avantajos să se treacă în sarcina finanțelor statului cheltuielile de reparații ce incumbau în mod normal deținătorilor de concesi, astfel încît să se evite orice neglijență din partea celor interesați. Reflecție lucidă asupra unei situații care impunea în primul rînd stabilitatea economică a califatului și care fusese deja luată în considerație de suveranii sau guvernatorii umayyazi și abbasizi anteriori.

Aceștia știuseră, de pildă, ce folos se putea aștepta de la punerea în valoare a pămînturilor încă necultivate sau provizoriu părăsite în urma dezastrelor naturale și a războaielor. Ei cunoșteau avantajele sistemului de „vivificare a pămînturilor moarte“, care era expres prevăzut de dreptul islamic și îi avantaja pe noii cultivatori deveniți prin acest fapt proprietari. Ei înșiși avuseseră grijă

să întreprindă în scop lucrativ lucrări de desecare sau de irigare pe scară mare, care tindeau la ameliorarea unor zone unde rețeaua hidraulică era degradată, sau care ducea la crearea de noi domenii agricole. Hișām făcuse acest lucru pe proprietățile sale siriene, tot astfel cum aveau să-l facă mai târziu Hārūn al-Rașīd și harmakizii în locurile menite să formeze ținutul Samarrei: acolo fusese săpat un canal și inaugurată o exploatare înzestrată cu un castel, care primise numele de Abū l-Djund, „părintele armatei“, căci veniturile acestei exploatare serveau la alimentarea fondurilor necesare plății trupelor. Vom vedea după aceea, în secolul al X-lea, sub califul abbasid al-Rādī, caseta personală a acestuia suportând în întregime costul de 3 000 dinari* al reconstruirii unui baraj, lucrare încredințată unui funcționar al palatului, care a dus-o la bun sfârșit în cincizeci de zile. Faptul este semnificativ atât în sine cât și prin amănunțele împrejurărilor denotând incuria ce domnea pe atunci în această privință în serviciile guvernamentale: orice control al statului asupra rețelei irakiene a digurilor și canalelor părea abandonat încă de multă vreme și prevestea ruina apropiată a acestor instalații.

Practic, ca să existe prosperitate, era nevoie de intervenția cîrmuirii. De inițiativele ei, imposibile sub raport tehnic sau financiar pentru indivizi izolați sau simple sate, depindea avîntul agriculturii. Dar modalitățile acestei intervenții, care au variat de fapt după regimurile locale și după perioade, nu tinueau numai de arbitrarul diriguitorilor; ele erau de asemenea legate de dispoziții juridice precise. Lucrări cum e *Cartea dării asupra pămîntului* de Abū Yūsuf, scrisă pe la sfîrșitul secolului al VIII-lea, tratează despre ele, fără a omite să se sprijine pe cîteva exemple; citarea unui pasai care-l sfătuiește pe calif în materie de „vivificare“ a pămînturilor va fi suficientă pentru a arăta spiritul în care inițiative de acest gen erau privite de învățați și de comentatorii Legii: „Cînd perceptorii impozitului funciar sînt căutați de unii dintre locuitori, care vin să le aducă la cunoștință

că există la ei vechi canale și multe pârloage și adaugă că scoaterea la lumină și săparea acestor canale, permițând irigarea, ar face ca acele pârloage să devină cultivabile și ar spori produsul impozitului, ei sînt, după părerea mea, datori să te înștiințeze. Alegînd apoi un om cumsecade a cărui credință și cinste sînt vrednice de încredere, îl vei trimite să cerceteze starea de lucruri, să-i întrebe pe experți și pe oamenii pricepuți în aceste treburi ca și pe băștinașii a căror credință și cinste sînt vrednice de încredere, și să se sfătuiască, în afară de băștinași, cu oameni deștepți și cu învățătură, căroro eventuale lucrări n-ar putea nici să le aducă vreun folos personal, nici să le înlăture vreun neajuns. Dacă părerea tuturor va fi că aceste lucruri sînt de folos și vor spori produsul impozitului funciar, vei porunci să se sape din nou acele canale, acoperindu-se cheltuielile de către Visterie, iar nu de către băștinași. În adevăr, este mai bine ca starea lor să fie mai degrabă prosperă decît strîmtorată și ca ei să se îmbogățească mai degrabă decît să fie aduși la sapă de lemn și împinși la neputință. Tot ceea ce, la datornicii impozitului funciar, este prielnic pămînturilor și canalelor lor, a căror îmbunătățire ei o cer, trebuie să le fie dat, dacă acest lucru este fără neajuns pentru cei de pe pămînturile învecinate; dar dacă lucrul dăunează altora, le atrage pierderea produselor și păgubește impozitul funciar, să nu le fie dat.“

Aceeași învățați fuseseră în măsură să facă loc în tratatele lor unor reglementări cutumiare extrem de minuțioase, care se regăsesc în lucrările de drept public, ca *Statutele guvernamentale* ale lui al-Māwardī*. Printre ele se numărau obiceiurile în vigoare cu privire la folosirea unei ape curgătoare, care, în fiecare loc, trebuia împărțită în mod egal între membrii a ceea ce a putut fi desemnate ca adevărate „comunități hidraulice“, comunități ce au supraviețuit uneori pînă în zilele noastre pe teritoriile oazelor irigate. Amănunțele acestor drepturi la apă, stabilite în general sub formă de cote-părți dintr-un bun variind după anotimp în

funcție de debitul curentului de apă, se îmbinau cu diferite alte servituți, pentru a constitui unul din cadrele fixe în care s-a dezvoltat societatea țărănească islamică. În adevăr, în această societate reglementările indispensabile gestiunii intereselor de grup și-au găsit aproape totdeauna expresia în organisme simple și suple de supraveghere, care se puteau face la ocazie — după cum dovedesc numeroase anecdote ale istoriei abbaside punând în cauză, în fața puterii centrale, pe delegații țărani ai cutărui sau cutărui sat sau district — interpreții plîngerilor sau cererilor întregului grup. Aceste reglementări, inspirate de cele mai multe ori de necesitățile irigației, se suprapuneau astfel, în viața populației sedentare, consecințelor decurgînd, pe de altă parte, dintr-un regim al proprietății legat mai mult de împrejurările istorice.

Prin referință la condițiile ce domneau în societatea Medinei în vremea Profetului, statutul de proprietate instaurat cu prilejul cuceririlor islamice făcuse efectiv din majoritatea pămînturilor posesia nediscutată a noilor stăpîni, care nu o cultivau. Alături de ei, masa țărănească devenise pentru multe secole o masă de cultivatori aserviți muncii lor, fără a trage din ea alt cîștig decît mica parte de recoltă care le era alocată de condițiile unor contracte variate de arendă în parte* sau care le rămînea, dacă erau ei înșiși proprietari, după plata dărilor de cele mai multe ori exorbitante. Fără să uităm cazul acelor adevărați robi care lucrau pe latifundii și din care sclavii negri numiți *zandj** din Irakul de jos, celebri prin marea lor răscoală din secolul al IX-lea, oferă exemplul cel mai tipic. Aserviți fizicește sau menținuți prin povara datoriilor și a impozitelor într-o stare vecină cu sclavia, acești cultivatori aparținuseră pe deasupra, în majoritatea lor, în timpul perioadei vechi, clasei tributarilor neconvertiți, care erau prin definiție considerați inferiori musulmanilor. Toate aceste motive au contribuit la diminuarea locului deținut în mod efectiv în societatea islamică clasică de acești oameni săraci, în general străini de religie și de conflictele de secte

sau de școli, care duceau o viață deosebit de grea și rămâneau obiectul constrîngerii și al disprețului pentru orașenii de tot soiul, chiar și cei mai puțin avuți.

Indiferența astfel manifestată de lumea medievală musulmană față de sedentarii ocupați cu lucrarea pămîntului era totuși însoțită — ca și în aprecierea literară a vieții nomade, deși cu mai puțină forță — de o admirație lirică pentru același pămînt cultivat, dătător de umbră și de abundență. Alături de imagistica deșertului și a nenumăratelor sale motive scumpe poeziei preislamice, temele oazei și ale apelor ei generoase își făcuseră apariția în zorii perioadei islamice însăși, purtate de Coran, care recursese la ele pentru a evoca desfătările paradisului. Grijă de a le dezvolta revenise apoi generației de poeți arabi crescuți odată cu înflorirea societății abbaside și preocupați de a-și pune versurile în acord cu plăcerile la care țineau. Desigur, ei trebuiau să cînte aceste peisaje de verdeață și de ape curgătoare într-un scop deosebit, acela de a lăuda în primul rînd farmecul jocurilor amoroase și dulceața tihnei pe care petrecăreții bogați le gustau acolo. Dar stăruința cu care, în poemele lor erotice sau bahice, revine descrierea încîntătorului cadru constituit de grădină ajunge să dovedească un adevărat simț al naturii domestice și civilizate pe care o simbolizează, între zidurile înalte ale incintei, răcoarea canalurilor și calma regularitate a parcelor ei înverzite, idealizare definitivă, în conștiința citadinului rafinat, a celui rezultat al unei lungi tradiții țărănești care era în acea vreme „grădina orientală”. Admirat în scurt timp de dragul lui însuși și devenit subiectul unor nenumărate compoziții artistice, acest loc privilegiat al destinderii și al răgazurilor aristocratice reflecta totuși anumite aspecte ale unei vechi tradiții agricole, aceea pe care o descoperim de pildă dedesubtul sfaturilor mai mult practice decît literare împărțite în această privință de un poem agronomic andalus din secolul al XIV-lea, unde putem citi: „Alegeți, pentru a vă clădi casa în grădina voastră, punctul

dominant care ușurează paza și supravegherea ei. Orientați-o spre miazăzi, cu poarta alături și supraînălțați puțin locul fântânii și al bazinului; ori, mai bine încă, faceți în locul fântânii o canalizare de apă care să treacă pe sub umbrare. Lângă bazin, veți planta boschete veșnic verzi de toate soiurile ce desfată privirea, iar mai departe flori felurite și copaci cu frunze persistente. Butuci de viță vor mărgini grădina și, în partea de mijloc, bolți de verdeață vor umbri aleile, încingînd răzoarele cu un chenar. La mijloc veți instala pentru ceasurile de odihnă un chioșc deschis în toate direcțiile, înconjurat de trandafiri agățători, de mirt, și de toate florile ce fac frumusețea grădinilor; el va fi mai lung decît lat, pentru ca ochiul să nu simtă oboseala privindu-l. Jos de tot veți rezerva un corp de clădire pentru oaspeții ce vor veni să țină companie stăpînului aceluia loc; el își va avea poarta și bazinul ascuns de departe vederii printr-un pîlc de copaci. Dacă veți mai instala un porumbar și un turnuleț locuibil, va fi cu atît mai bine“.

Cîmpurile cultivate, de la care imperiul avea multă vreme să-și procure partea esențială a bogăției sale, și pămînturile deșertice care despărteau între ele aceste zone de cultură configurau deci în epoca clasică varietatea „spațiului islamic“. Diversitatea producțiilor corespundea acestei varietăți naturale. Aparținînd, în adevăr, unor ansambluri geografice foarte diferite — văi udate de mari fluvii, ca în Egipt, Mesopotamia sau Transoxiana; podișuri înalte, deșerturi presărate cu oaze, ca în Siria, în Iran, în Magreb sau în Spania; munți arizi, fîșii umede și uneori cu vegetație tropicală în lungul coastelor, în general puțin favorabile navigației* —, diversele regiuni continentale și maritime locuite în acea epocă de musulmani posedau resurse complementare, bazate în egală măsură pe exploatarea solului și a subsolului, care permiteau crearea unor industrii specializate și care au favorizat în cel mai înalt grad comerțul.

Importanța reală și chiar relativă a acestor diferite producții este, firește, foarte greu de evaluat astăzi. Desigur, geografil arabi din secolul al IX-lea și al X-lea au avut grijă să inventarieze în chip mai mult sau mai puțin complet avantajele respective ale diverselor teritorii pe care-și luaseră sarcina să le descrie, și ei s-au străduit uneori să menționeze de asemenea natura exporturilor acestor teritorii. Dar datele cantitative lipsesc în expunerile lor și vor lipsi fără îndoială totdeauna, dat fiind că n-au fost consemnate pentru această perioadă veche în piese de arhivă care să se fi păstrat în număr suficient. Cel mult este posibil de a întocmi o listă succintă a principalelor culturi alimentare și industriale atestate în diferite locuri, cărora li se adăugau produse ale culesului și câteva produse miniere. Toate aceste resurse puteau face obiectul unor schimburi, ilustrate de exemplu de Palestina, care exporta fructele ei, pe drept renumite, spre Basra, celebră ea însăși pentru curmalele ei, sau de legăturile ce uneau între ele regiuni atât de diferite ca Arabia de sud, de o parte, și Iranul și Transoxiana sau Golful Persic, de alta.

Resursele agricole, mai întâi, erau primordiale în pofida sărăciei multor soluri. Ele cuprindeau cerealele, cultivate mai ales în Egipt, unde se găsea grâu, precum și pe șesurile Siriei, ale Mesopotamiei superioare sau ale Magrebului. Arabia de sud, la rîndul ei, cunoștea meiul. Și mai rentabile însă erau culturile de orez, situate în regiunile calde și bine irigate, în Fayyūm*, în Egiptul superior, în vălea Iordanului, în împrejurimile Basrei în Irak, pe malurile Mării Caspice sau în valea fluviului Amu Daryā. Trebuie adăugată îmbelșugata producție legumicolă a grădinilor și livezilor.

Pe lângă aceste zarzavaturi și alte produse destinate consumării imediate, recolte adesea susceptibile de a fi transportate dintr-o provincie în alta erau alcătuite din fructe abundente și de o mare diversitate: struguri ce se puneau deseori la uscat și care erau deosebit de gustoși la Ierusalim, curmale din Irakul de jos sau din oazele africane ale

Egiptului superior și din Sahara, măslina vestită din Siria sau din Magreb, smochine din Ierusalim dar și din Irak, mere din Siria și din Palestina, caise, gutui, rodii, lămâi, banane, pepeni etc.

Creșterea animalelor, care mergea uneori mână-n mână cu aceste culturi, dar se practica și în locuri mai sărace, nu era nicăieri prea dezvoltată. În câteva regiuni existau bovine, reprezentate mai ales prin enorme cirezi de bivoli, apreciați pentru laptele lor mai mult decât pentru carne, care se mai văd și astăzi în văile Nilului, Iordanului sau Tigrului, dar și prin vaci, care se întâlneau mai ales în Egipt și care erau uneori folosite pentru lucru. Ovinele și caprinele, crescute în sectoarele mai puțin favorizate, erau numeroase mai ales în Magreb și în Siria-Palestina, în timp ce creșterea calului, animalul de călărie nobil și rapid prin excelență, se localiza de preferință în Mesopotamia superioară și în Arabia, ca și în Egipt sau în Spania, în valea Guadalquivirului; se mai arăta interes pentru măgar și pentru catâr, mai frumoși în Egipt decât în altă parte, pe cât se spunea, dar folosiți pretutindeni ca animale de samar și de șa. Cămilele și dromaderii, indispensabili marilor nomazi și caravanierilor, populau mai ales, primele Transoxiana, ceilalți Arabia și stepile siro-mesopotamiene vecine. Dar o mențiune specială trebuie acordată creșterii porumbeilor pentru îngrășământul dat de ei, creștere practică în Spania ca și în Orient, unde columbofilia avea pretutindeni adepții ei și unde hulubăriile, concepute uneori de constructorii ca înalte și masive turnuri de cărămidă, constituiau un element dominant al peisajului rural.

La aceste produse se adăugau acelea ale pescuitului practicat pe coaste, în marile fluvii sau în unele lacuri. Aceasta era o industrie foarte prosperă a Andaluziei, de pildă, dar un port ca Șihr, lângă Aden, pe coasta de sud a Arabiei, era renumit pentru mărimea peștilor pe care marinarii lui îi pescuiau și îi exportau. Peștele era de asemenea foarte gustat de egipteni, care-l apreciau pe cel din Nil. Se prindeau de asemenea pești în lacul Tiberiadei și în lacul Urmia, dar sîntem mai puțin

informați de către vechii autori despre resursele coastei siriene și ale unui fluviu ca Orontele, unde totuși astăzi somnii abundă în depresiunea Gāb.

Printre culturile zise industriale, una din cele mai vechi era aceea a trestiei de zahăr, cultivată mai ales în secolul al X-lea pe coasta siro-palestiniană și în valea Iordanului, dar și în Egipt, în Yemen, în Irakul de jos și în unele regiuni ale Iranului. Cultura dudului și creșterea viermelui de mătase, în schimb, abia dacă începeau pe atunci să se răspândească în țările islamice, unde erau practicate, după geografii arabi, în regiunea Bardha'a la vest de Marea Caspică, precum și în Djurdjān*, pe malul de est al aceleiași mări. Venea apoi bumbacul, a cărui cultură era răspândită în Siria de nord, în Mesopotamia superioară, în regiunea Rayy din Iran, în Transoxiana și desigur încă de la acea epocă și în Egipt. Să adăugăm cultura inului în oaza egipteană de la Fayyūm, a papirusului* în aceeași provincie, a susanului în Irak și Horāsān, a unor plante tinctoriale felurite — printre care indigotierul din Palestina, din Yemen, din delta Nilului și din Kirmān, șofranul, care se întâlnea în Yemen și în Iranul occidental, arbustul din frunzele căruia se obținea colorantul roșu henné, cultivat în Arabia de sud și la Basra —, în sfârșit, cultura plantelor odorifice, care creșteau în Egipt, dar și în Siria sau în Irak, precum și aceea a diferitelor mirodenii produse în Arabia de sud.

Produsele adunatului și culesului nu erau mai puțin numeroase. Desigur, lemnul rămânea rar, în unele regiuni el lipsea cu totul sau nu putea fi folosit pentru toate nevoile, cum era cazul cu lemnul de palmier. Totuși resursele unor păduri, îndeosebi în Siria, Kabylia sau Spania, mai târziu chiar în Anatolia, au fost exploatate fără cruțare pentru construirea unor adevărate flote. Se întâlnea în mai multe locuri sumacul, cu deosebire în Siria și în Mesopotamia superioară, iar Arabia cunoștea un copac al cărui lemn servea în special la fabricarea arcurilor. Perlele erau pescuite în

insulei Harik, și bancuri de coral se exploatau aproape de coastele Magrebului și ale Siciliei. Tămâia era recoltată în Arabia de sud, în regiunea Șih, la fel ca și chihlimbarul cenușiu.

Solul și subsolul furnizau pe de altă parte bogățiile lor. Piatra de construcții, uneori de foarte frumoasă calitate, se întâlnea în unele regiuni, ca Siria de nord sau de sud, Palestina, Mesopotamia superioară, Egiptul și Arabia centrală, dar lipsea aproape cu totul în regiunea Damascului și mai ales în Irak și în Iran, unde se folosea de preferință cărămida crudă sau arsă. Marmura se găsea în Siria și în Egipt. Chiar și pietre prețioase se extrăgeau în Spania, în Yemen, îndeosebi onixul și coralina, în Transoxiana (turcoaza și rubinul) și Egiptul superior (smaraldul și hematita).

Printre resursele miniere semnalate pe alocuri se număra aurul*, căutat în Arabia centrală, în Egipt, mai ales în Sudan* (la sud de Assuan, precizează textele), în Magrebul extrem precum și în Horasan și în Transoxiana; argintul*, produs în Fārs, în Horasana și în Transoxiana, cât și în Spania și în Maroc; fierul, exploatat în Liban* ca și în Ifrīkiya, în Andalusia, în Mesopotamia superioară și în Iran lângă Șīrāz; cuprul, în Oman, în Transoxiana, în Ifrīkiya sau în Andalusia; alaunul și carbonatul de sodiu natural, exploatate, ca și piatra vînată în oazele Egiptului; plumbul în Mesopotamia superioară și în regiunea Balh; sarea gemă, extrasă din mine în Magreb, dar a căror producție limitată era completată cu aceea a bazinelor de apă sărată de pe malurile Mediteranei; în sfîrșit, mercurul, atestat în Fārs și în Andalusia. Să adăugăm sursele zise de bitum, care furnizau lichidul denumit *naft* și erau semnalate în Mesopotamia superioară, pe malurile Mării Caspice ca și, pe alocuri, în Iran.

Aceste resurse naturale permiteau numeroase activități artizanale, care-i ocupau pe lucrătorii de la orașe și sate și printre care trebuie citate în primul rînd activitățile de ordin alimentar. Morăritul, de pildă, era practicat mai ales în mori de apă instalate la marginea fluviilor, sau în mori plu-

titoare, semnalate pe Tigru, la Mosul. Mori și ateliere de produs zahăr funcționând cu acel personal redus pe care-l găsim, de exemplu, specificat în cutare papirus din epoca umayyadă, prelucrau trestia de zahăr în Palestina, în Egipt și în Ahwāz*. Trebuie să le adăugăm fabricile de cofeturi existente mai ales în Palestina și în Egipt, amintind totodată că, în păturile modeste, se folosea mult mierea de albine recoltată în Arabia, Egipt, Palestina, Iordania și Mesopotamia superioară. Teascuri de ulei, în sfârșit, foloseau măslinile sau susanul în Palestina, Siria, Egipt și Mesopotamia superioară. Toate aceste tehnici, cărora le vom adăuga activitățile mai familiale de coacere a pîinii sau de conservare a proviziilor perisabile, destinate consumului sau exportului, nu foloseau decît un utilaj rudimentar care avea să continue a fi utilizat pînă în zilele noastre, dar care ne este cunoscut de asemenea prin vestigii arheologice — cum sînt cuvele teascurilor de ulei săpate adesea chiar în solul stîncos, în satele părăsite din Siria de nord, de pildă. Aceste tehnici erau de cele mai multe ori situate în mici tîrgușoare, unde ele se integrau ritmului vieții țărănești.

Se pot adăuga industriile chimice elementare, aceea a săpunului, fabricat pe bază de ulei și de iarbă de sodă (salsola) în Mesopotamia superioară și în Siria de nord, la Rakka de pildă, în Palestina ca și în Fayyūm și în unele regiuni din Iran, îndeosebi la Șīrāf* și la Balh, precum și aceea a parfumului, ale cărei produse erau consumate din belșug în lumea islamică. În adevăr, alături de tămîie și de ambră, se căutau parfumurile cu esențe de flori (trandafir, violetă, iasomie etc.) care se produceau în Siria, Irak sau Egipt — esența de trandafir siriană era, după cum se spune, deosebit de renumită — precum și alte varietăți provenind din regiunile iraniene ale Șīrāzului și Ahwāzului.

Meșteșugul rural putea să producă de asemenea îmbrăcăminte și obiecte de primă necesitate, mergînd de la frînghii, țesături și covoare, executate pe războaie săracăcioase, înăuntrul casei sedentare, ca și în cortul nomadului, pînă la lucrările

grosolane ale dulgherului-tîmplar, ale tăbăcarului și cizmarului, fierarului, alămarului sau olarului local, fără a uita uneori transformarea, pe scară mai mare, a unor produse de recolte, ca bumbacul și lîna, tratate în așa fel încît să poată alimenta în unele regiuni multiple ateliere sătești de dărăcit, puiat, vopsit, țesut sau apretat.

În general însă, industriile specializate se grupau mai mult în orașe sau în imediata lor apropiere, atunci cînd era vorba de industrii care aveau nevoie, ca tăbăcăriile și atelierele olarilor, de spații de lucru largi, cît și de vecinătatea unor ape curgătoare sau de accesul lesnicios la materiale grele, ca pămîntul argilos. Această situație în orașe era legată în primul rînd de existența, în aglomerații adesea enorme, a unei mîini de lucru ușor utilizabile și totodată de cererea mereu sporită a produselor unor meșteșuguri de lux. Ea se explica însă și prin strînsa legătură ce exista în mediul islamic între vînzarea cu amănuntul și fabricare, încredințate de obicei aceluiași persoane pe jumătate negustori și pe jumătate lucrători, care populau dughenele din suk.

Printre aceste industrii cu vocație urbană, cea mai importantă era fără îndoială aceea a textilelor de calitate, care constituiau în acea epocă o adevărată monedă de schimb precum și o bogăție bună de teaurizat. Fabricarea acestor țesături atîrna evident de abundența materiilor prime, lînă, mătase, bumbac sau in, a căror repartizare după regiuni am văzut-o mai sus. Dar ea cerea mai ales o îndemînare extremă a unor artizani care, cu mijloace pe atunci încă rudimentare, realizau capodopere apte să stîrnească admirația contemporanilor și adesea ajunse pînă la noi grație faptului că erau utilizate în țările europene din evul mediu pentru a înveli relicvele și a îmbogăți tezaurele abațiilor și catedralelor.

Se știe că țesăturile de in, de cînepă sau de lînă, din care unele de o remarcabilă finețe, cum erau voalurile și pînzele de Tinnīs, în delta Nilului, constituiau una din specialitățile Egiptului, în

timp ce Magrebul producea mai ales țesături de lână. Palestina și Irakul țeseau mai ales mătasea, dar în regiunea Basrei se folosea și inul. Pânzeturi de bumbac renumite se fabricau în tot Iranul oriental la Marw, Herāt, Nișāpūr sau Samarkand, precum și în Yemen și în Mesopotamia superioară. Unele dintre ele erau împodobite cu decoruri pictate și imprimate după un procedeu puțin costisitor și eficace, dar atestând o reală perfecție a lucrului vopsitorilor. Mătăsurile din ținutul Mării Caspice și de la Ahwāz erau căutate și ele printre acele țesături de mătase persane a căror tradiție pornea dintr-un trecut depărtat și rămăsese fidelă, în plină epocă abbasidă, unor motive decorative tipic iraniene, repetate sub forma acelor medalioane ornate cu personaje plasate față-n față și cu animale fantastice, care caracterizaseră altădată cele mai frumoase țesături sasanide. Toate aceste stofe lucitoare și împetrițate, ale căror culori și modele erau laudate de vechile izvoare arabe, purtau nume diferite ce desemnau deosebiri tehnice greu de identificat astăzi, dar tinzând și unele și altele la o somptuozitate mereu sporită.

Din aceste țesături de tot felul, un artizanat specializat executa veșminte mai mult sau mai puțin luxoase, unele vârgate, ca acelea făcute din stofe provenind din Yemen, altele țesute cu fir și decorate cu motivele animaliere și florale semnalate mai înainte, altele iarăși brodate sau garnisite cu blănuri de preț importate, dar considerate totdeauna ca tot atâtea piese de valoare comercială durabilă, satisfăcând totodată nevoia de ostentație a oamenilor aparținând claselor înstărite. Croitorii și lucrătorii de broderie își exercitau meseria de obicei în dughenele din suk. Dar veșmintele oficiale de ceremonie, bogat țesute sau împodobite cu fir de aur, erau confecționate în manufacturi de stat numite tirāzi*, care existau în aproape toate marile orașe ale imperiului; folosirea aurului în acest scop era, în adevăr, un privilegiu al suveranului, iar veșmintele purtate de demnitari la audiențele solemne, veșminte ce le erau în general oferite de calif, nu puteau fi produse decât sub

control guvernamental, avînd de cele mai multe ori semne de autentificare constînd în inscripții datate, purtînd numele califului.

Arta și tehnica erau strîns legate în această activitate oficială sau privată, care era negreșit una dintre cele mai însemnate ale Islamului medieval și permitea lucrătorilor respectivi să dea dovadă de spirit creator. Înainte chiar ca să se fi dezvoltat vestitele școli safavide și otomane de brocarturi și catifele, ale căror produse vor fi adesea importate și imitate în Europa, capodoperele lucrătorilor de broderie fatimizi și ale țesătorilor iranieni sau sirieni care lucrau mătasea între secolul al IX-lea și cel de-al XIII-lea, și care i-au influențat adînc pe artizanii din Spania și din Sicilia, se bucurau deja de un meritat renume. Diversitatea procedeelor lor decorative, care se adăugau varietății tipurilor de stofe și formelor de veșminte folosite, a fost semnalată de geografi și de povestitorii de istorioare. Rămîne însă greu de știut totdeauna exact la ce corespund descrierile sau aluziile lor, și istoria costumului* n-a putut încă să atingă, pentru perioada veche a evului mediu islamic, în care reprezentările figurate erau rare, precizia pe care i-o cunoaștem în ceea ce privește Europa occidentală, de pildă.

Alături de industria țesăturilor prețioase, arta covorului ocupa un loc însemnat, tot astfel ca fabricarea draperiilor, tapiseriilor și împletiturilor de papură ce se adăugau celor dinții pentru a mobila palatele* și casele*, după exemplul a ceea ce constituise singurul lux al cortului de nomad. Exemplele lor cele mai celebre, cu un caracter foarte variat încă dintr-o epocă veche, dat fiind că nu era vorba totdeauna de covoare cu punct înodat, veneau unele din Egipt și din Arabia, altele din Irak, unele din Palestina (rogojini de Tiberiada), altele iarăși — cele mai renumite și supraîncărcate cu broderii — din nordul Armeniei, fără ca totuși să ni se fi păstrat din tot acest ansamblu specimene vechi suficient de numeroase și de reprezentative. Doar reușitele ulterioare ale Turciei otomane și ale Iranului safavid pot da o

idee despre marea răbdare și artă cheltuite în Orientul islamic timp de secole pentru această activitate artizanală, ținând seamă îndeosebi de somptuoșitatea coloriturilor și de dulcea moliciune a materialului.

Prelucrarea lemnului, care era și ea o artă și totodată o tehnică, a cunoscut de asemenea o mare răspândire, cu toate că necesita esențe rare și prețioase, teck, abanos și santal, străine de lumea islamică și importate cu mare cheltuială îndeosebi prin Oman. Dacă obiectele servind particularilor rămâneau destul de simple, cu excepția acelor ce se găseau în palatele princiare, mobilierul lăcașurilor de cult era deosebit de îngrijit. Ajunge să cităm *minbarele** sau uneori mihraburile portative de lemn sculptat, din care unele erau decorate în plus cu motive de marchetărie și cu incrustații prețioase de sidex sau de fildeș, grilele ajurate de *maksūra** și tribunele din moschei precum și ușile de mausolee sau de oratorii, cenotafele* și suporturile de Coran adesea monumentale. Să adăugăm și elementele de lemn folosite în arhitectură*, cum sînt grinzile și scafele aparente, ferestrele cu grilaje ale caselor particulare, din care unele exemplare deosebit de decorate, deși datînd dintr-o epocă mai tîrzie, au fost păstrate în Egipt și ilustrează dibăcia tehnică atinsă de acești strungari în lemn care se numără și azi printre meseriașii cei mai interesanți de văzut la lucru în orașele din Orient.

Despre toată această producție și despre atelierelor din care ieșea, vechii autori vorbesc puțin, astfel încît este greu să situăm centrele ei cele mai importante, împrăștiate fără îndoială în toate marile orașe ale imperiului. În schimb, putem urmări, pe baza unor capodopere păstrate încă în număr apreciabil, evoluția unei arte care prezintă, în aceeași epocă, vădite concordanțe de ordin stilistic de la o regiune la alta și care a cunoscut aproximativ aceleași etape ca și arta sculpturii în piatră. Influențată la început de deprinderea „tăierii oblice“* care ar fi venit din Asia centrală, ea a numărat după aceea în mediul abbasid și în cel fatimid unele dintre cele mai frumoase reali-

zări ale ei, inclusiv unele capodopere ale artei animaliere. Procedeul consistînd în fragmentarea fiecărei suprafețe în mici panouri înconjurate de baghete, adaptate unele altora și care suportau mai ușor efectul variațiilor atmosferice fără a crăpa, a apărut ulterior și a fost folosit mai ales pentru lemnăria sculptată selgiucidă în Anatolia și pentru cea zankidă și ayyubidă în Siria și Egipt. Acestea anunțau dealtfel cristalizarea unor metode artizanale pe care nimic nu mai avea să le reînnoiască ulterior în țările islamice, chiar dacă motivele decorative de origine vegetală au suferit ici și colo o transformare motivată de un gust nou pentru stilizări mai apropiate de natură.

Meșterilor în prelucrarea lemnului li se pot alătura aceia care foloseau fildeșul, fie pentru a-l sculpta sau a-l picta, fie pentru a-l încrusta sau a face din el lucrări de marchetărie. Dintr-un material prețios, importat cu deosebire din Africa orientală, ei realizau obiecte nu mai puțin admirabile ca stil, care par a fi fost executate cu precădere fie în Egipt, urmînd o veche tradiție coptă, fie în regiunile apusene, unde se disting casele sculptate ale Spaniei umayyade precum și acelea aparținînd unei școli, mai puțin sigur localizate, ale cărei ateliere sînt atribuite de obicei teritoriilor altădată musulmane ale Siciliei normande.

Pielăritul era în mod firesc mai răspîndit, căci pieile nu lipseau în ansamblul țărilor islamice, iar obiectele astfel fabricate erau indispensabile vieții cotidiene, îndeosebi sandalele și cizmele scurte, șeile și alte harnașamente de cai și cămile, care se vindeau de obicei în sukurile rezervate acestor obiecte, în sfîrșit echipamentul nomadului, care cuprindea, pe lîngă anumite corturi, saci și găleți de piele pentru tot felul de întrebuițări. Unele regiuni se distingeau însă prin cîteva fabricații speciale: desagile și covoarele de piele făceau faima Yemenului, în timp ce pielea bătută și modelată cu ciocanul constituia specialitatea Marocului și a Córdobei. Pieile din Egipt erau destul de apreciate pentru a fi expediate în diferite țări. Siria care își tăbăcea pieile pe loc, în timp ce Irakul

importa pieile argășite din Arabia, avea de asemenea producția ei proprie; lucrarea pielii mai era practică în Iranul occidental și oriental la Rayy, Buhārā și Samarkand, precum și în Magrebul extrem, îndeosebi la Fās. O tehnică deosebită, aceea a legăturilor de piele care înveleau manuscrisele de preț, folosea procedee de ornamentare din care s-au păstrat la Kairuan specimene foarte vechi; dar textele ne vorbesc mai cu seamă de legături renumite ce erau executate în Yemen și în Palestina.

Prelucrarea metalelor era de asemenea de primă însemnătate în acea epocă, cu toate că utilajul necesar rămăsese în multe privințe rudimentar. Fierul, de plidă, era folosit pentru a fabrica porți solide citadelor, astfel cum erau semnalate în Arabia, în Sīstān, în Horāsān sau Ifrākiya, sau, mai simplu, lanțuri ce serveau în diferite regiuni pentru a închide porturile și pentru a fixa morile plutitoare sau punțile de acostare, ca acelea de pe Tigru, la Bagdad. Unele obiecte de îmbrăcăminte, ca centurile, și anumite instrumente erau, pare-se, de fier: balanțe renumite, de exemplu, în Mesopotamia superioară, la Nisībīn și la Harrān, sau cuțite printre care erau citate acelea din Mosul. Dar armele îndeosebi cereau un oțel special preparat la Samarkand sau în Khorāsān după rețete descrise de diferite tratate și care permiteau să se realizeze lame de o calitate excepțională. Meșteșugarii iranieni deveniseră, încă dintr-o epocă depărtată, mari meșteri în acest domeniu, deși cunoaștem din producția lor mai ales capodopere târzii, adesea semnate, datînd în cea mai mare parte din epocile mongolă, timuridă* și safavidă. Dar săbiile din Yemen, fabricate din fier importat, erau de asemenea apreciate. Unele arme ajungeau în plus, datorită incrustațiilor accesorii de aur și de argint și chiar de pietre prețioase cu care puteau fi împodobite, la o bogăție decorativă care le sporea valoarea.

Cuprul, metal mult mai răspîndit, era folosit
51 pentru majoritatea ustensilelor de menaj, astfel

încît fiecare oraş avea sukul lui de căldărari şi alămari, meseriaşi şi în acelaşi timp negustori. Din acelaşi metal se fabricau şi obiecte de artă, îndeosebi acele ibrice, cupe, tăvi şi lighiane de dimensiuni uneori impunătoare, acele arzătoare de mirodenii şi candelabre monumentale sau, dimpotrivă, acele cutii minuscule de toate formele, acele lămpi* şi acele preţioase garnituri pentru scris pe care, începînd din secolul al XI-lea, s-a luat obiceiul de a le incrusta cu argint şi aur potrivit unei tehnici de damaschinaj împrumutată din Asia centrală şi practică mai ales la Damasc şi Mosul, tehnică ce n-avea nici o legătură cu procedeul special de producere a oţelului pentru fabricarea lamelor zise de Damasc. Astfel de obiecte, decorate în acelaşi chip şi ţinînd de aceleaşi şcoli stilistice, erau executate şi în bronz, a cărei patină închisă ascunde astăzi uneori un decor cvasi nedesluşit datorită minuţiei lui, dar care rezervă aceleia ce-l examinează în amănunt descoperiri uimitoare: se discern în el nu numai admirabile compoziţii abstracte îmbinînd resursele caligrafiei* cu acelea ale arabescului* floral, ci şi adevărate scene de gen în care animale şi personaje sînt schiţate cu mişcări pline de viaţă.

Meşteşugarii care au excelat în aceste inscrutaţii pe cupru sau pe bronz aparţineau la începutul epocii selgiucide depărtatelor provincii Sîstān şi Horāsān, unde oraşe ca Herāt, Marw sau Nişāpūr le datorau faima. Ulterior însă, ateliere vestite au făcut celebră Mesopotamia zankidă, unde au înflorit dinastiile familiale de lucrători în bronz şi de alămari de la Mosul, apoi Siria şi Egiptul ayyubide apoi mameluce, Yemenul rasulid* şi chiar şi Iranul mongol. La început se cunoscuse numai tehnica viguroasă a obiectelor de bronz cu decor sculptat în relief, tehnică ce fusese apanajul artizanilor iranieni care lucrau pentru curtea umayyadă şi cea abbasidă, fiind practică apoi în mediul fatimid. Ea a permis realizarea, alături de obiecte utilitare, ca oglinzile şi piuliţele, a ligheanelor de spălat pe mîini şi a arzătoarelor de mirodenii în formă de animale, care se numără

printre cele mai pure capodopere ale artei islamice. Aceleași reprezentări figurate în ronde-bosse aveau de altfel să continue a caracteriza în parte producția Iranului buyid și selgiucide, înainte de a dispărea în fața progreselor unor mode mai ostentative. Au continuat a fi realizate atunci în bronz doar gravat numai piese ca astrolabii, sferile armiliare și alte instrumente de astronomie și de navigație, sau balanțe de precizie, pentru a căror confecționare se cerea competența unor adevărați savanți, tot atît de abili în calculul matematic cît și în mînuirea uneltelor lor.

Argintul și aurul, utilizate de obicei pentru incrustații prețioase, serveau și la fabricarea integrală a unor obiecte de mare preț, tăvi, cupe și uneori flacoane cu galbul rotunjit, decorate cu motive gravate sau sculptate în relief, care au păstrat multă vreme vie în Iran tradiția argintăriei și a aurăriei sasanide. Aceiași giuvaergii executau cam peste tot în cuprinsul imperiului bijuterii grațioase de aur sau argint, îndeosebi pandantive și cercei, din care unele erau lucrate în filigran și din care s-au păstrat numeroase exemplare fatimide și selgiucide. Pentru ornamentarea lor se recurgea uneori la smalțuri colorate, care se mai foloseau și în epoca selgiucidă, mai cu seamă în Mesopotamia superioară, pentru a contribui la decorarea unor obiecte de bronz, ca tăvile de mare lux.

În sfîrșit, prelucrarea sticlei și a ceramicii* era reprezentată în activitatea artizanală a majorității orașelor. Alături de cărămidari, care produceau unul din materialele de construcție cele mai obișnuite în țările islamice, olarii satisfăceau o cerere abundentă orășenească și sătescă de obiecte de gospodărie de primă necesitate: alcarazasuri, căni, urcioare, ploști, străchini și tăvi de copt, în sfîrșit opaite sau mangaluri. Aceste articole nu cereau ca materie primă decît un pămînt argilos grosolan, dar dădeau uneori dovadă de rafinament ornamental în decorul lor foarte simplu, pictat, gravat, modelat în relief sau chiar ajurat, ca la acele mici

desfășura adesea o plăcută fantezie decorativă. Ele puteau afară de aceasta să fie acoperite cu o glazură lucioasă, al cărei prim rol era de a le face impermeabile, atunci când era vorba de recipiente destinate să conserve laptele, untdelemnul sau alte lichide și să servească drept vase de provizii, sau de acea veselă de masă care cuprindea farfurii, blide, castronașe și cești, precum și tăvile sau uneori mesele destinate să le susțină.

Același procedeau de glazură transparentă, alcalină, plumbiferă sau alcalino-plumbiferă, adesea transformată într-un email stanifer opac și colorată la ocazie cu diverși alți oxizi metalici, stătea la originea remarcabilelor piese de faianță decorată pe care le realizau ceramiștii cei mai îndemânatici și care au făcut gloria unor școli regionale de olărie. Astfel de capodopere nu se deosebeau de ustensilele obișnuite decît prin calitatea pastei sau a decorului și prin perfecțiunea formei lor. Ele înglobau toate categoriile de obiecte enumerate mai sus, la care s-au adăugat începînd din epoca selgiucidă cărămizile smălțuite pe una din laturi, plăcile de îmbrăcat folosite direct sau decupate cu dalta pentru a realiza panouri de mozaic*, și elemente întregi de arhitectură ca, de pildă, nișele mihraburilor sau plăcile în formă de stele funerare. Dar ele își trăgeau toată originalitatea din reușitele variații de culoare și de compoziție ce s-au observat în funcție de epoci și uneori de locuri. Una din trăsăturile lor comune a fost aceea că au suferit adesea influența stilistică a obiectelor metalice, a căror replică mai puțin costisitoare o constituiau și al căror profil sau decor îl imitau cu fidelitate. În plus, continuitatea ce se descoperă în tipurile și motivele lor sau chiar în modurile lor de fabricare și de ornamentare ținea de mobilitatea unor meșteșugari care găseau pretutindeni cele cîteva produse naturale indispensabile exercițiului meseriei lor și care se deplasau bucuros dintr-o țară într-alta în funcție de împrejurările istorice schimbătoare.

Înainte de avîntul selgiucid, centrele lor de producție cele mai active, care cunoșteau aproape

toate același gen de tehnică, foloseau posibilitățile câtorva tipuri limitate. Printre acestea s-au numărat: o ceramică incizată sub glazură monocromă sau transparentă care a apărut deopotrivă la Samarra, la Ctesifon, Susa și Rayy, precum și la Fustāt, în ce privește primul tip, și mai cu deosebire în Iranul oriental, la Nīṣāpūr și Samarkand, în ce-l privește pe cel de-al doilea: o ceramică cu decor pictat sub glazură, cele mai armonioase creații ale căreia, cu decor negru, violet de mangan și brun pe fond crem, s-au situat la Nīṣāpūr și Samarkand; o ceramică cu reflexe metalice fabricată în Irak ca și în Egipt sau în provinciile occidentale ale Iranului, care a constituit una din reușitele cele mai originale ale olarilor islamici; în sfârșit, o ceramică albă cu decor pictat în albastru de cobalt pe smalt, care a fost executată în aceleași centre. Toate mărturiile ale expansiunii unei arte care n-a fost așezată niciodată în rîndul artelor somptuare și dinastice, chiar dacă talentul individual ducea la realizări pe care le privim astăzi ca pe niște reușite de o calitate rară.

Dealtfel, era mare contrastul dintre arta ceramicii și aceea a sticlăriei, care rămînea apanajul unor ateliere specializate din Siria, Irak și Egipt și s-a dezvoltat numai pentru a satisface nevoile curții abbaside și a celei fatimide. Pahare, cupe și flacoane de sticlă șlefuită pentru a rivaliza cu prototipurile de cristal de stîncă, și mai prețioase, sau de sticlă aurită și smălțuită după o tehnică delicată, care-și va cunoaște apogeul în lămpile de moschei din epocile ayyubidă și mamelucă, au fost totdeauna piese de valoare extremă, fabricate în număr mic pe linia unei tradiții antice perfecționate și exportate apoi de cele mai multe ori sub formă de cadouri princiare.

La aceste ramuri principale ale artizanatului se adăugau și altele, despre care autorii vorbesc puțin și asupra cărora nu posedăm decît vagi aluzii. Produsele lor, cum sînt materialele necesare scrișului, trebuiau totuși să dețină un loc important în viața socială a epocii, dacă nu și în economia ei. Era, de exemplu, prepararea pergamentului*,

de la felurile lui cele mai aspre pînă la pieile fine de gazelă, care înainte de secolul al XI-lea era foarte cerut pentru actele și manuscrisele de tot soiul. Cît despre papirus, apreciat în birourile statului fiindcă se preta mai puțin decît pergamamentul la falsuri, el era obținut în Egipt din fibrele plantei cu același nume și făcea acolo obiectul unei industrii însemnate. Hîrtia mai ales, a cărei fabricare a început, pe cît se spune, în secolul al VIII-lea la Samarkand, unde se aflau prizonieri luați în Transoxiana și cunoscînd tehnica chineză, a fost produsă în cantități din ce în ce mai mari pe măsură ce fabricarea ei s-a extins la Bagdad și la alte orașe din Orient și Occident. E suficient să ne gîndim la abundența de vechi lucrări arabe aflate azi în biblioteci, pentru a ne da seama cît de mult era folosită hîrtia în civilizația musulmană. Și producerea ei nu însemna decît prima etapă a acelor munci diverse pe care le cerea arta cărții și cu care se osteneau atîți copişti, caligrafi, miniaturişti lucrînd și ei în felul lor, cu condeiul de trestie* sau cu penelul lor la îmbogățirea lumii islamice vechi.

În adevăr, operele lor erau căutate nu numai de cei care le comandau și care de cele mai multe ori întrețineau în prejma lor personajele însărcinate astfel cu sporirea colecției lor de manuscrise, ci constituiau piese ce erau tezaurizate la fel ca giuvaerele sau brocarturile, contribuind și ele la gloria puternicilor, nominal indicați pe paginile de titlu. Avem și astăzi dovada acestui lucru cînd admirăm cutare copie luxoasă executată din ordinul cutărui personaj celebru sau purtînd titlurile lui în indicațiile privind proprietatea adăugate și mîzgălite fără scrupule pe marginile celor mai frumoase exemplare. Acestea din urmă se distingueau atît prin calitatea scriiturii lor cît și prin anluminurile* delicate, reliefate cu aur și cu culori strălucitoare, care puteau fi împrăștiate pentru a separa suratele și versetele, atunci cînd era vorba de copii ale Coranului, sau care, în alte cazuri, decorau mai ales primele file. Începînd din seco-

lul al XII-lea, unele dintre aceste exemplare prezentau ilustrații și mai prețioase sub formă de adevărate miniaturi*, executate mai întâi de reprezentanții așa-numitei școli „din Bagdad“ și destinate să devină după aceea apanajul artiștilor persani și turci din epocile ulterioare. Aparțin epocii clasice numai miniaturile din prima categorie, regrupate uneori sub expresia discutabilă de „pictură arabă“, dar care sînt de fapt expresia unui mediu mult mai amestecat, deși geografic circumscris — acela al societății burgheze islamice dezvoltată în Irak și în Mesopotamia superioară post-selgiucidă. Se regăsește în ele, sub influențe artistice de origini diferite, dar mai ales bizantine, atît gustul pentru motivele ilustrînd viața princiară cît și acela pentru reprezentările luate din viața cotidiană, toate fiind destinate să îmbogățească cu scene uneori picarești opere științifice — îndeosebi lucrări medicale sau cărți despre automate — ori culegeri de povestiri și de „ședințe“*.

Paralel se afirmaseră trăsăturile distinctive ale unei caligrafii cursive, totodată suple și armonioase, care își primise de la sfîrșitul secolului al IX-lea consacrarea după ce se diferențiasse de cufica* ornamentală. Aceasta din urmă, folosită în mod cu totul special pentru copiile îngrijite ale Coranului de pergament, se născuse în adevăr din transformarea, sub imperative diferite, a scrierii arabe arhaice și unghiulare utilizată numai în primele secole islamice. Dar forma cursivă a aceleiași scrieri a fost aceea care avea să evolueze apoi spre o interpretare din ce în ce mai elegantă și ritmată, menită să se desăvîrșească în caracterele persane și turcești, în timp ce folosirea scrierii cufice avea să se restrîngă treptat la variațiile decorative ale inscripțiilor de pe monumente sau obiecte mobile și ale ornamentelor caligrafice care derivaseră din ea.

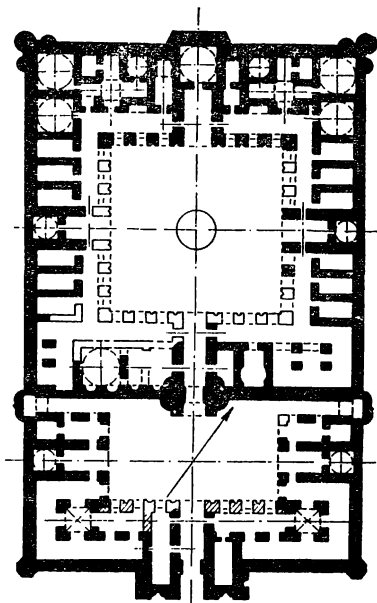
A lături de aceste activități artisanale care aveau drept scop să transforme produsele naturale ale lumii islamice în bunuri de consum curent sau în obiecte prețioase, existau și activități nu mai puțin

remarcabile de construcție, legate de avîntul arhitecturii.

În acest domeniu, munca era pretutîndeni intensă și necesară, cu atît mai necesară cu cît o civilizație totodată urbană și de palat nu se putea lipsi de a ridica clădiri multiple și adesea prestigioase. Dacă zidarii nu se puteau bizui decît pe cunoștințele lor tradiționale, sub îndrumarea unor meșteri și nu a unor adevărați arhitecți, a căror funcție nu exista la acea epocă, procedeele lor variau mult de la o regiune la alta potrivit cu clădirile proiectate și mai cu seamă cu materialele existente. Predominau cînd piatra, cînd cărămida crudă sau arsă, mortarul sau chiar chirpiciul. Pentru edificiile importante și locuințele princiare se aduceau eventual lemn de esențe rare, marmuri de preț, granit sau chiar onix. Dar pentru casele obișnuite se foloseau numai resursele locale, fie că aceste case erau făcute, ca la Damasc sau la Cairo, din schelete de lemn cu golurile umplute cu cărămizi sau cu vălătuci, fie că erau clădite, ca la Alep și Amida, din blocuri de piatră cioplită bine ajustate, fără a vorbi de locuințele rurale, pentru care oamenii se mulțumeau uneori cu simple colibe de stuf sau cu conuri de pămînt bătut. Chiar monumentele cele mai bogate datorau naturii materialului de construcție diversitatea structurilor, a apareiajului* și a decorului* lor. Într-un loc se înălțau construcțiile de piatră cu apareiaj îngrijit, cu colonade solide și cu zidurile împodobite cu ornamente sculptate în masa lor, construcții ce-și au negreșit exemplele cele mai frumoase în Siria și în Spania epocii umayyade, în Egiptul fatimid și în Anatolia selgiucidă. În alt loc dominau edificii de cărămidă totodată masive și fragile, cele mai frumoase exemplare de acest fel aparținînd fără îndoială Irakului și Iranului din epocile abbaside și selgiucidă. Stîlpi grei flancați uneori de colonete și contraforturi sprijinind ziduri groase, bolți* și cupole* maiestuoase, muluri la scară mare și decoruri pe marile suprafețe ale paramenților, mergînd de la tencuielile de ghips* și de stuc sculptate sau pictate pînă la combinațiile geometrice

obținute prin simplul aranjament al asizelor de cărămidă, se îmbinau fără măreție în realizări expuse totuși, în mai mare măsură decît altele, îmbătrînirii și ruinei.

Toate aceste forme arhitecturale și ornamentale erau obținute prin căutările unor lucrători posedînd de cele mai multe ori remarcabile cunoștințe tehnice, căci rolul lor, departe de a se mărgini la ridicarea clădirilor mai mult sau mai puțin complexe, cuprindea și sarcini pe care le-am califica astăzi drept ingineresti. Amenajări hidraulice și sanitare, stabilirea unor sisteme de canalizare pentru apă, abur și fum — care atingeau în băi, de pildă, un grad savant de elaborare — realizarea de poduri*, de stăvilare, de apeducte se adăugau problemelor de construcție propriu-zise. Și înseși aceste probleme cereau o ingeniozitate cu totul deosebită în regiuni sărace în lemn: în adevăr, nu numai că aici trebuiau folosite ca sisteme de acoperire bolți și cupole greu de echilibrat și mai ales de racordat la zidurile ce le susțineau, dar imposibilitatea frecventă de a folosi schelării și mai ales cîntre pentru arcele* cu bolțare fasonate impuneau să se recurgă la tot felul de artificii ale meseriei. Aplicarea unor asemenea cunoștințe nu era însoțită neapărat de studii teoretice. Soluțiile adoptate erau de preferință empirice și s-a insistat adesea asupra faptului că edificiile musulmane au prezentat în cvul mediu defecte de construcție, care ies în evidență de îndată ce se întocmesc în zilele noastre relevee exacte ale lor; aceste defecte sînt datorate în bună parte improvizațiilor la care s-a recurs în cursul clădirii. Totuși folosirea de epure prealabile a fost dovedită în privinta unor planuri atît de elaborate ca acela al Cupolei Stîncii* din Ierusalim; ea era de asemenea justificată pentru stabilirea tuturor acelor complicate sisteme de alveole*, adesea numite impropriu stalactite, care se înru-deau cu jocul de poligoane și de stele servind drept bază împletiturilor geometrice* ale ornamentului acoperitor. Dealtfel, lipsa unor tratate vechi pe care să ne putem sprijini pentru a stabili gradul de formație științifică necesar altădată meșterilor

27. PLANUL CARAVANSERAIULUI
RIBÂT-I ŞARAF DIN HORĂSÂN
(După A. Godard, l'Art de l'Iran.)

Această somptuoasă clădire de cărămidă, purtând inscripții cu numele sultanului selgiucid Sandjar care a domnit asupra Iranului din 1118 pînă în 1157, folosește planul tipic horasanian al marii curți centrale dreptunghiulare prevăzută cu patru iwānuri dispuse în cruce și ocupînd mijlocul fiecărei laturi. Ordonanța ansamblului este asemănătoare aceleia a palatelor islamice contemporane din provinciile orientale, cum sînt cele de la Bust și de la Gazna. Importanța dată portalurilor monumentale, al curții exterioare și al clădirii principale, este de asemenea remarcabilă.

nu trebuie să ne ascundă gustul adînc al acestor constructori pentru forme savante de arhitectură și de decor, care depindeau de scheme geometrice prealabile și trebuiau să țină seamă de rezultatele unor adevărate calcule matematice. Simțul abstracției, veșnic prezent în cercetările gînditorilor musulmani înclinați spre algebră și geometria algebrică, avea și aici să iasă la iveală în orientarea muncii cotidiene.

Înșuşirile ştiinţifice proprii constructorilor şi inginerilor ce lucrau în lumea islamică medievală s-a exercitat şi în domeniul deosebit al fortificaţiilor*, în care aceşti oameni au pus la punct amenajări cu caracter defensiv sau ofensiv demne de a trezi astăzi interesul pentru concepţia abilă de care dădeau dovadă. Exemple pot fi găsite în impunătoarele cazemate sau în ingenioasele dispozitive ale citadelor şi cetăţilor siriene din secolele al XI-lea şi al XII-lea, deosebit de bine adaptate în fiecare caz poziţiei pe care se ridicau. Calităţile unei atare arhitecturi militare corespundeau progreselor făcute concomitent de balistică, mai ales datorită îmbunătăţirii armelor de aruncare cum erau arbaleturile grele cu trolu şi catapultele. O literatură specializată, mai bogată în acest domeniu decât în acela al construcţiilor civile cu caracter utilitar, este totuşi suficientă pentru a ne permite să apreciem în toată amploarea lor progresele tehnicilor de război din acea vreme, care rămân încă enigmatice pentru noi sub unele aspecte, cum e cazul tehnicii acelor proiectile incendiare cunoscute sub numele de „foc grecesc”* cu privire la care nu se cunoaşte cu precizie nici formula chimică, nici modul de lansare.

Eforturi similare de perfecţionare erau depuse în domeniul construcţiilor navale. În care uneori activitatea a fost intensă. În epoca umayyadă, marcată de pildă prin trimiterea unei flote sub zidurile Constantinopolului, ca şi mai târziu în vremea califatului umayyad din Spania sau a avîntului ayyubid sub Saladin. Arsenalele în care se proceda la construirea unor astfel de unităţi ale marinei de război erau favorizate pe atunci pe litoralul sirio-egiptean şi în unele puncte ale coastei andaluse sau ifrikiyene de iniţiativele unor suverani preocupaţi în primul rînd de lupta lor împotriva necredinciosului. Aceleaşi şantiere fabricau şi nave de comerţ, folosite în Mediterană ca şi în Oceanul Indian şi în Golful Persic, unde portul Basra şi Omanul produceau tipuri de vase diferite de acelea ce se cunoşteau mai la vest: corăbii construite exclusiv din piese de lemn înădite şi îmbucate,

care sînt rereprezentate adesea în miniaturile ce împodobesc manuscrise irakiene din secolul al XII-lea și din cel de-al XIII-lea.

Această lume, renumită așadar mai mult încă pentru obiectele sale manufacturate, apreciate în țările străine învecinate, decît pentru diversitatea produselor ei naturale, desfășura pe atunci o activitate comercială intensă, atît interioară cît și internațională. Cea dintîi avea ca obiect bunuri de consum direct sau materii prime inegal repartizate, cea de-a doua obiecte de lux sau de semilux apreciate mai ales de aristocrație și exportate bucuros dincolo de granițele imperiului.

Comerțul în ansamblul lui era tributar unui anumit număr de factori legați fie de situația politico-economică, fie de prescripțiile Legii islamice. Existența, în primul rînd, dacă nu a unui mare stat unificat, care n-a fost niciodată efectiv constituit, cel puțin a unui teritoriu întins, unde domina aceeași religie, unde domneau aceleași instituții și aceleași moduri de viață, unde în sfîrșit se puteau deplasa liber toți cei ce se prevalau de Islam, favorizase în mod necesar schimburi și un negoț care stătuse altădată la originea puterii orașului Mecca. Se cerea totuși ca acest teritoriu să fie amenajat și ca securitatea să domnească pe întinsul lui.

De multă vreme diverse categorii de căi de comunicație, drumuri caravanier, pe de o parte, și văi fluviale, pe de alta, permiteau transportul cu animale de povară — cămile sau măgari și catîri — cît și cu corăbii. Absența de vehicule cu roți, semnalată adesea, nu constituia un factor de subechipare în regiuni în care precumpănea stepa, căreia aceste vehicule nu i-ar fi fost adaptate. În schimb, condițiile de securitate rămîneau mai aleatorii, atît din cauza frecvenței războaielor sau răscoalelor locale, cît și din cauza predominării în unele regiuni a elementului beduin. Nu trebuie desigur exagerate consecințele primului fapt, care nu i-a împiedicat niciodată, în timpul cruciadelor, pe 62

neguțători să circule între teritoriile france și cele musulmane. Totuși multe itinerare au suferit în cursul vremurilor modificări datorate tulburărilor politice, începînd cu părăsirea în secolul al IX-lea a drumului mătăsii, în urma conflictelor, ce bîntuiau în interiorul Imperiului chinez. În unele cazuri trebuie invocate și schimbări dinastice, ca apariția Selgiucizilor și caderea regatului samanid, care au dat o lovitură nimicitoare relațiilor cu țările slave ce ajunseseră înfloritoare între secolul al VIII-lea și cel de-al XI-lea. Dominația asupra mărilor și posesiunea unor flote importante constituiau de asemenea factori de evoluție nicidecum neglijabili, cu toate că influența lor se făcea simțită cu oarecare întîrziere și că, de exemplu, activitățile negustorilor musulmani în Mediterana au continuat multă vreme după dispariția de pe această mare a corăbiilor lor, cărora le luaseră locul vasele europene.

Dar organizarea comerțului pe teritoriul islamic atîrna poate și mai strîns de dispozițiile dreptului, de organizarea monetară și de politica suveranilor. Am văzut mai înainte că interzicerea cametei, care putea să limiteze operațiile financiare, nu era totdeauna respectată și că, pe de altă parte, dreptul prevedea diferite forme de asociere între negustori sau comanditari. Sistemul monetar bimetalist, care cuprindea de altminteri o mare diversitate de piese, nu simplifica plățile și dacă, dintr-o epocă veche, negustorii se serveau de „scrisori de credit“ și de „bonuri de plată“ prin care se evita transportul numerarului, aceste procedee relativ moderne nu puteau fi utilizate decît în zone limitate în care circulau monezi de aur sau de argint de un anumit tip. Cît despre intervenția suveranului, ea se exercita în principiu în sensuri diferite, accentuînd sau, dimpotrivă, ușurînd, fiscalitatea.

De cînd Dania legală fusese în mare parte înlocuită prin taxe pe producția artizanală, fie prin accize uniforme percepute la intrarea și la ieșirea din anumite orașe însemnate, statul putea cu adevărat să acționeze asupra vieții economice. Ceea ce-l interesa, era mai ales să obțină cele mai mari resurse cu puțință din impozitele vărsate de ele-

mentele active ale populației, și se întâmpla ca, în acest scop, el să acorde înlesniri comercianților străini care doreau să dispună de antrepozite în anumite orașe islamice, astfel cum a făcut în secolul al XIII-lea. În plus, el monopoliza cumpărarea produselor necesare fabricării de nave, de arme, de țesături de *tirāz*, printre care fierul, lemnul, smoala, fără a socoti aurul. El putea de asemenea, cel puțin în Egiptul secolului al XI-lea, să-și rezerve vânzarea către aceiași străini a unor produse ca alaunul și să-i oblige pe negustorii musulmani să achite o parte din cumpărările lor externe cu ajutorul acestei substanțe, astfel încât să reducă ieșirea din țară a monezilor de aur. În sfârșit, o influență nu mai puțin simțitoare exercitată de suveran asupra comerțului, ca de altfel și asupra artizanatului, era legată de efectele luxului cu care se înconjurau și cu care se mîndreau, după exemplul lui, membrii aristocrației.

De întreținerea căilor de comunicație și mai ales de înlesnirile de poposire și găzduire oferite pe parcurs negustorilor depindea de asemenea intensitatea marelui comerț. Încă de la originea Imperiului islamic, serviciile guvernamentale ale poștei însărcinate cu transmiterea scrisorilor oficiale, a documentelor și a știrilor de la o extremitate a teritoriilor musulmane la cealaltă, posedau un sistem de relee dispuse pe marile drumuri la distanță de cîte două sau patru parasange¹, în funcție de regiune, adică la cîte douăsprezece sau douăzeci și patru kilometri. Organizarea materială a acestor relee pentru curieri rapizi nu e cunoscută, după cum nu se știe nici în ce măsură ele erau legate de edificiile mai mult sau mai puțin fortificate pe care le foloseau caravanele și care purtau numele de hanuri sau caravanseraiuri*. Se știe însă că mai târziu, cînd poșta oficială, care fusese dezorganizată începînd de la jumătatea secolului al X-lea, a fost folosită din nou în secolul al XIII-lea, în Egipt și în Siria, de mameluci, aceste relee au fost amenajate în așa fel încît să poată facilita de ase-

¹ Măsură a vechilor perși și a altor popoare echivalentă cu 5—6 kilometri (N. tr.).

menea traficul comercial. Se poate deci presupune, chiar dacă nimic n-o dovedește, că lucrurile au stat la fel încă la o epocă mai veche. Construirea caravanseraiurilor era, în orice caz, adesea rezultatul intervențiilor suveranului, după cum reiese, de pildă, din inscripțiile unor monumente atît de fastuoase cum sînt caravanseraiul selgiucid Ribāt-i Şaraf din Horasan sau imensele clădiri care jalonează în Anatolia drumurile sultaniene de lîngă Konya*. Construirea lor corespundea concepției, adesea atestată de cronicî, potrivit căreia apărarea drumurilor și reprimarea atacurilor de tîlhari cădea în sarcina autorității centrale sau a guvernatorilor de provincie. Acelorași autorități le revenea întreținerea podurilor, ale căror vestigii mai jalonează multe itinerarii și poartă adesea inscripții privind construcția și pomenind numele iluștrilor lor fondatori.

Dar suveranul nu era singurul care se străduia să sporească securitatea comerțului. Negustorii înșiși depuneau și ei eforturi în această direcție; inițiativei lor, ca și aceleia a unor personaje diverse ce încercau să încurajeze un trafic de pe urma căruia se îmbogățeau, li se datorează ridicarea unor numeroase caravanseraiuri ne-„guvernamentale“, adesea de aspect modest, deși organizate în ținuturile puțin sigure pentru a da acelor ce poposeau în ele puțința de a se apăra — în Iran, de exemplu, ele erau desemnate prin acel termen de *ribāt* care se folosea de asemenea pentru micile forturi de la graniță. Tipul acestor clădiri a variat, firește, după regiuni și epoci. Ele aveau totuși să cuprindă totdeauna aceleași elemente picipale: locuințe pentru oameni, adăposturi pentru animale, magazii pentru mărfuri și puț sau cisternă, permițînd să se găsească apă după străbaterea unor întinderi aride. Curtea interioară, în jurul căreia se organizau în general aceste diferite corpuri de clădiri, ceda locul în munții cu climă aspră marii hale centrale sprijinite de stîlpi, după un tip reprezentat în numeroase exemplare în Anatolia selgiucidă. La aceste indispensabile locuri de popas se mai adăugau caravanseraiurile din orașele mari, care

purtau și numele de *funduk**-uri și care erau uneori rezervate pentru anumite categorii de negustori. Întreaga rețea era articulată în funcție de punctele fixe spre care se scurgeau mărfurile astfel transportate de caravane, de-a lungul unor itinerarii care corespundeau acelorale ale marilor curente comerciale.

Axele comerțului islamic medieval convergeau aproape toate spre axa primordială a Eufratului, legînd Mediterana de ținuturile asiatice prin Alep, Bālis*, Bagdad și Basra, înainte de a se fi dezvoltat axa mai tîrzie mergînd din Anatolia și din Siria în Iran, prin Mosul sau prin Tabrîz* și Kazwîn*. Ele prezentau o importanță cu atît mai mare, cu cît nu fuseseră trasate numai pentru nevoile interioare, ci se prelungeau de fapt de multă vreme dincolo de granițele imperiului califian, obligatoriu depășite, în pofida unor obstacole reale,

28. PLANUL SULTAN HANULUI.

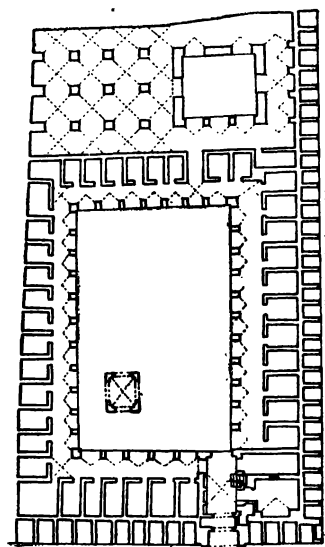
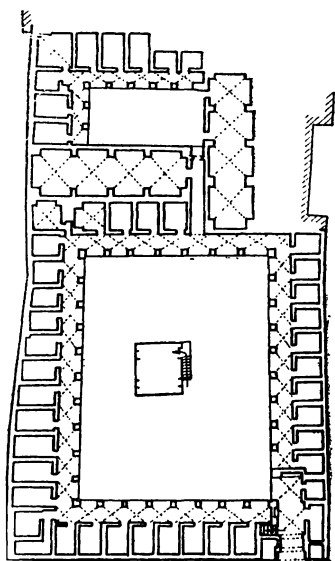
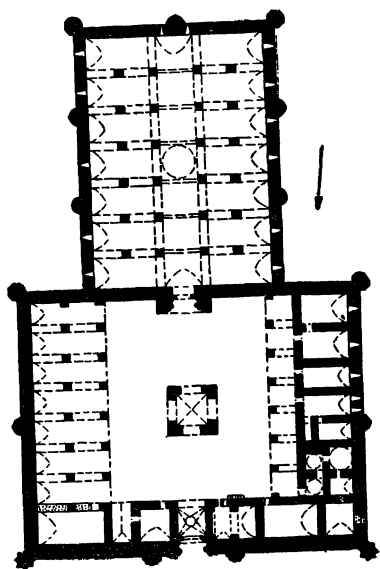
(După K. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray.)

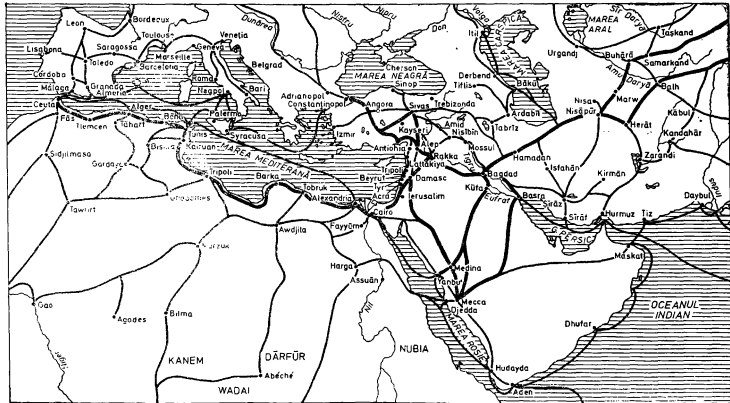
La acest caravanserai regal, clădit în 1236 de unul dintre cei mai puternici suverani ai ramurii selgiucide din Rûm și situat în Anatolia pe drumul de la Kayseri la Sivas, se va remarca îndeosebi caracterul totodată funcțional și echilibrat al planului. Unei curți dreptunghiulare, precedată de un portal monumental și prevăzută în centrul ei cu o mică moschee, îi era alipită o hală acoperită de o amploare deosebită. Ansamblul se diferențiază în acest mod de tipurile de caravanserai cu curte centrală înconjurată de clădiri fără adîncime, astfel cum se întîlneau în ținuturi cu climă mai puțin aspră.

29. PLANUL A DOUĂ CARAVANSERAIURI DE EPOCĂ MAMELUCĂ, DIN ALEP.

(După J. Sauvaget, Alep.)

Diferite întrucîtva ca structură de adăposturile de etapă izolate și întărite, caravanseraiurile urbane, dintre care se cunosc îndeosebi exemple tîrzii, aveau la Alep caracterul unor imobile de raport de o ordonanță riguros uniformă: în jurul a două curți de dimensiuni inegale, se înșirau sub un portic acoperit prăvăliile pe care le închiriau negustorii străini ce locuiau în camerele de la etaj. Un antrepozit acoperit servea la adăpostirea mărfurilor. Rigiditatea formulei tip era atenuată de multe deosebiri de amănunt.

de negustorii preocupați de câștig. Se cunoaște, de pildă, încă din secolul al IX-lea activitatea negustorilor pe care un geograf arab din epocă îi numește, pe de o parte „ruși“, pe de altă parte „evrei rahdaniți“ și care, veniți în Orientul Apropiat pe căi diferite, maritime sau terestre, pentru a-și oferi mărfurile sau a cumpăra altele, își continuau apoi drumul pînă în China. S-a discutat, firește, asupra adevăratei lor origini și asupra afirmației potrivit căreia ei ar fi venit din Europa apuseană, mai precis chiar de la Narbonne sau din valea Ronului. Dar oricare ar fi rezervele cu care trebuie primite anumite detalii neverosimile privitoare la ei, este imposibil cel puțin să se pună cu totul la îndoială existența lor și să nu se vadă în ea o dovadă a intensității traficului „internațional“ care trecea prin țările islamice. Se știe de asemenea într-un mod mai general că în epoca abbasidă caravanele puneau în comunicație Transoxiana cu China în lungul vechiului „drum al mătăsii“, ori Horāsā-nul cu India, Azerbaidjanul cu ținuturile Volgăi și ale Balticei, în sfîrșit Mesopotamia superioară cu portul Trebizonda și cu Bizanțul. De asemenea, corăbiile brăzdau Mediterana între țările musulmane și cele creștine. Dar faptul cel mai însemnat de semnalat este fără îndoială dezvoltarea pe care au cunoscut-o atunci legăturile maritime între Irak, India și Extremul Orient, dezvoltare ale cărei incidente literare le vom vedea mai departe. Aceste legături, care ne sînt confirmate prin existența unor colonii de negustori musulmani în China încă de la începutul epocii abbaside, au devenit în secolul al X-lea atît de ușoare, încît pentru a ajunge în India de nord se folosea calea maritimă mai

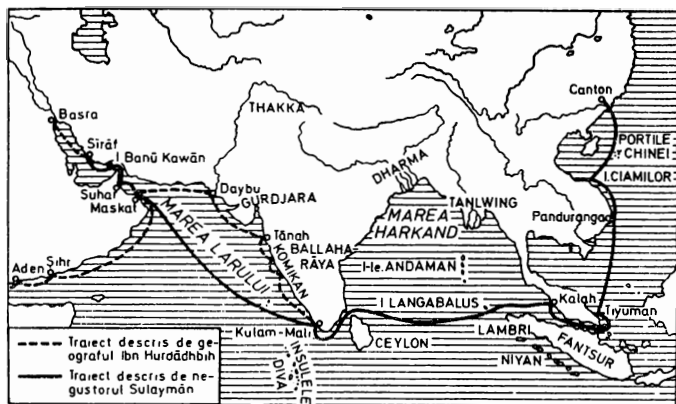
30. MARILE DRUMURI COMERCIALE
DIN LUMEA MUSULMANĂ MEDIEVALĂ
(După Historical atlas of the Muslim peoples.)

Densitatea rețelei de căi comerciale, atît maritime cît și terestre, constituie fără îndoială unul din aspectele cele mai izbitoare ale organizării lumii islamice în evul mediu. Aceste căi, inegal frecventate în diferitele epoci, în funcție de vicisitudini de care această hartă simplificată nu poate să țină seamă, au urmat totuși în traseul lor anumite itinerarii mari, impuse de necesități geografice primordiale.

degrabă decît drumul pe uscat prin Iran. Basra și Sīrāf erau principalele porturi de acces, situate în acei Golți Persic pe care geografil arabi îl numeau „Marea Chinei”, deoarece era calea normal utilizată pentru a merge în aceasta țară. În lungul acestei axe cu escale înmulțite de hazardurile călătoriei pe mare se importau numeroase produse din India și din Extremul Orient în general, inclusiv arhipelagul Sondei, unde negustorii musulmani au început de asemenea să se instaleze pe atunci. Nu era vorba atît de mult de mătase, de care lumea islamică avea mai puțină nevoie de la dezvoltarea sericiculturii în Iran, cît de abanos și de alte esențe rare, de pietre prețioase, de fildeș, de ambră, de camfor și de mirodenii.

Corăbiile musulmane, pornite în larg profitînd de vînturile musonului ce urmau să le înlesnească întoarcerea cînd aveau să sufle în sens contrar, atingeau și coastele Africii orientale. Dar din aceste țări mai sălbătice ele aduceau mai ales, în afară de aur și de fildeș, numeroși sclavi negri, cei cărora li se dădea numele de *zandj** și care erau vînduți în Yemen sau în sudul Irakului, unde făceau obiectul unui comerț intens. Alți negustori mergeau în țările slave, pînă la Marea Baltică, unde au fost descoperite tezaure de monezi arabe. Acolo ei cumpărau mai cu seamă blănuri și chihlimbar. Ei nu-și prelungeau însă totdeauna pînă atît de departe călătoria și se mulțumeau să ajungă în centre comerciale, ca Itil la gura fluviului Volga sau ca Bāb al-Abwāb (Derbend) pe malul Mării Caspice, care se numărau pe atunci printre tîrgurile renumite de sclavi. Se mai puteau cumpăra sclavi, mai ales turci, pe teritoriul islamic la Djurdjāniya (Urgendj) la sud de Marea de Aral.

Traficul cu lumea bizantină era de asemenea activ în secolul al X-lea, dacă e să dăm crezare tratatului încheiat în acea epocă de Hamdanizi și care menționează importuri de aur și de argint, de mătăsuri, de pietre prețioase și de țesături felurite. Se știe de altfel că în acea vreme negustorii musulmani ajungeau personal la Trebizonda, pe coasta Mării Negre, precum și la Constantinopol, unde dispuneau în secolul al XI-lea de o moschee.

**31. LEGĂTURILE MARITIME
CU EXTREMUL ORIENT ÎN SECOLUL AL IX-LEA,
DUPĂ IZVOARELE LITERARE**
(După J. Sauvaget,
Relation de la Chine et de l'Inde.)

Intemeierea capitalelor irakiene abbaside, metropole active și orașe regale, în care locuiau nu numai califul și membrii familiei sale, ci și numeroși demnitari și militari de origine iraniană sau turcă, familiarizați cu produsele Asiei, a dat un avânt extraordinar relațiilor comerciale maritime cu Extremul Orient. Acestea ne sînt atestate mai ales de vechi relații de călătorii, care au fost integrate în scrierile savante ale geografilor ca și în operele populare ale povestitorilor.

Cît despre comerțul cu lumea occidentală, cu porturile Siciliei și ale Italiei de sud mai ales, unde veneau negustori islamici, el este cunoscut îndeosebi dintr-un tratat fiscal egiptean recent publicat și studiat, care datează din secolul al XII-lea, dar pare că se referă deseori la o situație anterioară. Istoricul modern căruia îi datorăm această descoperire a subliniat că produsele importate nu constau numai în articole de lux, mățasuri siciliene sau postavuri fine, ci și în produse de primă necesitate, de care țările musulmane duceau lipsă pentru construcțiile navale și care erau cumpărate direct de un organism de stat. În schimb, Egiptul exporta alaun, foarte apreciat în Europa, țesături fine de in sau de bumbac, dulciuri, zahăr și, fără

îndoială, deși acest lucru nu e precizat, mirodenii venite din Arabia sau din Extremul Orient. El servea astfel drept loc de tranzit între țările Oceanului Indian și Mediterană, și aceasta în pofida absenței unor comunicații maritime prin istmul de Suez, unde un vechi canal existent fusese lăsat în mod voit să se înnisipeze, din motive de securitate, pe cît se spune.

Economia mercantilă care predomina astfel în marile orașe islamice din evul mediu constituia o importantă sursă de bogăție, fără a împiedica totuși bunurile funciare să rămână plasamentul cel mai solid și cel mai apreciat. Se înțelege însă de la sine că negoțul nu era deopotrivă de înfloritor în toate regiunile și că situația lui a evoluat simțitor între secolul al X-lea și cel de-al XII-lea, chiar dacă, în pofida existenței unor studii noi consacrate acestui subiect, detaliile acestei transformări ne mai scapă în parte. Este sigur totuși că în secolul al XII-lea o deplasare fundamentală a avut loc atunci cînd Bagdadul, la început centrul tuturor schimburilor de mărfuri, a văzut, pe de o parte, orașul Cairo, pe de altă parte drumul spre Azerbaidjan luîndu-i locul. În aceeași epocă, negustorii italieni au început să desfășoare o activitate crescîndă, care a fost pusă uneori, în mod cam arbitrar, în legătură cu cruciadele. Ofensiva comercială occidentală, începută acum, avea să atingă întreaga ei amploare cu cîteva secole mai tîrziu și să se încheie în secolul al XIX-lea printr-o serie de crize, care au pus la grea încercare lumea musulmană rămasă în stare de stagnare economică, în timp ce Occidentul recolta roadele unor revoluții industriale succesive.

De altminteri, la această dată avea să înceteze definitiv, în același timp cu hegemonia comercială a fostului imperiu al Islamului, solidul sistem protector ce-i apăruse pînă atunci originalitatea. Era sfîrșitul echilibrului care asigurase timp de secole prosperitatea imensului său teritoriu, mai mult sau mai puțin fărâmițat în interior, dar care păs-

trase neîncetat pînă atunci conștiința caracterului său islamic.

Firește, pînă în secolul al XII-lea, starea de beligeranță între musulmani și nemusulmani nu fusese însoțită decît rareori de operații de mare anvergură începînd din momentul cînd valul marilor cuceriri se stabilizase. Ea deținea totuși un loc important în mentalitatea poporului și a cîrmuito-rilor, pe deplin solidari cînd era vorba de a întreprinde expediții profitabile și raiduri în regiunile vrăjmașe. Obiceiul predominant era acela al micilor incursiuni sezoniere, amestecate uneori cu războaie susținute pe un front adevărat, ca frontul bizantin. Acolo, califul Hārūn al-Rașīd, de exemplu, care își lua în serios rolul său de șef al armatei, stabilise așezări fortificate, apărate la rîndul lor de alte puncte de sprijin situate mai în spate, care purtau numele de „ocrotitoarele“ (*al-‘awāsīm*) și formau în Siria un district deosebit al *djund*-ului Kinnasrīn. Tot astfel, frontul maritim era înzestrat cu poziții fortificate, organizate în așa fel încît să se poată împotrivi oricărei debarcări; ele erau deci legate de adevărate rețele de turnuri de veghe și de semnalizare. Din epoca lui Hārūn al-Rașīd datează astfel o serie de mici forturi, sau *ribāt*-uri, instalate pe coastele Siriei și ale Ifrīkiiei. Unul din ele a constituit punctul de plecare al dezvoltării actualului oraș Beirut din Liban, port de unde porneau în epoca umayyadă expediții maritime îndreptate împotriva Bizanțului, dar care a fost redus la un rol mai mult defensiv. Altele își au ruinele în Tunisia, în orașele Susa și Monastir. Și tot amintirea unei așezări de acest gen, deși mult mai tîrzie, se regăsește în Maroc sub numele actualului oraș Rabat. Dar *ribāt*-urile din interiorul țării nu aveau mai puțină importanță strategică și nu erau mai puțin vestite. Asemenea locuri întărite existau mai ales în Mesopotamia superioară cît și în Transoxiana, și știm că cei ce le ocupau, *gāzii*, se bucurau de un mare prestigiu la populațiile locale. Unele orașe de graniță erau de asemenea fortificate, ca de pildă Bāb al-Abwāb, la marginea

Mării Caspice; aci, însuși portul era apărat împotriva unor eventuale atacuri dinspre mare.

Această stabilire a unor linii fixe de apărare era combinată cu tactici ale războiului de mișcare, care constituiau pe atunci forța armatelor islamice împotriva Occidentului medieval. Pentru a le ilustra este de ajuns să ne referim la campaniile duse în acest mod în nordul Peninsulei iberice de un suveran umayyad din Occident, cum a fost califul 'Abd al-Rahmān III, sau pe platoul Anatoliei de un conducător arab, ca Hamdanidul Sayf al-Dawla. În fiecare caz, cutezanța și rapiditatea primau, mulțumită unei mobilități a trupelor de atac, care avea să fie depășită doar de acțiunea bandelor nomade venite din Asia centrală — împotriva căror armatele abbaside au fost incapabile de apărare — și să mai constituie marea forță a atacanților regatului creștin al Ierusalimului cu ocazia cuceririi zankide și ayyubide. Este caracteristic că regăsim această tactică în descrierea observatorului ager care a fost Bertrandon de La Brocquière¹; el spune: „Cînd sosesc în locuri și așezări unde doresc să dea lupta [. . .] ei se rînduiesc în mai multe linii de bătaie după cîți oameni sînt și după cum se află în ținut de păduri sau de munți. Fiind totdeauna în număr mare, ei întind un fel de capcană trimițînd oameni pricepuți în aceasta și buni călăreți, căci au cai ușori și iuți; și cînd îi găsesc pe creștini nepregătiți, ei știu ce au de făcut și nu șovăiesc. Iar de-i găsesc bine rînduiți în linie de bătaie, ei aleargă departe de această linie, pînă acolo de unde săgețile lor pot ajunge în rîndurile creștinilor, lovind fie oamenii, fie caii. Și acest lucru îl fac atîta vreme cîtă trebuie pentru ca prin putere și stăruință să semene neorînduiala; iar de îndată ce vrăjmașii lor se prefac a voi să-i gonească, chiar dacă n-ar fi decît pe sfert atît de mulți, ei apucă fără zăbavă să fugă și se depărtează. Și cînd [creștinii] au voit să-i izgonească, [arabii] fugind ca totdeauna i-au zdrobit, căci au

¹ Bertrandon de La Brocquière (m. 1459), consilier al ducelui de Burgundia, Filip cel Bun, autor al descrierii unei călătorii la locurile sfinte făcută în 1432—1433. (N. tr.).

un fel de a lupta pe cînd fug, care-i face să tragă bine cu arcul, atingînd fără greș oamenii sau caii.“

Dealtfel nu trebuie uitat că aceste escadroane de călăreți îndemînatici dispuneau, atunci cînd nevoia se făcea simțită, de sprijinul unor corpuri de artificieri și de aruncători de naft sau al unor mașini de război diverse ce luau parte mai ales la asediul orașelor și la lupte între forțe însemnate dispuse în linii de bătaie. Astfel, pentru cuceriri ca aceea a orașului Heracleea de către califul Hārūn al-Rașīd, în anul 803, se foloseau tehnici de război legate de perfecționarea arhitecturii militare și care profitau de progresele realizate de savanți și de ingineri, al căror rol însemnat în societatea islamică se va vedea mai departe. Dezvoltarea majoră a acestui armament* a avut loc în epoca cruciadelor. Ecoul ei se găsește în relatări ca acelea ale lui Joinville, care evocă bombe incendiare scmanînd fiecare cu „trăsnetul cerului“ sau cu „un balaur zburînd prin aer“. Dar superioritatea militară reală de care lumea musulmană avea să dea dovadă atît de multă vreme în luptele împotriva Occidentului n-a împiedicat ruinele lăsate în urmă de aceste războaie să se adauge celorlalte cauze de sărăcie pe care le-a cunoscut imperiul, devastat de luptele dintre principatele musulmane rivale și de repetarea acelor invazii de nomazi ale căror consecințe, atît de nefaste pînă la urmă asupra agriculturii, le-am văzut mai înainte.

CAPITOLUL VIII

PALATUL SUVERANULUI ȘI MEDIUL SĂU

În cuprinsul unui imperiu cu ținuturi atît de diverse, civilizația Islamului clasic își datora fără îndoială unitatea cea mai izbitoare impregnării cu o mentalitate religioasă, totodată constructivă și originală, asupra căreia ne-am oprit îndelung. Ea a fost însă și reflexul unei societăți medievale modelate de influența dominantă a două grupuri sociale deosebit de active: pe de o parte mediile urbane negustorești și intelectuale, pe de alta cele princiare, care întruneau posesia resurselor materiale și exercitarea efectivă a unei puteri adesea absolute. S-a văzut mai sus cum guvernarea „despotică”, în care autoritatea aparținea unui calif, unui guvernator sau unui general norocos devenit la ocazie mic domnitor independent, se împăca cu gîndirea teologică și principiile juridice ale Islamului, ale cărui diviziuni doctrinale și tensiuni interne contribuiseră totdeauna la justificarea unei atare forme de suveranitate. Această caracteristică a organizării atît politice cît și religioase își avusesse repercusiunile asupra activității economice, polarizată mai întîi potrivit cerințelor și dorințelor unei clase conducătoare pentru care munceau supușii. În adevăr, după cum spune o zicală iraniană adoptată de „manualele prințului” islamice, supușii aserviți de justiție, considerată ea însăși ca fiind legătura prin care se menține echilibrul lumii — ceea ce ar fi trebuit în principiu să garanteze securitatea numiților supuși — par să fi avut în

primul rînd utilitatea de a umple visteria prințului, căci „lumea este mai întîi o grădină bine cultivată a cărei îngrădire este statul: statul, o cîrmuire al cărei cap este prințul; prințul, un păstor sprijinit de oștire; oștire, gloata ajutoarelor întreținute cu bani, iar banii, mijlocul indispensabil procurat de supuși.“

Consecințele acestei situații s-au manifestat în avîntul unei literaturi în care a luat naștere „mitul“ prințului ca și în înflorirea unei producții artistice esențial somptuare și dinastice. Întregul comerț și artizanat al lumii musulmane era înviorat de comenzile princiare. Întreaga evoluție a gustului atîrna în primul rînd de obiceiurile unor stăpîni adesea simpli, proveniți uneori direct din cariera militară, dacă nu din condiția de sclavi, dar totdeauna iubitori de lux, de ostentație și nerăbdători de a se conforma, de la o curte și de la o capitală la alta, acelorași mode, rapid transportate și imitate. În așa măsură încît cel mai desăvîrșit simbol al acestei influențe a prințului și a prestigiului său asupra lumii islamice imperiale în întregimea ei trebuie, fără îndoială, căutat în mărturiile vieții de palat ce s-a dezvoltat în cuprinsul ei din secolul al VIII-lea pînă în cel de-al XI-lea, viață ale cărei aspecte cele mai tipice, reproduse apoi în toate provinciile, s-au concretizat mai întîi în jurul califilor abbasizi.

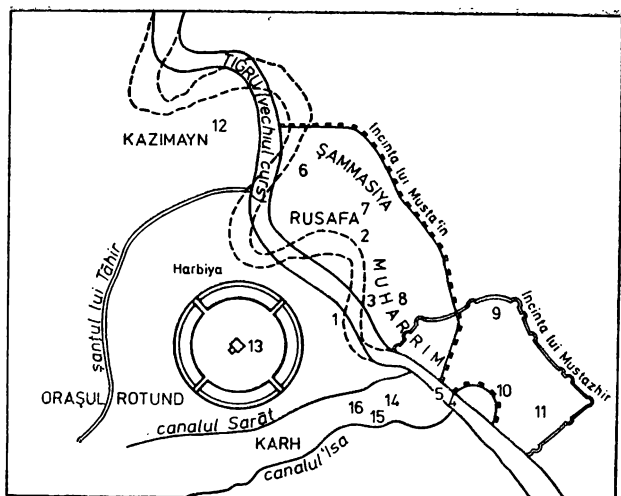
Palatul suveranului era pe atunci prin definiție locul privilegiat spre care convergeau toate veniturile statului și de la care emanau toate manifestările puterii acestuia. El era destinat pe de o parte să adăpostească viața oficială a prințului, cu recepțiile, cu ceremonialul ei, cu anturajul de demnitari pe care-l presupunea și cu organele guvernamentale pe care se sprijinea, iar pe de altă parte să ofere acestui personaj apartamentele private și grădinile de agrement pe care le pretindea pentru sine și ai săi, fără a uita necesitățile unei protecții serioase bazate cînd pe abundența de păzitori și de mercenari, cînd pe caracterul defensiv al amenajărilor. Palatul nu putea fi deci decît

expresia cea mai deplină a tuturor căutărilor de ordin utilitar și estetic, centrul prin excelență a ceea ce existența islamică putea să ofere mai desăvârșit în materie de confort material sau de desfătare a simțurilor și a spiritului. Cercurile poetice și întrecerile oratorice se situau înăuntrul zidurilor sale, la fel ca ospetele însoțite de cîntece* și de dansuri, bețiile și orgiile, reuniunile de comeseni voioși sau chiar discuțiile între doctorii religiei și filosofi provocate de deținătorul autorității. Distracțiile în pavilioane și în grădini, de preferință lângă ape curgătoare sau bazine, care constituiau în aceste regiuni uscate bunul cel mai de preț, își aveau locul acolo tot astfel cu audiențe solemne, parăzile militare sau chiar exercițiile fizice, reprezentate prin sportul cel mai nobil printre toate, acela al echitației, și prin practicarea jocului ecvestru de polo. În același timp se acumulau acolo obiectele cele mai prețioase menite să constituie baza tezaurului regal, țeșăturile sau giuvaerele, a căror valoare comercială făcea din ele în acea vreme elementele privilegiate ale schimburilor sau darurilor; manuscrisele bine întreținute și clasate sub conducerea unor erudiți plătiți în acest scop; arhivele unor state birocratice în cea mai modernă accepție a termenului; raritățile, în sfîrșit, a căror calitate excepțională, aplicată atît animalelor extraordinare păstrate în menajerie cît și obiectelor lucrute mergînd de la instrumentul de măsură astronomic pînă la automatul cel mai ciudat, justificase oferirea lor reprezentantului pe pămînt al mării islamice.

Toate acestea explică locul însemnat deținut în epoca abbasidă de această noțiune a palatului imens și fără pereche, proprie pe atunci civilizațiilor islamice și bizantine și care nu trezea în lumea europeană occidentală decît imagini de legendă. Sediul al puterii și identificată tocmai prin aceasta cu capitala imperiului, reședința califiană, al cărei prestigiu se întindea pînă la granițele lumii locuite de musulmani, era ea însăși un adevărat oraș, sporit încă prin prezența sub zidurile sale a așezării urbane active, intelectuale și ne-

gustorești, care se dezvoltă sub forma unor cartiere întinse și cu care ea trăia în simbioză. Acolo își aveau reședința unii membri eminenti ai anturajului regal, atât civili cât și militari, care locuiau în afara palatului, cu propriul lor personal și garda lor proprie. Acolo se fabricau sau se vindeau toate produsele necesare curții, dar tot acolo se agita, sub influența facțiunilor politice sau religioase, o plebe ce-l neliniștea pe suveran și-l făcuse să dea un caracter defensiv și totodată grandios instalării personale în care dorea să se simtă la adăpost. Pentru a scăpa de înrîurirea acestor medii urbane fusese creat vestitul palat bagdadian al califului al-Mansūr, care a purtat numele de Orașul rotund și a cărui protecție era asigurată printr-un dublu sistem de incinte circulare și de șanțuri legate de canalele ce uneau în acest loc Tigrul cu Eufratul. Construirea acestui palat a fost urmată curînd de aceea a reședințelor celorlalți califi abbasizi în același ținut al Bagdadului, ca și la Rakka sau la Samarra. Toate aceste edificii regale, învecinate cu vastele metropole cărora le dăduseră mai mult sau mai puțin naștere în jurul lor, se întemeiau pe principiul creării unei reședințe a suveranului, izolate, apărate, interzise mulțimii și organizate pe baze destul de largi pentru a-și trăi viața proprie, reședință din care emanau la fiecare domnie nouă sau chiar în cursul aceleiași domnii, potrivit cu capriciile regale și cu hazardurile politice, alte „orașe închise” de același tip, rezervate fiecare strălucirii propriului său fondator.

Fiecărui suveran îi repugna, datorită unei superstiții ce exista și cu privire la simpla locuință particulară, să ocupe reședința predecesorului său. De partea lor, prinții moștenitori aveau grijă încă în timpul vieții părintelui lor să se instaleze în palatul lor personal, cum a făcut de pildă viitorul al-Mahdī părăsind Orașul rotund al lui al-Mansūr și mutîndu-se, împreună cu garda lui și cu serviciile necesare exercițiului răspunderilor ce-i incumbau, în cealaltă parte a Tigrului, pe acel

32. CENTRELE SUCCESIVE ALE BAGDADULUI (După Encyclopédie de l'İslam.)

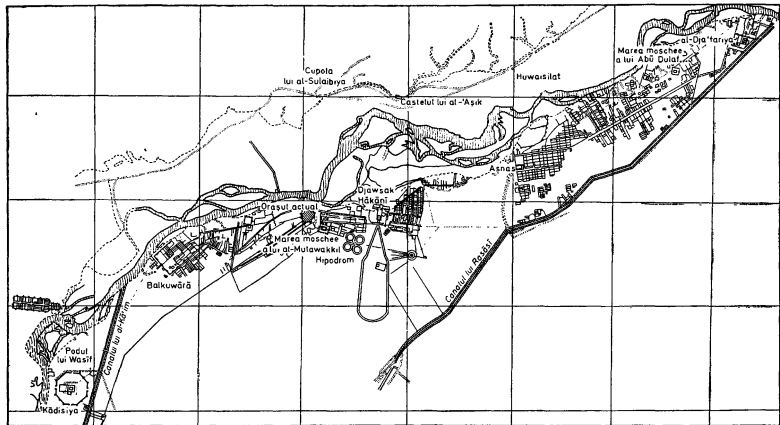
1. Palatul Huld. — 2. Palatul lui al-Mahdī. — 3. Palatul sultanilor. — 4. Madrasaua Nizāmiya. — 5. Madrasaua Mustansiriya. — 6. Mormîntul lui Abū Hanīfa. — 7. Marea moschee de la Rusāfa. — 8. Marea moschee a sultanilor. — 9. Mausoleul lui al-Subrawardī. — 10. Marea moschee a califilor. — 11. Mausoleul lui al-Djīlanī. — 12. Mausoleul lui al-Kāzimayn. — 13. Palatul lui al-Mansūr. — 14. Mormîntul ŝeihului Mārūf. 15. Mormînt zis al lui Zubayda. — 16. Mormîntul ŝeihului Djunayd.

Rarele vestigii arheologice încă identificabile pe terenul vechiului Bagdad și informațiile găsite în texte ne permit să ne reprezentăm în mod oarecum ipotetic, dar clar, deplasările diferitelor orașe regale. Capitala imperială a ocupat succesiv, pe un sol mișcător străbătut de canale și transformat prin inundații frecvente, cînd malul drept, cînd malul stîng al Tigrului, unde întinsele ei cartiere înconjurau palatele califiene ale momentului.

mal răsăritean unde palatul său de la Rusāfa avea să devină centrul unei noi aglomerații. În sfîrșit, califii cei mai avizi de autoritatea lor și cei mai grijulii de a se făli cu ea nici nu se mulțumeau cu o singură reședință, ci se complăceau în a pune să li se construiască succesiv altele, mai bine adaptate cerințelor lor. Era pentru ei ocazia de a schimba complet capitala, cum au făcut al-Mansūr,

Hārūn al-Rašīd sau al-Mu'tasim deplasându-se de la o extremitate la alta a Irakului. Ori era vorba numai — după cum a făcut al-Mutawakkil la Samarra întemeind palatul al-Dja'fariya, în prezent denumit Abū Dulaf, situat cu vreo douăzeci de kilometri la nord de imensul palat regal Balkuwārā — de a ridica noi grupuri de construcții nu departe de acelea ce fuseseră clădite și locuite anterior.

Astfel întinsul șes aluvial al Tigrului și al Eufratului, pe care califii abbasizi și-l aleseseră oarecum drept domeniu personal, avea să vadă ridicându-se un număr tot mai mare de locuințe regale ce se situau mai ales în cele trei centre principale: Bagdad, Rakka și Samarra. Înălțate de fiecare dată cu aceleași mijloace colosale, într-o regiune lipsită de piatră și în termenele cele mai scurte, de constructori ce recurgeau la aceleași tehnici eficiente și rapide — arhitectură de cărămidă crudă, s-ar putea chiar spune de pământ, consolidată în părțile delicate prin folosirea cărămizii arse și ascunsă la interior privirilor printr-o îmbrăcăminte strălucită de ghips pictat și sculptat —, aceste palate erau făcute să inspire în primul rînd teamă și admirație: la exterior, prin aspectul masiv și greu al siluetei lor, în spatele barierei de netrecut a înaltelor lor ziduri oarbe; la interior, prin acumularea de elemente decorative împrumutate de cele mai multe ori de la capodoperele unui artizanat de lux, a cărui uimitoare vitalitate a fost văzută mai sus. Ele au dispărut apoi tot atît de repede ca și dinastia pe care fuseseră menite să-i adăpostească sau să-i glorifice, după înflorirea unei activități arhitecturale unice în genul ei, dar mai expusă decît oricare alta devastărilor ulterioare. În adevăr, fragilitatea construcțiilor lor executate în grabă era mare, cu toate că clima uscată a regiunii a contribuit să le păstreze. Ele erau însă sortite îndeosebi să sufere de pe urma neglijării și a atingerilor distrugătoare voite, rezervate edificiilor de acest fel de îndată ce încetaseră de a fi locuite. După cum scrie un autor arab, „este un obicei al regilor să nimi-

cească înfăptuirile înaintașilor, să facă totul pentru a întina amintirea vrăjmașilor lor. De aceea ei devastează orașe și cetăți. Așa a fost în timpul perșilor și al arabilor dinainte de Islam, apoi în timpul Islamului; și Abbasizii au distrus orașele și fundațiile pe care Umayyazii și Marwanizii le clădiseră în Siria⁴, ceea ce aveau să facă, după ei, și propriii lor urmași.

Cele mai multe dintre aceste reședințe fastuoase nu mai sînt astăzi decît nume, cum e cazul, la Bagdad, al acelor faimoase palate „al Eternității“, „al Diademei“ și „al Pleiadelor“, ale căror denumiri ținteau totuși să rivalizeze cu strălucirea celor mai prețioase materii sau cu însăși aceea a splendorilor paradiziace. Altele nu ne sînt cunoscute decît prin vestigii informe de pe întinderi pustii, unde movilele ce se ridică pe amplasamentul zidurilor lor se confundă cu solul arid și fac din spații imense acoperite altădată de clădiri, cum a fost desigur reședința lui al-Mu'tasim din Samarra, un deșert din care abia dacă răsar arcadele monumentale a trei *iwān*-uri*. În cîteva cazuri a fost totuși posibil să se restabilească planul ansamblului datorită unor săpături sau analizei minuțioase a fotografiilor aeriene. Luată pe lumină piezișă, acestea din urmă permit, în adevăr, să se recunoască urmele unor structuri precise, acolo unde nu apar la nivelul solului decît haosul și pustiul. În îngustul și spectacularul cîmp de ruine de la Samarra, care își întinde pe o distanță de peste douăzeci de kilometri în lungul malului Tigrului urmele parcelărilor sale, s-a descoperit astfel organizarea complexă a unor palate califiene

33. POZIȚIA CAPITALEI CALIFIENE SAMARRA.

(După E. Herzfeld,
Geschichte der Stadt Samarra.)

Din configurația, în lungul Tigrului, a acestui imens ansamblu de ruine, reduse de cele mai multe ori la simple movile, reiese cu claritate juxtapunerea în acest loc a unei serii de orașe regale, întemeiate fiecare de suverani succesivi; toate cuprindeau noi cartiere rezidențiale cu străzi largi, dispuse în jurul unui palat califian, al grădinilor și dependințelor sale imediate, nu departe de o mare moschee,

deosebit de celebre și relativ bine identificate, cum sînt Djawsak Hākānī, Balkuwārā și al-Dja'fariya. În alte părți, de exemplu la Rakka, s-a putut stabili, dincolo de zidul de apărare al orașului semi-circular, existența unei imense zone „rezidențiale” care rezervă desigur descoperiri viitoare.

Severitatea acestor rare date arheologice care arată mai ales urme de ziduri și, prin intermediul lor, juxtapunerea unor clădiri și curți monotone în jurul părții centrale și oficiale a palatului ce constituia prima lor rațiune de a fi, se luminează totuși dacă facem apel la izvoarele literare și evocăm modul în care se desfășurau în acest cadru recepțiile cărora le era destinat. Pentru a ne face o imagine despre el, este suficient să recitim descrierea lăsată de un cronicar arab despre străbaterea palatului califian de către ambasadorii bizantini veniți la Bagdad în 917 pentru a-l întîlni pe al-Muktadir și care fuseseră admiși în fața lui după ce se desfășurase în cinstea lor cel mai mare fast cu putință.

După acest text însuși, vizirul „ordonase să se strîngă în toate spațiile, coridoarele și pasajele palatului oameni cu armament complet, să se acopere toate clădirile cu covoare și să fie împodobite în întregime. El se ocupase personal cu supravegherea aducerii la îndeplinire a acestor porunci pînă în cele mai mici amănunte. Numărul perdelelor atîrnate fusese, după însemnarea pregătită de șeful depozitului de covoare, de treizeci și opt de mii, toate de mătase cu desene aurite înfățișînd cupe, precum și cămile, elefanți și animale de pradă. Numărul yeșmintelor brodate cu motive de caligrafie artistică se ridica la douăsprezece mii cinci sute. Mai erau douăzeci și cinci de mii cinci sute de perdele mari de mătase din China, din Armenia și din Wāsīt, draperii cu desene, perdele de Dābik brodate și de alte feluri. Draperiile marcate cu numele califilor al-Ma'mūn, al-Mu'tasim, al-Wāthik, al-Mutawakkil, al-Mu'tazz* și al-Muktafī erau în număr de opt mii; restul purtau numele celorlalți suverani. Cît despre covoarele mari și mici, se întinseseră douăzeci și

două de mii de bucăți [...] dispuse în toate locurile de trecere și în toate curțile, fiind călcate în picioare de comandanții militari și de ambasadorii împăratului bizantin, începînd de la noua poartă publică pînă la sala de audiențe a califului, fără a le socoti pe acelea ce se găseau în apartamente și pe jefuri. Pe lîngă aceasta, se pregătiseră vre-o sută de divanuri cu accesoriile lor de mătase grea și covoarele necesare. Peste tot erau canale în care curgea apa. Se scosese la vedere tot ce era mai frumos în tezaure ca aurărie, argintărie, ca nestemate, perle și obiecte de preț lucrate în lemn de teck“.

Apoi, trimișii bizantini, care fuseseră găzduiți la Bagdad pe cheltuiala califului, într-o casă de oaspeți, regală numită „palatul Sa'îd“, și care, în ziua primirii lor solemne, urmaseră pînă la palatul califian un drum străjuit în tot lungul lui de ostași din garda călare, începură în interiorul palatului o înaintare înceată menită să-i uimească tot mai mult la fiecare pas. Intrați prin marea poartă publică, de unde pătrunseseră în Marele Grajd cu porticuri sprijinite de coloane* de marmură, ei circulaseră între două șiruri formate „de o parte, din cinci sute de cai cu tot atîtea șei de argint și de aur, de diferite feluri și fără cioltare; de cealaltă parte, din cinci sute de cai cu tot atîtea valtrapuri de mătase brodate și cu vâluri“. Fuseseră conduși pe urmă „prin pasaje și coridoare pînă la ocolul animalelor sălbatice, unde se aflau tot felul de animale îmblînzite, în cîrduri, care se apropiau de oameni, îi miroseau și mîncău din palma lor. După aceea fură duși spre un palat unde erau patru elefanți [...] și două girafe care îi speriară pe ambasadori. Apoi se îndreptară către o clădire unde se aflau cam o sută de fiare răpitoare și sălbatice, cincizeci înșirate în dreapta și cincizeci în stînga, fiecare fiară fiind ținută de un îmblînzitor și purtînd lanțuri de fier. Pe urmă îi conduseră spre noul palat, un pavilion între grădini, în mijlocul căruia strălucea un bazin de argint viu, mai frumos decît argintul lustruit, a

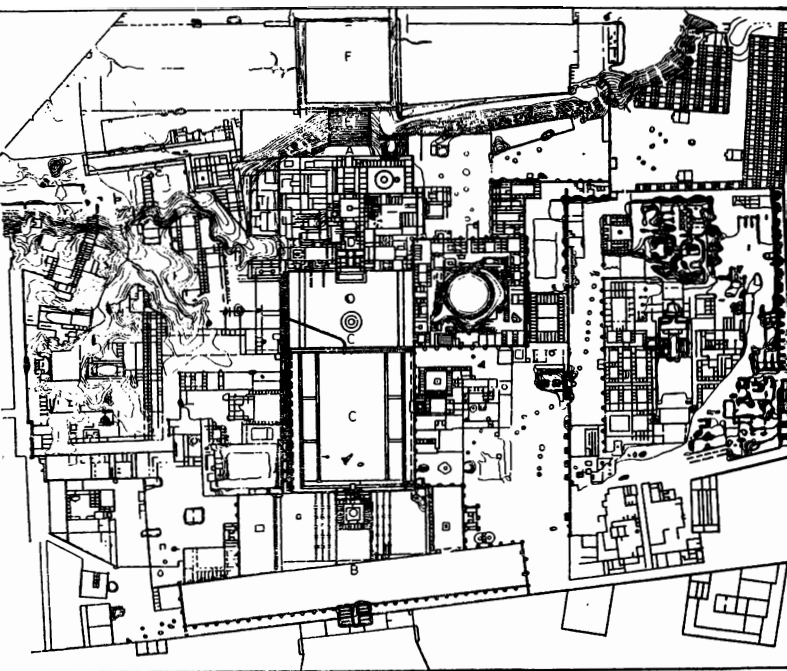
85 cărui lungime era de treizeci de coți; în fața

acestei grădini se întindea o alta cuprinzînd patru sute de curmali [...] înconjurați de chitri înalți încărcăți cu toții de fructe. Apoi fură introduși în palatul zis al Paradisului, unde se găseau curiozități și stofe cu desene multicolore în cantitate atît de mare, încît n-ar fi putut să fie numărate, în timp ce pe coridoare erau atîrnate cinci mii de platoșe aurite. Pe urmă fură conduși printr-un pasaj lung de peste trei sute de coți, pe laturile căruia fuseseră așezate zece mii de scuturi, căști de metal, zale, cuirase, tolbe decorate și arcuiri; vreo două mii de eunuci negri erau rînduiți de-a dreapta și de-a stînga. După ce fură plimbați în treisprezece palate, ajunseră în curtea zisă a Nouăzecimii, unde se găsea un mare număr de valeti îmbrăcați cu armurile cele mai complete și cu costumele cele mai frumoase, care țineau în mîini buzdugane și securi [...]. Apoi, fură introduși în clădirea zisă pavilionul Mîntuirii unde erau, la fel ca în celelalte pavilioane, o mulțime de sclavi ce împărțeau șerbeturi, băuturi și sucuri de fructe. Ambasadorii fuseseră însoțiți, din locul unde descălecaseră, de eunuci purtînd băuturi reci. Ei fură nevoiți să se așeze în șapte locuri spre a se odihni și a se răcori, fiind mirați și uluiți cînd văzură tot ce se găsea în curți, pe coridoare, în încăperile de locuit și în tezaure, după ce remarcaseră pe drumul lor marele număr de ostași în costume frumoase și armament complet."

Punctul culminant al vizitei lor fusese marcat apoi de ceremonialul audienței califiene într-o clădire și mai somptuoasă decît celelalte, unde se văzuseră în fața lui al-Muktadir însusi, după ce străbătuseră o ultimă serie de curți și de pasaje ținînd de palatul zis al Diademei, în care suveranul locuia pe atunci și care dădea spre Tigru. Acolo, stăpînul tuturor acestor bogății „îmbrăcat în stofe brodate cu aur, de mătase numită *dābikī*, ședea pe un *sarīr** acoperit cu aceeași stofă și purta mantia neagră precum și căciula «lungă». La dreapta *sarīrului* fuseseră atîrnate nouă coliere cu boabe regulate, iar la stînga alte nouă, cuprin-

zînd cele mai mari și mai rotunde pietre prețioase, a căror strălucire o întrecea pe aceea a soarelui și a luminii zilei. Membrii gărzii erau prezenți cu toții la locurile convenite, potrivit gradului lor. Vizirul [...] stătea alături de calif, în timp ce șeful eunuc și eunucii inferiori stăteau în picioare la dreapta și la stînga lui“. Cei doi ambasadori sărutaseră apoi pardoseala și-l salutaseră pe calif. Stăteau în locul ce le fusese indicat de marele șambelan, cînd un mecanism ingenios puse în mișcare unul din acele automate ce se numărau printre cele mai apreciate minunății ale epocii. La porunca lui al-Muktadir se văzu efectiv „ieșind din pămînt prin diferite mecanisme un copac ce umplu cupola și făcu să țîșnească havuzuri cu apă de trandafir și apă de mosc, în timp ce chipuri de păsări cîntau pe crengile lui“.

Acest ultim episod al vizitei se situase desigur într-o sală aparținînd părții celei mai depărtate a orașului regal ocupat în acea vreme de curtea califiană, și anume sub o grandioasă cupolă adăpostind persoana suveranului și în fața perspectivei axiale a unui *īwān* larg deschis. Se cunoaște destinația cupolei în palatele islamice din Irak. Același rol solemn era rezervat structurilor de tipul *īwān* cu marile lor bolți semicilindrice construite din cărămidă și acoperind încăperi alungite, larg deschise asupra exteriorului prin a patra lor latură și comunicînd totodată uneori cu una sau mai multe săli situate în spate. Modelul lor fusese fără îndoială furnizat de palatul sasanid de la Ctesifon, ale cărui rămășițe au stîrnit multă vreme invidia califilor abbasizi, pînă într-atît încît, dacă e să dăm crezare istoricilor arabi, erau amenințate de o distrugere totală. Obiceiul folosirii lor s-a păstrat apoi, după cum dovedesc ruinele, cu unele variante în dispoziție. Uneori unul sau trei *īwānuri* alipite se deschideau către o grădină sau, ca la palatul Djawsak *Hākānī*, către grădini și scări ce coborau spre Tigru. Alteori patru *īwānuri* apăreau grupate spate-n spate în jurul unei săli centrale cu cupolă, după o schema cruciformă care ar fi luat naștere întîi în *Horāsān*, dar a cărei apariție

34. PLANUL PALATULUI CALIFIAN
AL LUI AL-MU'TASIM
DE LA SAMARRA, SAU DJAWSAK HĀKĀNI.
(După K. A. C. Creswell,
Early Muslim Architecture.)

Cu privire la planul acestui gigantic ansamblu, construit din 836 pînă în 838 pe o lungime de 1,5 km și din care nu rămîne în picioare astăzi decît un grup de trei iwānuri (A) dominînd Tigru, este necesar să precizăm anumite aspecte care au fost multă vreme greșit interpretate. Poarta principală a palatului (B) prin care se ajungea la o succesiune de curți (C) și de clădiri secundare, se găsea în adevăr la est și nu trebuie confundată cu motivul celor trei iwānuri deja semnalat. Acesta din urmă completa, în partea propriu-zis califiană a palatului și în spatele sălii de audiențe cu acces cvadruplu (D), o serie de apartamente de recepție, care dădeau astfel direct spre o scară monumentală (E) și spre grădinile cu un mare bazin (F) de pe malul Tigruului.

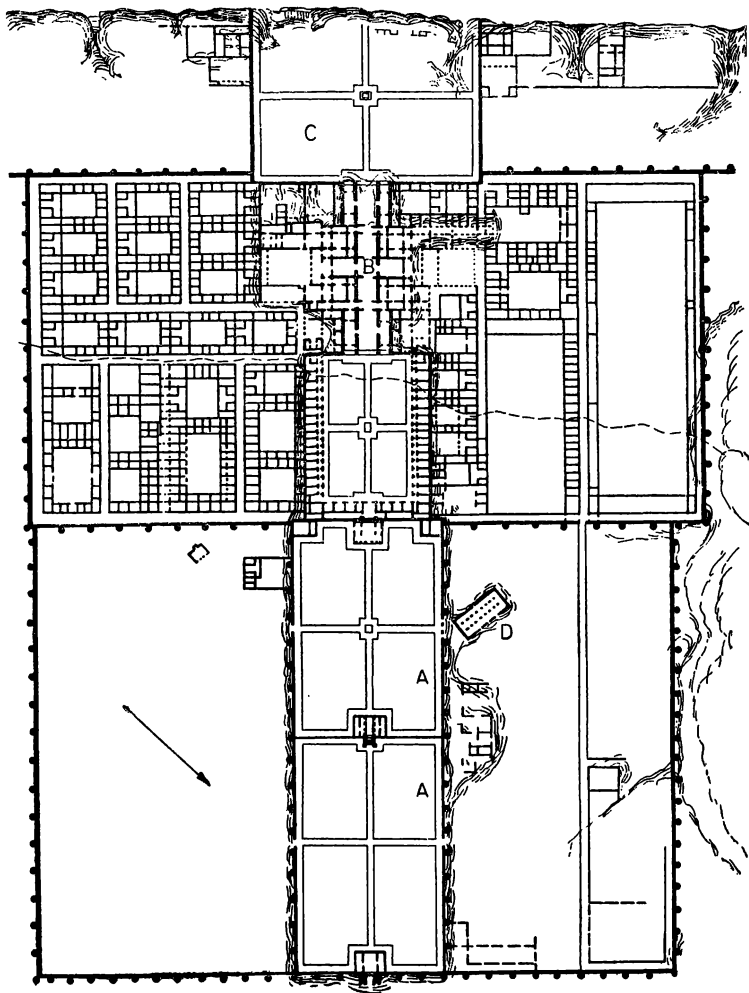
În Irak nu este datată cu certitudine. Desigur, primul exemplu se găsește doar în palatele de la Samarra, în pofida teoriilor care ar fi voit să

reconstituie după acest plan palatul lui al-Manşūr din Oraşul rotund și care au fost recent criticate. Niciînd iŵānului nu pare să fi fost destinat altei funcții decît aceleia de sală de ceremonie în care se grupau colaboratorii privilegiați și unde suveranul însuși putea să stea pentru a-și primi intimitii ca și pentru a se arăta în toată marea lui. El era centrul acestor apartamente* regale ce cuprindeau, pe lîngă el, săli de recepție și de odihnă mai puțin oficiale precum și oratoriul particular al suveranului, care putea da dovadă de o extremă bogăție decorativă, dar rămînea de dimensiuni modeste, fiind deci cu neputință de confundat cu marea moschee palatină situată uneori în incinta palatului. În orice caz, nu se poate vedea în acest iŵān, cum s-a încercat uneori în mod greșit să se vadă în iŵānurile palatului Djawsak Hākānī, o poartă monumentală oarecare, fie ea chiar de uz ceremonial.

Despre această folosire „califiană” a iŵānului ar putea sta mărturie, dacă ar mai fi nevoie, descrierea, redată de al-Şābuştī, a serbării date la Samarra în palatul Balkuwārā de către suveran cu ocazia circumciziunii fiului său al-Mu’tazz: „Cînd al-Mutawakkil hotărî să pună ca Abū ‘Abd Allāh al-Mu’tazz să fie tăiat împrejur [...], povestește cronicarul, s-a întins un covor în iŵān și s-a așezat, pentru calif, în mijlocul iŵān-ului, un sarīr; s-au rînduit alături de el patru mii de taburete aurite incrustate cu pietre prețioase și purtînd figuri de chihlimbar, de ambră și de camfor, unele doar încrustate cu nestemate, altele aurite și incrustate. Al-Mutawakkil a luat loc pe sarīr și i-a chemat pe emiri, pe capii militari, pe intimitii săi și pe diferiții dregători, care se instalară pe locurile corespunzătoare cinului lor și în fața cărora s-au pus tăvi aurite incrustate cu diferite pietre prețioase și pe care se aflau băuturi. Între aceste tăvi, înșirate în cele două părți ale sălii, se lăsă un spațiu liber în care slujitorii vărșară monezi de aur și de argint aflate în coșuri căptușite cu piele, pînă cînd grămada de monezi ajunse la fel de înaltă ca tăvile. Slujitorii se urcară

35. PLANUL PALATULUI CALIFIAN
BALKUWĀRĀ DE LA SAMARRA.
(După K. A. C. Creswell, ibid.)

Planul acestui palat, construit pentru al-Mu'tazz în timpul domniei lui al-Mutawakkil, era și mai rigid conceput decât acela al palatului Djawsak Hākānī. Din cauza unei serii de diviziuni tripartite, partea rezervată folosinței califiene se situa, în centru și în fund, între două aripi de locuințe și în spatele a două curți exterioare (A) cu portaluri monumentale. Dispuse în jurul motivului clasic al sălii de audiențe cu acces cvadruplu (B), aceste încăperi de recepție dominau malul Tigrului ocupat de grădini (C). O mare moschee (D) se învecina cu a doua curte exterioară.

pe această grămadă și porunciră celor de față, în numele califului, să bea și să ia, după fiecare cupă, cîte trei pumni din acele monezi. De îndată ce un loc se golea, el era umplut din nou cu ajutorul coșurilor. La capătul sălii, slujitorii strigau: «Emirul Credincioșilor vă spune să luați ce vedeți.» Cei de față întinseră mîna, luară monezi, iar cînd unul dintre ei le simțea atîrnînd prea greu în mîncă, el ieșea din sală, le încredința servitorului său, apoi revenea la loc. Se înmîna, pe deasupra, fiecăruia dintre cei poștiți, după Rugăciunea de prînz, două frumoase caftane* corespunzătoare cinului lor. După Rugăciunile de după-amiază și de asfințit, noi daruri fură împărțite, iar cînd se retraseră, oaspeții primiră cai cu șeile lor. Apoi al-Mutawakkil a eliberat, în numele lui al-Mu'tazz o mie de sclavi și a dăruit fiecăruia din ei cîte o sută de dirhami și trei veșminte. Se aflau în curtea palatului, în fața iwānului, patru sute de cîntărețe purtînd diferite costume și ținînd în mîini o mie de tăvi de răchită pline de fructe, chitre, portocale — în ciuda rarității lor în acel anotimp —, mere de Siria, lămîi, cît și cinci mii de buchete de narcise și zece mii de buchete de violele. Califul porunci să se împartă cîntăreților, slujitorilor palatului și membrilor Casei sale ceea ce se pregătise pentru ei, adică un milion de dirhami. Kabîha, mama lui al-Mu'tazz, pusese să se bată un milion de dirhami* purtînd următoarea legendă: «Binecuvîntarea lui Dumnezeu pentru circumciziunea lui Abū 'Abd Allāh al-Mu'tazz», care fură împărțite bărbierului, membrilor gărzii și ostașilor, intendenților palatului și servitorilor negri și albi.»

Secțiunea palatului astfel descrisă și care era rezervată recepțiilor oficiale nu ocupa evident decît o suprafață infimă dintr-un ansamblu de clădiri, de curți, de grădini, care se putea întinde, ca la Djawsak Hākānī, pe o distanță de mai mult de un kilometru și jumătate. De jur împrejur se diversificau și se împleteau atîtea apartamente distincte cîte „case“ erau rezervate califului și membrilor familiei sale sau cîte localuri adă-

posteau activitățile unor anumiți funcționari și demnitari; în același timp era respectată fără excepție separația existînd în țările islamice între partea locuințelor deschisă străinilor și partea păzită, ocupată de harem*.

În partea larg deschisă a palatului figurau, mai la o parte, bibliotecile regale, pe care le frecventau învățații și pentru care lucrau cei mai abili copişti. Organizarea lor metodică ne este cunoscută, dacă nu din relatările unor cronicari abbasizi, cel puțin din ecourile pe care un istoric egiptean de mai târziu, ca al-Makrîzi, ni le-a păstrat, amintind admirația de care se bucura altădată biblioteca califilor fatimizi din Cairo, mai considerabilă poate decît acelea din Bagdad și din Samarra, dar concepută inevitabil după modelul celor precedente: „Această bibliotecă, scrie el, se găsea în palatul cel mare și se compunea din patruzeci de încăperi cuprinzînd un număr uluitor de cărți despre tot felul de materii. Într-o zi, cînd se vorbea în fața califului despre *Cartea Aynului* a lui al-Halîl*, acest prinț puse să i se aducă din biblioteca sa peste treizeci de exemplare ale lucrării și, printre altele, manuscrisul autograf [...]. Biblioteca însăși se afla într-o sală a fostului spital. Califul se ducea acolo călare, descăleca în fața estradei aflate în acel loc și se așeza pe ea. Bibliotecarul [...] se prezenta în fața prințului și-i aducea coranele remarcabile prin frumusețea caracterelor cît și celelalte cărți pe care le cerea. Cînd califul dorea să cerceteze vreo lucrare, el o lua cu sine trimițînd-o apoi îndărăt. Biblioteca cuprindea un mare număr de dulapuri în perete rînduite în jurul sălii și separate prin despărțituri, fiecare avînd o ușă solidă închisă cu broaște și zăvoare. Se numărau în ele peste o sută de mii de volume legate și un mic număr de volume broșate. Se vedeau printre ele lucrări de jurisprudență religioasă, după principiile diferitelor secte, culegeri de datini, tratate de gramatică, de astronomie, de alchimie, cronici, istoriile particulare ale unui mare număr de prinți. Se aflau mai multe exemplare din fiecare carte. Se vedeau și lucrări pe care

autorii lor le lăseseră neîncheiate. O foaie de hîrtie lipită pe ușa fiecărui dulap indica manuscritele pe care le conținea. Corănele erau păstrate separat, într-o încăpere situată deasupra bibliotecii. Se aflau acolo caligrafi vestiți. Pe lângă bibliotecă erau atașați doi copiiști și doi slujitori. Înainte de a ieși, califul se plimba cîtva timp prin ea pentru a o privi, iar apoi se retrăgea, după ce făcuse inspectorului un dar de douăzeci de dinari.“

Cît despre acareturi și localurile secundare ale palatului, cărora le corespundeau probabil numeroase construcții al căror plan nu este totdeauna suficient pentru a le defini destinația, ele ocupau, potrivit vechilor mărturii, suprafețe enorme. Am văzut mai sus proporțiile fastuoase ale Marelui Grajd al califului al-Muktadîr de la Bagdad. În scrierile lui al-Makrîzî sau ale lui al-Kalkaşandî* se găsesc alte detalii privitoare la dependențele utilitare de acest gen cuprinse în incinta celor două palate fatimide din Cairo, începînd cu diferitele grajduri de cai și de cămile și sfîrșind cu morile și cu rezervele de merinde perisabile, fără a omite nenumăratele magazii ale căror nume n-au nevoie de comentarii: garderoba, care se împărțea în garderobă publică și garderobă particulară, pivnițele, bucătăriile, patiseria, cămara sau magazia de provizii, cea de mirodenii și de arome, depozitul de mobile, cel de giuvaere, de parfumi și de materii prețioase, șelăria, magazia de corturi, armureria, magazia de steaguri, magazia pentru pompe solemne în care se păstrau însemnele și armele de lux, în sfîrșit casa „dispunerii“, însărcinată cu decorația florală a diferitelor părți ale edificiului.

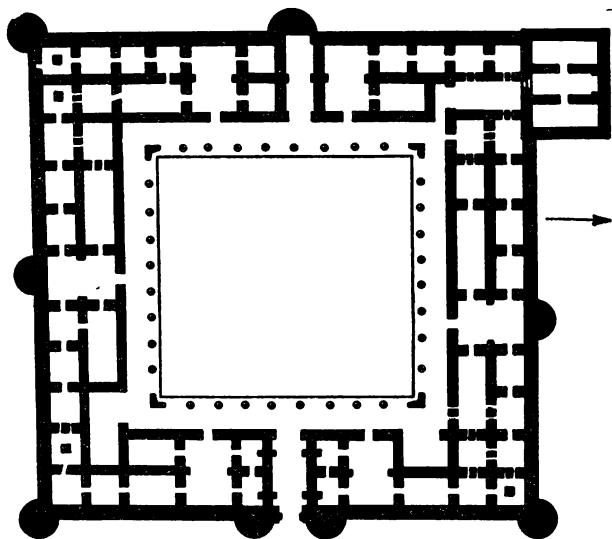
Bucătăriile îndeosebi puteau fi foarte vaste, și unele texte precizează că la Cairo ele se găseau din această cauză în afara palatului, cu care erau legate printr-un pasaj subteran. De acolo veneau extraordinarele feluri de bucate și zaharicalele monumentale cu care pavilioanele califiene erau decorate în mod special cu ocazia ospetelor asemănătoare aceluia ce l-a umplut de uimire pe călătorul Nāsir-i Husraw*. El ne-a lăsat o

descriere după care splendorile sarirului regal se acordau cu capodoperele cofetarilor și patisierilor expuse împrejur, printre care se distingea „un pom semănînd cu un portocal, ale cărui ramuri, frunze și fructe erau de zahăr, și în care erau dispuse o mie de statuete și figurine tot de zahăr“.

Multă obscuritate subzistă pe de altă parte asupra naturii acelor „pavilioane“ ușoare menționate de textul lui Nāsir-i Husraw, care împărțeau cu iwānurile cinstea de a găzdui reuniunile prezidate de calif și a căror existență textele par s-o situeze în mijlocul unor spații de verdeață, unde era deosebit de plăcut să te recreezi. Nici un indiciu arheologic nu ne precizează aspectul lor. Ele pot fi imaginate ca semănînd cu acele chioșcuri de lemn și de faianță care vor popula grădinile palatelor persane și turcești din epocile ulterioare, dar acestea nu sînt decît simple conjecturi.

Din fericire este totuși posibil de a face să intervină în orice efort de interpretare a ruinelor abbaside o comparație cu reședințele umayyade, care, deși mult mai vechi, au fost mai puțin încercate de vicisitudinile veacurilor, poate pentru că fuseseră mai solid construite. Aceste castele pe jumătate utilitare, deși amenajate deja în mod luxos, al căror caracter de locuințe rurale legate de prosperitatea unor vechi domenii funciare l-am văzut mai sus, reprezentau în adevăr primele exemplare ale unui gen care avea să triumfe la Bagdad și la Samarra. Cele mai remarcabile dintre ele, care, ca Kusayr‘Amrā și Mșattā*, au reținut de la sfîrșitul secolului al XIX-lea atenția călătorilor, sau acelea pe care săpături recente le-au făcut să iasă brusc din uitare, ca de pildă Kasr al-Hayr cel Apusean și Hirbat al-Mafdjar, ilustrează tocmai geneza tipului monumental care avea să fie dus, cu unul sau două secole mai tîrziu, la mărețul său apogeu.

Clădite în piatră cioplită, în cărămidă arsă sau crudă, ori în blocaj de bolovani, decorate uneori cu motive sculptate în piatră sau în stuc, dar totdeauna flancate de turnuri masive, zidurile lor

36. PLANUL CASTELULUI UMAYYAD
KASR AL-HAYR CEL APUSEAN.

(După D. Schlumberger,
Les Fouilles de Qasr al-Hair al-Garbi.)

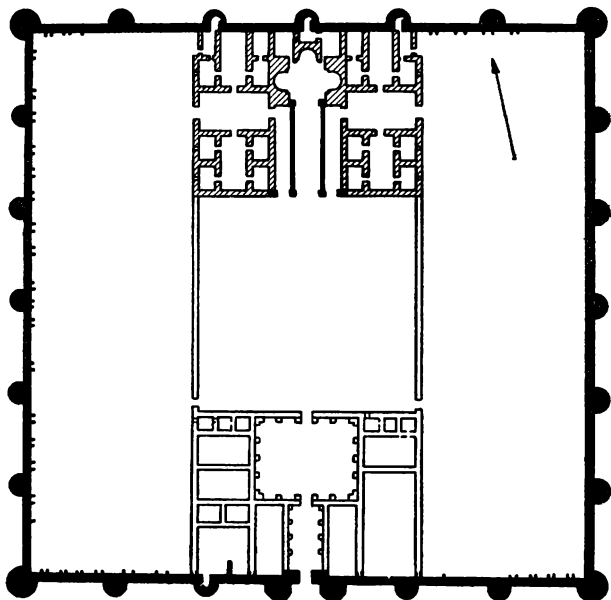
Plan tipic de simplu castel rezidențial din această epocă, în care se recunosc diferitele apartamente independente alăturate zidului de incintă și deschise spre interior către o curte cu peristil. Se pătrundea în castel printr-o intrare monumentală încadrată de două turnuri semirotunde. Sălile de recepție, situate la etaj, erau deservite de două scări cu casele decorate cu fresce. Turnul situat în colțul de nord-vest aparține unei construcții preexistente, fostă mănăstire din epoca bizantină.

Înalte, fără ferestre, se înalță încă adesea în plin deșert, ca mărturii ale acelei voințe de izolare defensivă care-și va găsi împlinirea în incinta imensului palat abbasid. Organizarea lor internă în jurul unei curți centrale cu porticuri, spre care se deschideau fie ansambluri de cinci, șase sau șapte încăperi, ce sînt calificate în general drept apartamente, fie săli mai vaste cu o dispoziție uneori bazilicală, permite de asemenea să se înțeleagă formarea imenselor ansambluri de mai târziu care-și aliniază, la rîndul lor, în lungul unui plan axial, șirurile de apartamente private, retrase fie-

care în sine în jurul unei încăperi centrale, și anfiladele de săli, curți și coridoare ducînd la localul grandios rezervat audiențelor și recepțiilor califiene.

Variațiile de amănunt ale construcțiilor umayyade erau desigur nenumărate. Uneori dominau în cele tradițiile elenistice și romane ale taberei dreptunghiulare fortificate sau ale simplei case siriene cu curte interioară, cum dovedesc de exemplu planurile tipice ale castelelor Hirbat al-Minya* și Kasr al-Hayr cel Apusean. Alteori se afirma dimpotrivă tendința de a imita, în structura unor grupuri de încăperi distincte și simetric repetate cît și în tehnicile de construcție a bolților și a cupolelor, acele obiceiuri sasanide de care amintiseră demult edificii ca Mșattā sau Kasr al-Harāna*. Alte diferențe erau legate fie de dispunerea pe două etaje a încăperilor de locuit, fie de necesitatea de a rezerva în ansamblul de construcții un loc pentru hambare și magazii, fie de cerințele impuse de dimensiuni, după cum era vorba de un mic edificiu întărit, cu laturi le treizeci și cinci pînă la șaptezeci de metri, sau de un adevărat palat atingînd o sută patruzeci de metri. În sfîrșit, diversitatea decorurilor interioare, care făceau apel la toate resursele antice și orientale ale artei frescei, ale mozaicului mural și de paviment sau ale sculpturii în semirelief, sporea eterogenitatea unor construcții care au ilustrat în mod excelent caracterul eclectic al primei arte islamice.

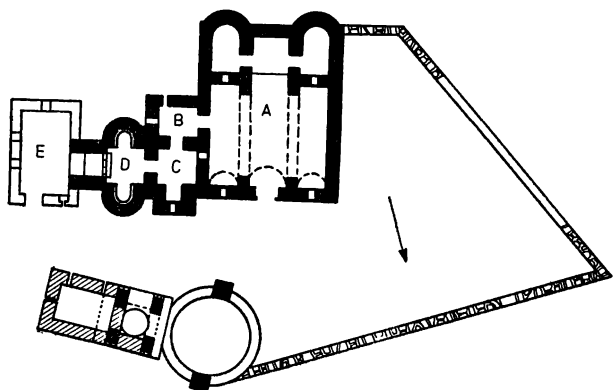
Dar totdeauna rigoarea compoziției ținea seamă de exigențele unui ceremonial aulic care începuse să se constituie sub o influență iraniană crescîndă și să înlocuiască treptat primitiva simplificare a societății arabe tribale. El era acela care impunea exedra rotunjită a sălilor de audiență unde stătea așezat începînd de atunci suveranul, uneori după o perdea. Numai acest ceremonial explica și dispoziția în același timp alungită și tripartită a acelorași săli, unde erau ținuți să se alinieze, de o parte și de alta a aleii centrale, rîndurile de curteni, de membri ai gărzii și de demnitari. În

37. PLANUL CASTELULUI UMAYYAD MŞATTĀ
(După K. A. C. Creswell, op. cit.)

Impunătoarea construcție de la Mşattā (pătrat cu laturile de 144 m) se distinge printre celelalte castele umayyade cunoscute prin dimensiunile și planul său. A fost primul exemplu de palat cu diviziune tripartită (clădiri anexe în aripi și parte centrală rezervată folosirii de către suveran — aceasta fiind singura terminată înainte de părăsirea lucrărilor). Se recunoaște în ea vechea sală de audiențe bazilicală, tratată cu o somptuozitate deosebită și prevăzută cu o triplă absidă; dar se poate vedea și prefigurarea palatelor vaste și mai complexe din epoca abbasidă.

tr-un scop similar era tratată cu măreție tema porții exterioare de intrare a castelului, prin care trebuiau să treacă curtenii și vizitatorii. Înfrumusețată nu numai prin prezența a două turnuri înalte străjuind deschiderea ei centrală cu un simplu lintou, ci și prin acumularea pe acest spațiu restrâns a unei selecții extrem de rafinate de motive sculptate, atât florale cât și geometrice, încadrând uneori șiruri de arcade oarbe sau de panouri decorative compartimentate, ea putea chiar să

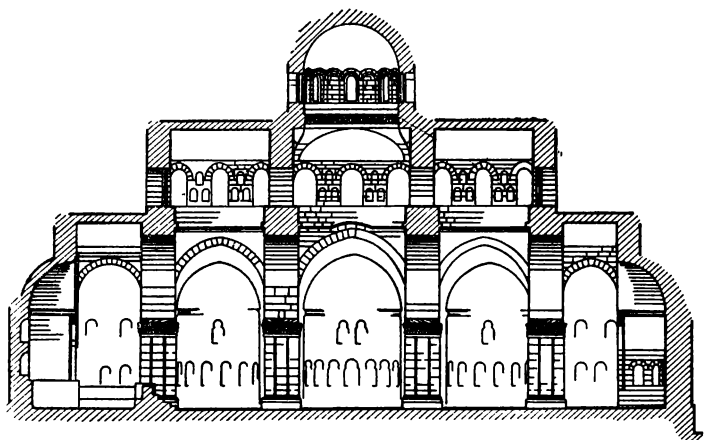
38. PLANUL BĂII UMAYYADE
DE LA KUSAYR 'AMRĂ
(După A. J. Jaussen și R. Savignac,
Mission archéologique en Arabie.)

A. Sală de odihnă și de dezbrăcare. — B. Tepidarium. —
C. Sală caldă. — D. Baie de aburi. — E. Instalație de încălzire.

Acest plan, tipic pentru primele imitații ale termelor antice realizate la începutul epocii islamice pentru prinți arabi sirieni, scoate în evidență simplitatea eficace a unei dispoziții care se va menține apoi timp de secole. Folosirii ca loc de audiențe și de recepție a primei săli îi corespundea alegerea decorului ei de fresce cuprinzând îndeosebi figura unui suveran așezat pe tron. Se va remarca la nord prezența masivului de zidărie ce susținea roata hidraulică (noră) cu manej prin care se alimenta cu apă baia.

poarte chipul în poză solemnă al vreunui personaj regal, ca de pildă la Hirbat al-Mafdjar sau la Kasr al-Hayr cel Apusean.

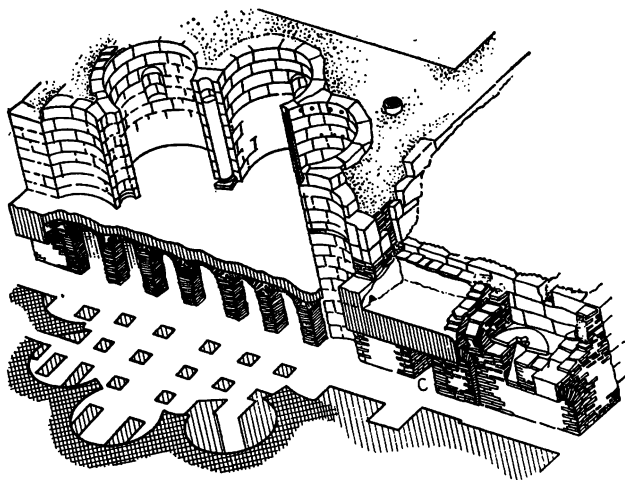
În același timp au fost integrate pentru prima dată locuinței princiare băi imitate după terme greco-romane, dar transformate deja prin adaptări raționale, care aveau să se mențină fără mare schimbare în palatele abbaside. Ele ne sînt dezvăluite sub o formă mai mult sau mai puțin dezvoltată de băile de la Kasr al-Hayr cel Apusean sau de la Kusayr'Amrā, de pildă, cît și de luxosul ansamblu de la Hirbat al-Mafdjar. De fiecare dată fuseseră aplicate în ele tehnici încercate din vechime, care contribuiau la gradarea savantă a

39. MAREA SALĂ DE ODIHNĂ
 A BĂII UMAYYADE DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR.
 (După R. W. Hamilton, Hirbat al Mafjar.)

Construcție de o amploare de concepție și de bogăție decorativă excepțională la acea epocă în arhitectura băilor, această imensă sală pătrată cu pilaștri, înzestrată cu exedre semicirculare, trebuie să fi fost acoperită cu un sistem de cupole, prezentat aci într-o încercare de reconstituire. La rolul ei vădit de sală de recepție și de dezbrăcare, după modelul apodyterium-ului termelor antice, ea adăuga câteva trăsături (prezența unei piscine) înrudite cu acelea ale anticului frigidarium, ce lipseau de obicei în hammāmurile islamice.

unor săli călduțe și calde ca și la amenajarea eficientă a unor băi de aburi pe hipocauste, încălzite și mai mult printr-o legătură directă cu vapori fierbinți provenind de la cazan. De asemenea, în toate cazurile, cu excepția băilor castelului Hirbat al-Mafdjjar, *frigidarium*-ul antic, ale cărui piscine de apă rece și degajamentele prevăzute pentru jocurile de palestră nu mai prezentau nici o utilitate într-o civilizație mai puțin înclinată spre acest gen de exerciții fizice, fusese transformat în simplă sală de odihnă și de dezbrăcare, confundată eventual cu o sală de audiențe mai mult sau mai puțin solemne ale suveranului. În toate cazurile, în sfârșit, puterea noului stăpîn, care gusta în acest loc rafinementele unei moșteniri străine și care se

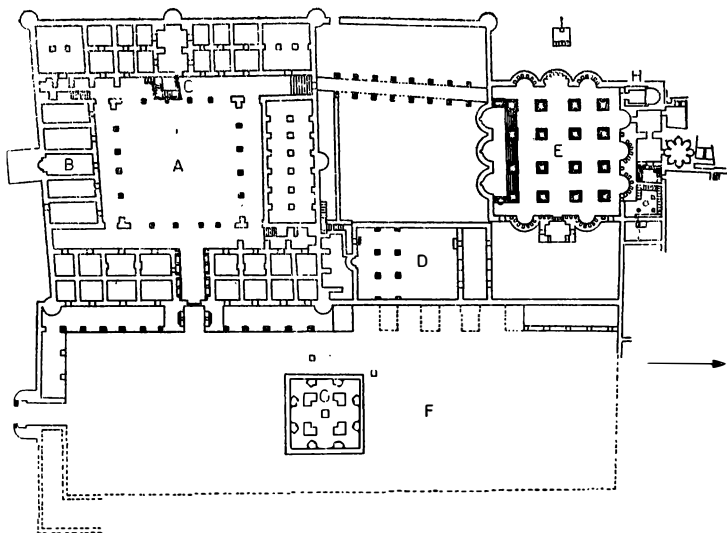

40. BAIJA DE ABURI A BĂII Umayyade
DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR
(După R. W. Hamilton, *ibid.*)

Această mică sală circulară cu zidurile agrementate prin opt exedre adânc era clădită, ca toate băile cu aburi din acea epocă, pe hipocauste, potrivit unei tehnici imitate după termele antice, care va fi părăsită mai târziu. Încălzită astfel prin pardoseală, ea era în plus umplută de vapori fierbinți provenind de la cazan (C), care era menținut în fierbere constantă într-o încăpere vecină.

lăsa identificat aici, mai lesne decât în altă parte, cu predecesorii săi elenistici sau sasanizi, fusese glorificată prin alegerea reprezentărilor figurate precum și prin calitatea ornamentației de ansamblu.

Cît despre grădini, livezi și alte spații umbrite menite să sporească încă splendoarea palatelor islamice, prezența lor este de asemenea remarcată pentru prima oară în jurul reședințelor umayyade. Ele jucau negreșit un rol utilitar, acela de locuri împrejmuite apărate, unde irigația permitea să se întrețină culturi productive; poate însă că ele începeau să asume și rolul de parcuri regale pe care-l 100

41. PLANUL REȘEDINȚEI UMAYYADE
DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR
(După R. W. Hamilton, *ibid.*)

Alături de o exploatare agricolă al cărei impunător sistem de irigare a fost văzut mai sus, se ridică, în interiorul unei incinte comune, un adevărat complex architectural cuprinzând un castel (A) de un tip clasic în epocă — avînd o curte centrală, un oratoriu privat (B) și un *sirdāb* (C) —, o mare moschee (D) și o baie monumentală (E), totul fiind situat în spatele unei curți exterioare (F) ornată cu un bazin pătrat (G) cu pavilion central octogonal. Bogăția decorului sculptat în piatră și în stuc sporea mărirea acestui ansamblu de o concepție echilibrată. Se vor nota dimensiunile excepționale ale mării săli de odihnă a băii, însoțită și de o mică sală de audiențe (H). Etajul superior al castelului cuprindea încăperi de locuit și de recepție, astăzi dispărute.

jucaseră altădată fostele „paradisuri“ ale regilor elenistici și care avea să devină primordial în imensele reședințe abbaside, unde vor fi plantate cu esențe rare și populate cu vînat sau cu animale sălbatice. Chiar și esplanadele și curțile exterioare, destinate trecerilor în revistă sau parăzilor trupelor și care avea să cunoască dezvoltarea lor majoră în orașele regale ale Irakului, erau caracterizate deja prin compoziții monumentale ca

aceea de la Hirbat al-Mafdjar, unde veniseră să se adauge clasicei curți cu peristil situate în interiorul castelului.

După modelul acestor castele umayyade și al palatelor abbaside care le succedaseră, au fost ridicate apoi în provincii reședințe nu mai puțin fastuoase care au avut însă de suferit și ele de pe urma stricăciunilor datorate vremii și ale oamenilor. Fie că este vorba de Horāsān de faimosul palat de la Marw locuit de al-Ma'mūn sau de construcțiile Samanizilor din Buhārā, fie că se evocă, mai la vest, reședința lui Ibn Tūlūn lângă Fustāt, aceea a Aglabizilor de la porțile Kairuanului sau orașul fortificat de pe coastă, Mahdiya, care a servit drept primă bază puterii fatimide în Ifrīkiya, urmele lor sînt aproape complet șterse astăzi. Nimic nu subzistă nici din imensele palate fatimide de la Cairo, care se înălțau în centrul orașului de dată recentă, de o parte și de alta a unei pieți grandioase, și acestea nu sînt decît cîteva cazuri printre multe altele. Odată ce părăsim uimitoarea serie a „castelelor deșertului“ siriene și a ruinelor abbaside din Irak, impunătoare cel puțin prin întinderea lor, trebuie să ne mulțumim cu indicațiile textelor, afară de cazul că vom merge să căutăm cîteva date arheologice mai precise în valea cordobană a Guadalquivirului din Spania, pe malurile Hilmendului în Afganistan, sau chiar pe acele pante pustii ale muntelui Takarbust din mijlocul masivului algerian Hodna, unde ceea ce poartă și azi numele de Kal'a* sau „fortăreață“ a Hammadizilor (Banū Hammad) păstrează amintirea acestei ramuri a dinastiei ziride care a fundat-o și s-a mutat în ea în secolul al XI-lea. Căci, potrivit unei reguli doar aparent paradoxale, reședințele izolate în regiunile cele mai greu accesibile au putut în mai mare măsură decît altele, la fel ca și cele ale epocilor anterioare dacă nu să ne fie păstrate în vechea lor splendoare, cel puțin să ne rămînă parțial accesibile sub colinele formate din vechile ruine suprapuse pe care noi construcții n-au venit să le acopere.

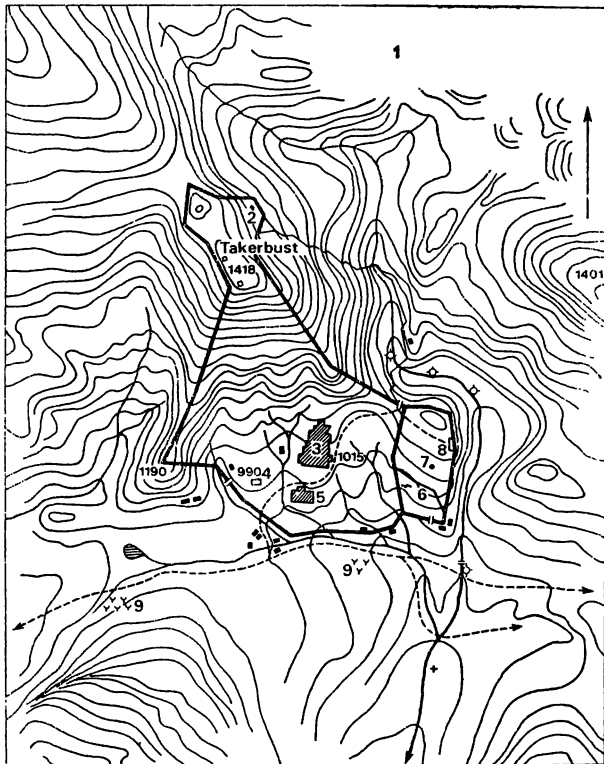
Este însă inutil să stăruim asupra unui ansamblu ca acela al Fortăreței (Kal'a) Hammadizilor. Săpăturile insuficiente nu permit încă să se ierarhizeze cu precizie diferitele ei elemente, înăuntrul unei incinte ce mărginea un adevărat oraș și între palate ale căror rămășițe mai renumite, acelea ale donjonului Manār și ale palatului al-Bahr, adică „al Bazinului”, sînt cu neputință de datat, chiar cu o certitudine relativă, din cauza modificărilor pe care le-au suferit timp de o sută cincizeci de ani. Se remarcă aci îndeosebi severitatea unui loc întărit care prefigura palatele-citadele ale perioadei următoare și se prezenta mai degrabă sub aspectul unui aspru adăpost de munte decît sub acela al unei somptuoase locuințe regale. La Córdoba, dimpotrivă, sau mai curînd la marginea ei, unde marele 'Abd al-Rahmān III își alesese drept reședință pantele dominînd ca un balcon toată valea fertilă a fluviului, orașul regal Madīnat al-Zahrā* dădea dovadă de o preocupare de lux cu totul diferită, iar sălile de recepție ce au fost regăsite în mijlocul unor numeroase clădiri secundare permit să se aprecieze importanța care trebuie să fi revenit acolo audiențelor regale. Dacă este îngăduit de a vedea în acest ansamblu, așa cum s-a mai spus, transpunerea arhitecturală a organizației date de cel mai puternic suveran umayyad din Spania guvernului său central și curții sale, dimensiunile sale totale (cadrilater de o mie cinci sute de metri pe șapte sute, cuprinzînd în același timp locuințele regale, marea moschee și părțile locuite de membrii gărzii sau de demnitari) nu le întreceau pe acelea ale unuia singur dintre palatele califiene din Samarra, reducere de scară ce corespundea situației micii dinastii locale din Spania față de fastuoșii stăpînitari abbasizi ai imperiului. În provinciile gaznawide ale Iranului oriental, în sfîrșit, la Gazna, rămasă pînă azi un cîmp de ruine abia atins, și mai ales la Bust, unde ansamblul monumental Laškari Bazar* a reținut mai înainte atenția noastră, se găsește în schimb ecoul direct al întemeierilor de palate din

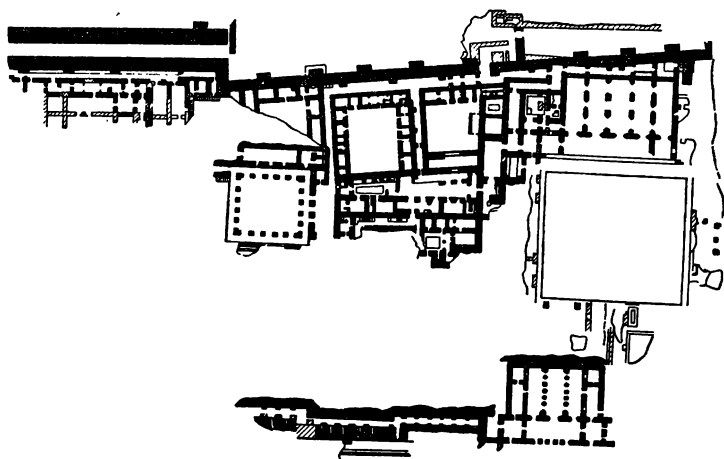
42. POZIȚIA ȘI PLANUL UNUI ORAȘ REGAL ZIRID DIN MASIVUL MUNTOS HODNA

(După L. Golvin,
Recherches archéologiques
à la Qal'a des Banū Hammād.)

1. Altitudini de aproximativ 1700 m. — 2. Fântână. — 3. Palatul emirilor sau palatul Bazinului. — 4. Palat al Mîntuirii. — 5. Marea moschee. — 6. Zid roman. — 7. Fântînă. — 8. Palatul Fanalului. — 9. Vechi cimitire.

Locul astăzi pustiu al ansamblului purtînd numele de Kal'a (fortăreață) Hammadizilor, ridicat în 1007 și care avea să rămînă timp de un secol o capitală ziridă, se înrudește mai mult cu acela al unei cetăți decît cu al unui oraș regal conceput ca reședințele fastuoase din Orient. Totuși, numeroase palate, printre care palatul Bazinului reproducea o dispoziție abbasidă și aglabidă tradițională, atestau dorința de lux a unor mici suverani berberii refugiați într-o regiune greu accesibilă, pentru a scăpa de invazia beduinilor Banū Hilal. Urme de cisterne și de instalații hidraulice dovedesc de asemenea că regiunea nu era pe atunci lipsită cu totul de prosperitate agricolă.

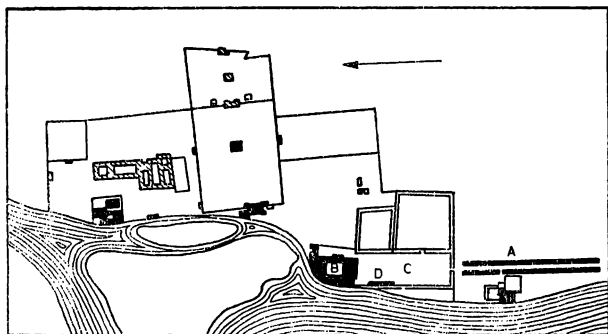

43. ORAȘUL REGAL UMAYYAD MADINAT AL-ZAHRĀ'
 (După L. Torres Balbás,
 La Mezquita de Córdoba.)

Dispoziției axiale și centrale a principalelor palate ridicate în Orient, în epocile umayyadă și abbasidă i se opune organizarea mai puțin rigidă a reședinței califiene din Spania — ale cărei părți degajate prin săpături sînt arătate în acest plan —, construită pentru 'Abd al-Rahmān III în 936 și etajînd direct pe terase în surplombă diversele sale locuințe și săli de recepție. În acest ansamblu de construcții adosate zidului de apărare exterior, se remarcă îndeosebi prezența unor curți cu porticuri și a unor monumentale săli de audiență bazilicale a căror ornamentație a dezvoltat folosirea lor de către califi.

perioada mării înfloriri abbaside. Edificiile ridicate de Mahmūd și de succesorii săi pe un teritoriu deșert, pe care vechii geografi îl lăudau pentru bogăția culturilor irigate și pentru prosperitatea instalațiilor sale comerciale, perpetuau întocmai dispozițiile tipice cunoscute nouă de la Samarra, începînd cu perspectiva axială adoptată pentru palatul regal și mergînd pînă la principiul juxtapunerii, în mijlocul unor grădini și esplanade, a unor locuințe de vârste diferite, corespunzînd fiecare dorinței unui nou prinț. Cerințele apărării păreau să cîntărească foarte puțin alături de o preocupare conștientă de a imita splendori mai

44. REȘEDINȚA GAZNAVIDĂ LAȘKARI BAZAR DIN AFGANISTAN

(După J. C. Gardin,
Céramiques... de Laskari Bazar.)

Pe malul răsăritean al râului Hilmend și la nord de orașul Bust, de care le lega o stradă mărginită de prăvălii (A), diferitele castele ale ansamblului Lașkari Bazar, înconjurată de întinse terenuri împrejmuite și de curți exterioare monumentale, se eșalonau de la sud la nord într-un ținut altădată înverzit și redat astăzi deșertului. Celui mai însemnat dintre ele, acela din sud (B), prevăzută cu monumentală curte exterioară (C) și cu marea moschee (D) îi aparțin elementele reprezentative cele mai cunoscute ale artei gaznavide și guride din regiunea Sîstān.

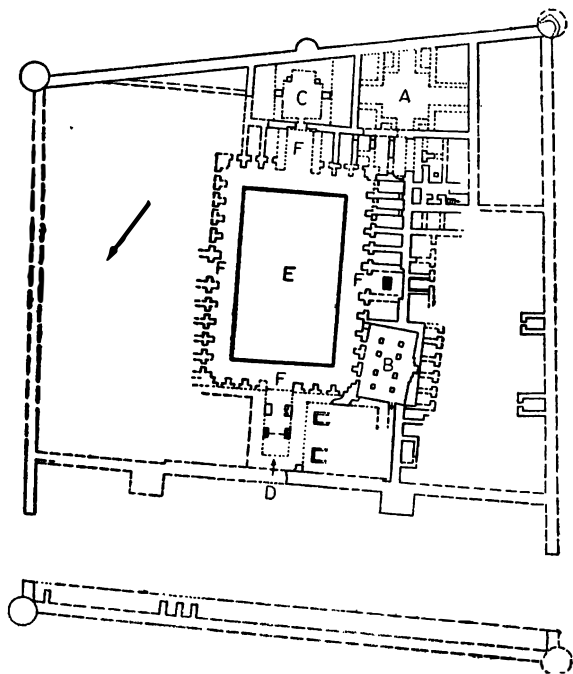
vechi, și se remarcă acolo, de pildă, detalii de construcție tipic iraniene, cum ar fi dispunerea a patru *īwānuri* ce se deschid în cruce în jurul unei curți centrale.

Înflorirea simultană, în secolul al X-lea, în cele mai depărtate provincii ale imperiului, a unor noi manifestări ale acelei arte aulice care strălucise atât de viu în creațiile marilor califi abbasizi avea să cunoască totuși o eclipsă în mijlocul tulburărilor și dificultăților interne crescînde ale imperiului, începînd din secolul al XI-lea. Desigur, obiceiurile legate de preamărirea suveranului se vor perpetua ulterior în mediul islamic, și dinastiile ajunse mult mai târziu în culmea unei puteri imperiale aveau să reia la rîndul lor, ca otomanii în seraiurile lor de la Istanbul, Safavizii în construcțiile lor regale de la Isfahān*, sau Mogulii în imensele lor „for-

45. PLANUL PALATULUI GAZNAVID
AL LUI MAS'ŪD III, DE LA GAZNA

(După A. Bombaci,
The Kūfic Inscription . . . at Hazni.)

Acest palat recent degajat prin săpături este interesant de comparat pe de o parte cu palatul gaznavid de la Laşkari Bazar, pe de altă parte cu vastele ansambluri regale ale palatelor abbaside din Samarra. Se regăsesc aci, interpretate la un nivel mai modest, trăsăturile esențiale ale reședințelor califiene din Irak, cu apartamentele lor private (A), marile moschei (B) și impunătoarele săli de audiențe (C) situate pe axa intrărilor monumentale (D). Mai izbitor este faptul că se recunoaște aci tema acelei curți centrale dreptunghiulare (E) prevăzută cu patru iwanuri (F) dispuse în cruce, care exista și la Laşkari Bazar și care poate fi comparată cu anumite obiceiuri de construcție și casei horasanice. Importanța acestei curți era subliniată aci prin ritmul regulat al contraforturilor de cărămidă îmbogățite cu lambriuri sculptate și cu decoruri epigrafice.

turi“ de la Delhi* sau de la Agra, tema fastuosului palat abbasid. Dar înainte de aceste reînnoiri târzii, micii suverani locali ai epocii post-selgiucide se mulțumiseră să ocupe reședințe cu o suprafață mai restrînsă, amenajate firește potrivit cerințelor prestigiului lor princiar, dar în limitele prescrise acestei desfășurări de imperative de securitate devenite din ce în ce mai constrîngătoare. Aceasta a fost vremea palatului-fortăreață, mult mai apropiat în organizarea lui de cetățile ridicate în aceeași epocă în Europa occidentală decît de impunătoarele orașe regale ce fuseseră familiare mai înainte civilizației islamice. Pretutendeni, exemplele lor au fost văzute rivalizînd în ce privește forța defensivă și soliditatea — de la castelele iraniene construite din cărămidă în defileuri muntoase sălbatice, ca acela de la Djām* (Fīrūzkūh) sau ca faimosul „cuib de vultur“ Alamut, pînă la citadelele clădite în piatră frumoș cioplită, locuite în Siria sau în Anatolia de stăpîinii unor mici principate născute de pe urma invaziei turcești. Ele sînt acelea care ne-au fost păstrate de exemplu la Damasc, Alep, Baalbek, Bosra, Amida sau Harpūt ca tot atîtea capodopere de arhitectură militară, prevăzute pînă azi cu impunătoarele lor sisteme de metereze și de turnuri, dar nemai-păstrînd decît urme fragile ale clădirilor interioare, unde prințul locuia cu suita lui într-un cadru deja foarte diferit de acela al epocii abbaside.

In miezul veacului de aur al califatului, obiceiul suveranului era, în adevăr, de a trăi înconjurat de un personal foarte însemnat, atît de însemnat chiar, încît, în momentul greutăților dinastiei abbaside, el a devenit una din cauzele deficitului financiar și prin aceasta a declinului autorității. Acest personal era în primul rînd alcătuit din servitorimea propriu-zisă a califului și a familiei sale. El îngloba însă și tot felul de personaje cu calificări diferite, chemate prin funcțiile lor să joace un rol în viața palatului, în timp ce, pe de altă parte, se îmbulzeau în jurul califului curteni și demnitari învestiți cu slujbe onorifice și asistînd

cu acest titlu la audiențele solemne, unde ocupau un rang determinat.

Despre diversele activități care justificau prezența în acest anturaj a unor artizani aparținând celor mai variate bresle, este suficient să amintim că ele erau dictate direct de viața de ostentație sau de distracție a suveranului precum și de cerințele comodității și confortului său. Pentru garderoba și mobilierul său personal, pentru tezaurul său și magaziile unde se îngrămădeau darurile destinate să fie distribuite la porunca lui, munceau fără preget aurari, țesători, ceaprazari, croitori, cizmari, tâmplari, lucrători în bronz și alți fabricanți de obiecte de lux, în timp ce copiiști și miniaturisti sporeau numărul de manuscrise prețioase păstrate în biblioteca lui. La agrementarea parcurilor și livezilor sale răcorite de ape curgătoare lucrau nenumărați grădinari. Pentru vânătorile sale erau întreținute răpitoarele sau felinele care trebuiau îngrijite de șoimarii și de îmblânzitorii capabili de a asigura dresajul lor. Pentru deplasările și jocurile sale ecvestre, grajdurile trebuiau să adăpostească un mare număr de cai, pe care-i îngrijeau rîndașii. Pentru trecerea Tigrului și plimbările pe fluviu exista un adevărat serviciu de luntrași. Pentru ospetele sale se adăugau indispensabililor bucătari, cofetari, măcelari, aducători de apă și altor furnizori ai bucătăriilor diversele categorii de muzicanți, dansatori, povestitori, saltimbanci și alți mijlocitori de voie bună necesari în asemenea împrejurări. Vechile liste care înșiră toate aceste nume de slujitori menționează, de pildă, și medicii și astrologii, care erau direct atașați persoanei califului pentru a-i da sfaturile lor; ei depindeau de asemenea de intendentul însărcinat cu asigurarea bunului mers al ansamblului.

Alături de acești „specialiști” care puteau să fi fost recrutați printre oamenii liberi, numeroasa servitorime propriu-zisă a califului și a familiei sale provenea îndeosebi din rîndurile sclavilor. Ea cuprindea mai ales un mare număr de eunuci, a căror utilizare printre slujitori nu era, cum se

crede uneori, rezervată haremului. Potrivit unui principiu curent în epocă și aplicat de asemenea în imperiul bizantin, eunucii erau doar considerați mai apti decât alții să devină pentru suveran servitori fideli, loiali și pe deplin devotați persoanei sale. Li se rezervau serviciile de încredere și erau eliberați de îndată ce atingeau anumite grade; ei adăugau atunci la fostele lor nume de sclavi, împrumutate de cele mai multe ori repertoriului numelor de pietre sau de materii prețioase (Yākūt sau „Rubin“, Lu’lu’ sau „Perlă“, Kāfūr sau „Camfor“, dar și Badr sau „Lună Plină“), titlul de „client al prințului Credincioșilor“.

Exista printre eunucii serviciului privat o ierarhie care trebuie să fi avut regulile ei imperioase, dar care nu este cunoscută în ce privește Bagdadul; nu ne putem face o idee despre ea decât recurgând la izvoarele mameluce târzii tratând despre curtea fatimidă. Acolo, după cum arată al-Kalkașandī, figurau printre marii eunuci ziși *muhannak* nu numai Primul Eunuc, însărcinat cu înfășurarea într-un fel de coroană a turbanului purtat de calif, ci și Maestrul sălii de audiențe, Purtătorul de mesaje, Intendentul palatului, Directorul Tezaurului, Maestrul registrului Consiliului, Purtătorul uneltelor de scris, Intendentul rudelor apropiate ale califului și Maestrul meselor. Carierile cele mai onorifice erau astfel deschise acestor „servitori“ ai suveranului, inclusiv, în perioada dezmembrării califatului, aceea de dinast independent domnind asupra unei provincii atît de bogate cum era Egiptul, și rolul lor nu făcuse decât să se dezvolte pe măsură ce califul lua, paralel, obiceiul de a folosi în armata sa miliții formate din sclavi, cărora le acorda preferința sa și a căror comandă era adesea asigurată, ca la Bizanț, de cunuci.

Pe lângă aceste personaje importante, majoritatea servitorilor sclavi care locuiau în palat aveau și ei sarcini precise. În timp ce unii se ocupau de întreținerea camerelor și a mobilierului, alții asigurau servirea mesei, alții îl slujeau mai ales pe suveran, ajutîndu-l să se îmbrace — ca femeia

care purta în palatul fatimid titlul de „podoabă a vistiernicilor“ și care avea sub ordinle ei treizeci de alte femei —, ușurându-i practicarea atribuțiilor, sau ținându-i scara șei când încăleca. Aceste multiple funcții, adesea pe cât de inutile pe atât de onorifice, s-au menținut de altfel la diferitele curți islamice de mai târziu, unde le remarcăm alături de adevărate funcții de guvernământ și unde par să fi făcut obiectul unei ierarhizări din ce în ce mai precise. Nu numai că ele nu erau rezervate bărbaților, dar sclavele feminine, care îndeplineau în jurul califului activități variate, mergînd de la serviciul interior al haremului pînă la organizarea divertismentelor de muzică și de dans, le mai numărau în rîndurile lor pe acelea ce-i serveau de concubine și puteau fi foarte numeroase și influente.

Asupra acestor sclavi și asupra eunucilor haremului apăsa la sfîrșitul secolului al X-lea autoritatea severă a Marii Intendente, acea *kabramāna* al cărei amestec în intrigile palatului și chiar în afacerile politice e semnalat de repetate ori de cronicile vremii. N-a fost, de exemplu, ea aceea care juca uneori rolul de intermediară între vizir și tînarul al-Muktadîr, care-l informa pe calif despre activitățile vizirului sau căreia i se încredința paza vizirului căzut în dizgrație și acuzat de malversațiuni? Ea putea fi de origine nobilă, de vreme ce una dintre ele, Umm Mūsā, aparținea familiei hașimide. Nu se știe însă care erau relațiile ei exacte cu Marele Eunuc al haremului, a cărui existență este pe de altă parte cunoscută, cu intendentul, care avea desigur răspunderi financiare, și cu șambelanul, care fusese pe vremuri singurul șef al acestei case a califului devenită curînd suprapopulată, dar care pierduse, fără îndoială, conducerea ei efectivă, în pofida faptului că poziția sa onorifică pe lîngă suveran crescuse.

Șambelanul apare în adevăr ca cel mai vechi deținător al uneia din acele demnități ierarhizate ce se născuseră din funcțiile îndeplinite la palat și permiteau titularilor lor să ocupe la audiențele califiene locuri determinate purtînd numele de

„ranguri“. Acest termen, care putea să aibă un sens abstract și să indice numai, ca în dialogurile din *Kalīla și Dimna*, gradul influenței exercitate asupra suveranului sau gradul intimității cu el, avea și o semnificație materială: el indica unul din acele locuri acordate; potrivit protocolului, „ofițerilor“ serviciului privat ca și șefilor militari, administratorilor, cadiilor, membrilor familiei domnitoare și rudelor apropiate ale suveranului.

Prim slujitor al califului începînd din epoca umayyadă, *bādjib*-ul purta un nume semnificativ, întrucît acesta era legat de cuvîntul *hidjāb*, care desemna vălul sau perdeaua utilizată multă vreme pentru a-l despărți, cu prilejul audiențelor, pe suveran de mulțimea asistenților. Rolul său fusese atunci asemănător cu al unui ușier care supraveghea intrările și adăuga acestui serviciu pe acela al unui gîde, însărcinat eventual cu îndepărtarea prin violență a celor inoportuni. Totodată șef al servitorilor palatului, el era adesea de origine umilă, ales în general, la începutul epocii abbaside, din acea clasă de clienți nearabi care contribuise atît de mult la instaurarea noului regim. Nici o pregătire deosebită nu era în principiu pretinsă de la el. Prin frecventarea administratorilor care-l asistau pe stăpînul său în alte treburile, i se întîmpla totuși să se inițieze uneori în problemele guvernului și să rîvnească apoi la funcții ce nu-i erau promise la început. Astfel, șambelanul califului al-Mansūr, un oarecare al-Rabī, simplu fiu de sclav, a fost ridicat la sfîrșitul domniei stăpînului său la demnitatea de prim ministru, iar fiul său, șambelan și el, a obținut aceeași avansare cu cîteva decenii mai tîrziu.

Funcția șambelanului își schimbase dealtfel ea însăși caracterul, pe măsură ce elementele militare dobîndeau o mai mare importanță în anturajul suveranului. În epoca Samarrei, ea fusese încredințată unor emiri turci, iar la sfîrșitul secolului al IX-lea, cînd contingentele de străjeri fură anume destinate apărării palatului și persoanei califului, *bādjib*-ul a devenit șeful lor, tot astfel cum conducea întregul personal civil. El putea atunci să

între în concurență, ca un adevărat șef al oștirii, cu emirii comandanți de armată sau guvernatori, pentru cucerirea unei puteri pe care califul n-o mai exercita efectiv. Acest caracter militar dobândit atunci de funcția *hād̄jib*-ului avea să fie păstrat în Orient unei demnități care, în Spania, a devenit mai degrabă echivalent aceleia de prim ministru.

În așteptarea ultimelor etape ale acestei evoluții, șambelanul din secolul al X-lea acționa la Bagdad concomitent ca maestru de ceremonii, șef al gărzii palatului și al servitorimii. Personaj agitat, el era amestecat în toate intrigile, se interpunea uneori între calif și vizirul său, își dădea părerea asupra alegerii miniștrilor și avea mai ales o atitudine hotărâtoare cu ocazia revoluțiilor de palat sau tentativelor de conjurație, care s-au produs în mare număr la acea epocă. Devotamentul șambelanului său a fost factorul determinant grație căruia tânărul al-Muktadīr, ajuns calif la vârsta de treisprezece ani, a rămas în fruntea imperiului atunci când un grup de conjurați căutase, în 908, să-l înlocuiască cu vărul său mai matur, Ibn al-Mu'tazz. Pe lângă acest rol ocult, *hād̄jib*-ul păstra totuși funcția ce-i aparținuse de la origine și care consta în a pregăti audiențele oficiale, fixând fiecărui asistent locul convenit rangului său și îndeplinind astfel serviciul de șef al protocolului.

În schimb, nu-i revenea nici o răspundere financiară. Nu era el acela care se ocupa de bunurile califului sau bunuri ale „coroanei“, cum s-ar putea spune folosind o expresie oarecum improprie. Această grea sarcină revenea unui trezorer, care avea la curte funcția cu totul specială de a gira, nu vistieria statului, ci tezaurul califilor cuprinzând mai cu deosebire acele giuvaere, pietre prețioase, covoare, țesături și veșminte rare a căror abundență în depozitele palatului a fost văzută înainte. Tezaurul propriu-zis, caseta califiană era încredințat unui secretar abil, financiar prin pregătire, al cărui rol rămânea șters. Cît despre domeniile private, adică domeniile de care califul beneficia în calitate de suveran, erau și ele girate de

un secretar destinat acestui serviciu și a cărui activitate reală este prea puțin cunoscută. Același sistem era întrebuințat pentru bunurile și tezaururile unor personaje importante, cum erau membrii familiei califiene (regina mamă, unchii sau frații suveranului, prinții moștenitori fii ai săi) sau demnitarii ajunși în culmea onorurilor. Toți acești trezorieri aveau pînă în secolul al X-lea atribuții destul de puțin precise. Dar aceia care erau în relații directe cu suveranul puteau la ocazie și datorită favorurilor sale să ajungă la funcții mai însemnate, ca acel tînăr 'Ubayd Allāh, ales mai întîi de califul al-Mutawakkil ca să administreze îndeosebi palatele și diferitele clădiri ale curții și devenit apoi vizir al suveranului. Dealtfel vizirul, precum și secretarii ce-l însoțeau și din rîndul cărora el ieșise în general, erau și ei „servitori“ ai califului, făcînd sub anumite raporturi parte din casa lui și pătrunzînd ca atare în anturajul său nemijlocit.

De totdeauna, în adevăr, calitățile cerute vizirului fuseseră nu numai competența tehnică și cunoașterea problemelor guvernului, ci și aptitudinea de „a-l servi pe calif“, cum spunea limpede un personaj atît de informat ca vizirul al-Kāsim ibn 'Ubayd Allāh și cum dovedea, de pildă, termenul „serviciu [al suveranului]“ aplicat uneori, în anumite regiuni ca Spania, corpului de administratori. Prim slujitor al califului, cu toate că n-avea nici o putere directă asupra casei lui, vizirul ocupa cu acest titlu primul loc la audiențe, avînd președinția față de șambelan și de toți ceilalți demnitari prezenți ca și față de membrii familiei califiene, cu excepția prințului sau prinților moștenitori. Nu numai că vizirul stătea în picioare la dreapta califului, dar dacă, în cazuri excepționale, califul era prea tînăr pentru a putea lua cuvîntul în public, el vorbea în numele acestuia.

Această situație onorifică nu-i revenise însă decît treptat, pe măsură ce rolul, la început personal și temporar, deținut de el pe lîngă suveran,

acela de „slujitor prin excelență“, se transformase într-o sarcină recunoscută. În prima perioadă, vizirul, care venea în fiecare zi să lucreze la palat cu ceilalți secretari, îl întâlnea acolo în mod normal pe calif în compania principalilor șefi de serviciu, îi prezenta „dosarele“ în cursul unor ședințe ce pot fi numite „consilii“ și în care se luau decizii importante, nota în sfârșit, la dictarea califului, ordinele sale directe, ale căror ciorne erau apoi transmise pentru oficializare serviciilor interesate. Înarmat cu unelte de scris, el rămânea în picioare spre a primi instrucțiunile ce i se dădeau și n-a văzut adăugându-i-se decât la începutul secolului al X-lea un slujitor însărcinat de a-i ușura sarcina ținându-i călimara.

Pentru ca asemenea întrevederi să capete în acea vreme un caracter mai solemn, fusese nevoie ca vizirul să devină intermediarul necesar dintre suveran și secretari, care nu-l mai întâlneau pe deținătorul puterii; el nici nu mai lucra la palat, nici în vecinătatea lui nemijlocită, ci în palatul viziral, adevărat palat „de funcție“ și centru administrativ, care adăpostea principalele birouri. Vizirul, care asuma pe de-a întregul răspunderea conducerii lor, nu mai avea de acum înainte decât să vină spre a-l „consulta“ în mod pur formal pe suveran, fie în cursul audiențelor sale regulate, ce aveau loc la dată fixă, fie în cursul unor întrevederi particulare, mai mult sau mai puțin frecvente, care îi permiteau să examineze cu el problemele cele mai grave; aceste întrevederi se desfășurau după o așteptare pentru care vizirul dispunea înăuntrul palatului de o încăpere rezervată lui. Uneori era chemat în mod special de calif, și această chemare putea fi semnul disgrăției, care în acea vreme cădea brusc asupra lui — vizir atotputernic atât timp cât era în funcție, dar personaj supus încă mai mult decât alții hotărârilor de neprevăzut ale arbitrarului califian. Se întâmpla de aceea ca vizirul convocat astfel să-l întrebe pe trimisul suveranului: „Trebuie să mă prezint în ținută oficială sau în simplu anterior?“ Răspunsul

din funcție sau pe punctul de a fi destituit, el se abținea de a îmbrăca tunica neagră pe care o purta în mod normal în prezența califului.

Al doilea demnitar era comandantul șef al armatelor, care la începutul secolului al X-lea stătea la stînga suveranului și ocupa un loc eminent, deși în mod normal inferior aceluia al vizirului, a cărui supremație o recunoștea nu fără iritare. El însuși văzuse funcția și demnitatea lui precizîndu-se încetul cu încetul în cursul secolului al XI-lea, în timp ce califul acorda o importanță crescîndă unui prefect de poliție însărcinat, după cum am văzut, să mențină ordinea în capitală. Acest post-cheie de prefect al poliției a asigurat cîrînd supremația unui emir, care comanda, pe de altă parte, șefilor diferitelor unități ale miliției de sclavi. Primul investit cu aceste sarcini a fost un slujitor credincios al lui al-Mu'tadid cu numele de Badr. Au urmat alții, care aveau mai multă ambiție, și unitatea de comandament stabilită nu putea decît să incite un militar puternic, care era în același timp guvernator al Bagdadului și general al armatelor, să se ridice de acum înainte împotriva vizirului. De fapt, avea să fie suficient ca să se ivească grave primejdii externe reclamînd ajutorul armelor, pentru ca vizirul, ca și califul dealtfel, să se găsească la discreția unui asemenea personaj și să se vadă obligat de a-i arăta o deferență neprevăzută de protocol; astfel Ibn al-Furāt a fost nevoit să se deranjeze el însuși pentru a merge să-l salute pe emirul Mu'nis care venea să apere capitala împotriva amenințărilor karmatilor.

Alături de acest emir și de vizir, un al treilea personaj investit cu o funcție își avea locul în anturajul suveranului. Era „marele cadîu“, de care depindea în bună parte, după cum am văzut mai înainte, organizarea judiciară a statului, dar care intervenea mai puțin frecvent decît ceilalți doi demnitari în viața politică. Funcția lui cunoscuse însă o perioadă de mărire pe vremea cînd califul al-Ma'mūn îl consulta regulat pe marele cadîu Ibn Abī Du'ād asupra orientării politicii sale și lua hotărîrea de a recomanda prin testament fra-

telui și urmașului său să recurgă numai la ajutorul acestui magistrat suprem. Mai târziu, în secolul al X-lea, vizirul 'Alī ibn 'Īsā însuși, nemulțumit de incapacitatea califului de a rezolva problema bugetară și totodată indignat de înclinarea acestuia de a face din vizirii săi țapi ispășitori jertfiți reclamațiilor casei sale sau ale gărzii, avea să sfârșească prin a-l sfătui pe suveran să ia ca vizir pe marele cadiu. Dar această propunere a rămas fără ecou și capul organizării judiciare, în pofida prestigiului legat de funcția sa sau poate din cauza acestui prestigiu, care-l neliniștea pe calif, n-a avut niciodată în stat o demnitate susceptibilă de a rivaliza cu aceea a vizirului și cu aceea a șefului armatelor.

Alături de vizir, de emir și de marele cadiu, mai apăreau în anturajul califului la audiențe, în calitate de corpuri constituite, cele trei grupuri: al secretarilor, al comandanților trupelor sau *kā'id** și al cadiilor regionali.

Primul din aceste grupuri, acela al secretarilor, se caracteriza prin spiritul de castă al membrilor săi, dezbinați desigur prin rivalități interne legate de opțiunile lor politice sau doctrinale, dar adânc pătrunși de o originalitate legată de competența lor și de formația specializată pe care aceasta o presupunea. În adevăr, numai ei știau să redacteze scrisorile oficiale și actele de numire. Numai ei cunoșteau procedeele care permiteau fixarea impozitelor și pe urmă perceperea lor. Numai ei se pricepeau să aprecieze valoarea pământurilor, pe care se întemeia în mare parte economia statului abbasid. Numai ei, în sfârșit, erau capabili să conducă lucrările de interes public și să rezolve litigiile de ordin administrativ ce se iscau, de pildă, între cultivatori și negustori, ca și între contribuabili și agenții fiscoi.

Totdeauna de alt neam decât cel arab, ei formau o clasă bine distinctă, ai cărei membri erau în parte de origine iraniană și rămâneau mândri de această obârșie, în timp ce alții, mai puțin numeroși, proveneau din mediile siro-palestiniene, dar manifestau aceeași neîncredere față de cultura

islamică tradițională. Desigur, și unii și ceilalți nu erau propriu-zis necunoscători ai regulilor de drept de care erau obligați să țină seama în meseria lor, mai ales când se ocupau de organizarea fiscală; ei erau însă în ansamblu mult mai sensibili la efectele unei formații totodată științifice și literare cu caracter mai puțin islamic. Ceea ce explică diatribele al căror obiect au fost în anumite epoci, îndeosebi la începutul secolului al IX-lea, când autori ca al-Djāhiz sau Ibn Kutayba* au denunțat lipsa lor de interes pentru doctrinele religioase, criticând în același timp modelele vestimentare prin care căutau să se diferențieze de ceilalți muritori. „Din clipa când cel mai mărunț dintre acești secretari, scrie al-Djāhiz, poartă o robă largă cu pulpanc alungite, își împletește pe obraji șuvițele de păr de la tîmple și-și taie părul de pe frunte în unghi ascuțit, el își închipuie că este stăpînul și nu supusul, suzeranul deasupra vasalului. Este de ajuns ca un scrib începător să pună piciorul în sediul puterii, să fi căpătat acces la consiliul califului, să fi pus un coș ca să-l despartă de oamenii de rînd și să fi așezat în fața sa călimara, este de ajuns ca el să fi reținut din retorică clișeele ei cele mai strălucite, iar din știință trăsăturile ei cele mai gingașe, să fi învățat sentințele lui Buzurgmihr, testamentul lui Ardașîr, epistolele lui ‘Abd al-Hamîd* și cartea de învățături morale a lui Ibn al-Mukaffa’, să fi făcut din culegerea *Kalîla și Dimna* comoara ascunsă a înțelepciunii sale“, pentru ca el să se socotească egal cu cei mai mari gînditori ai Islamului. „Prima lui grijă este atunci, continuă al-Djāhiz, să deprecieze compunerea Coranului și să denunțe contracizerile lui. Apoi, el crede că dă dovadă de un spirit subtil dezmințind faptele istorice transmise de Tradiție și respingîndu-i pe tradiționiști [...] Dovadă e faptul că nu s-a văzut nicicînd vreun scrib care să facă din Coran cartea sa de căpătîi, nici din Comentariile acestuia baza științei sale, nici din dreptul canonic specialitatea sa, nici din cunoașterea Tradiției temeliala învățăturii sale.“

Dealtminteri se relatează că al-Fadl ibn Sahl, mi-

nistru al califului abbasid al-Ma'mūn, s-ar fi încu-
metat să declare, atunci cînd s-a decis să se con-
vertească și luase cunoștința de Coran, că acest
text, prin definiție incomparabil în ochii musul-
manilor, era doar „la fel de frumos ca acela al
culegerii *Kalīla și Dimna*“.

Această formație fundamental profană explica
de asemenea faptul că secretarii au fost uneori,
în mai mare măsură decît alții, literații eminenți,
atrași uneori de gîndirea raționalizantă a mu'ta-
ziliților, fiind în orice caz mai preocupați de
eleganță stilistică decît de discuții teologice sau
juridice. În documentele de cancelarie bîntuia deci
acea proză înflorită și rimată, în care faptele im-
portante erau indicate de cele mai multe ori prin
aluzii atît de voalate, încît un neinițiat nu putea
să le înțeleagă. Arta retoricii* atingea la ei un așa
grad de rafinament, încît s-a ajuns la a pune sub
semnul întrebării utilitatea ei reală și a opune
deșertăciunii ei eficacitatea operațiilor contabile
cărora li se dedicau secretarii specializați în afa-
cerile fiscale. Tema meritelor respective ale „redac-
torului“ și ale „contabilului“, pe care o tratează
un autor ca al-Tawhīdī, trădează dezaprobarea
ce începea să cîștige teren în cercurile cărturărești
față de acest manierism excesiv.

Nearabi în ce privește cultura, secretarii erau
deseori și nemusulmani, păstrînd credința creștină,
zoroastriană sau maniheană a strămoșilor lor și
aparținînd deci unor tendințe „culturale“ și poli-
tico-religioase ce variau cu diferitele perioade. În
timp ce în epoca umayyadă și la începutul epocii
abbaside figurau printre ei mai ales scribi moște-
nitori ai tradițiilor bizantine, în cursul epocii
abbaside au dominat la început iraniienii. În seco-
lul al IX-lea s-au văzut apoi apărînd secretari
creștini care, fapt ciudat, fuseseră în general intro-
duși în administrația centrală de către emiri turci
însărcinați cu guvernarea unor provincii, unde
alcătuiseră propriul lor personal de administratori.
Unii dintre ei au aderat totuși destul de repede
la Islam și au devenit slujitori fideli ai califatului.

119 Astfel încît, în ccle din urmă, clasa secretarială a

fost văzută la Bagdad despărțindu-se în două clanuri, unul sunnit și atașat în mod leal de regimul existent, celălalt, dimpotrivă, și'it, servind același regim, însă cu intenția de a-l neutraliza și de a uzurpa puterea. Toate aceste disensiuni, amestecate cu conflictele interne care agitau pe atunci încontinuu palatul, au avut, firește, repercusiuni imediate asupra vieții politice, pînă cînd încetul cu încetul, odată cu fărâmițarea imperiului și cu dispariția administrației centrale bagdadiene, rolul jucat în cercurile palatului de scribii de formație profană a scăzut. Personajele care constituiseră, în plină epocă abbasidă, o ramură însemnată a societății aristocratice, au pierdut astfel treptat originalitatea lor, în timp ce primeau în sînul noilor madrasale din epoca selgiucidă o învățătură comparabilă aceleia a oamenilor de religie, iar aceștia din urmă, adesea însărcinați de prinți cu îndeplinirea unor misiuni de încredere, deveneau la rîndul lor literați experți în manierism, ca vestitul cadiu al-Fādil, care a preamărit cuceririle stăpînului său Saladin.

Pe de altă parte, figurau printre demnitarii unii membri ai clasei militare, care, în funcție de epoci, n-au avut pe lîngă calif mereu același statut, dar au ajuns totdeauna la onoruri în virtutea puterii efective de care dispuneau. Șefilor de trib din epoca umayyadă le succedaseră astfel rapid ofițerii contingentelor de gardă mercenare din epoca abbasidă. Trupele pe care le comandau purtau în secolul al X-lea, nume evocîndu-l fie pe acela al primului lor stăpîn, fie natura funcției lor. Buga'îților, adunați în vremea califului al-Mutawakkil de un anume Bugā, li se adăugaseră Nasiriții, care fuseseră recrutați de regentul al-Muwaffak, cunoscut sub numele de al-Nāsir, Masaffiții, însărcinați să stea înșirați de-a lungul parcursului cu ocazia recepțiilor oficiale, sau Hudjariții, destinați pazei „sărilor“ palatului. Ofițerii acestor diverse grupuri erau de origine străină și de cele mai multe ori foști sclavi, care cunoșteau prost limba arabă și aveau noțiuni superficiale în materie religioasă, dar care profitau de nevoia foarte frec-

ventă a califului de a se bizui pe fidelitatea gărzii sale, pentru a exercita asupra lui presiuni neîncetate. Încetători în puterea lor, ei se simțeau lesne îmboldiți, în pofida calității lor de sclavi eliberați, să intervină în cele mai delicate probleme de guvernare și constituiau în genul lor o clasă tot atât de agitată ca aceea a secretarilor. Ei s-au arătat, în orice caz, deosebit de turbulenți la începutul secolului al X-lea, reclamând fără încetare soldele adesea plătite cu întârziere, susținând eventual revoluțiile de palat, luând atitudine pentru cutare sau cutare pretendent la califat. Rezultatul a fost exterminarea succesivă a principalelor gărzi califiene, mai întâi Masaffiții, apoi Hudjariții, exterminare operată de noii emiri, care înțelegeau să guverneze liberi în locul califului și dispuneau de trupele lor proprii. În același mod, garda neagră a califului fatimid a fost exterminată la sfârșitul secolului al XII-lea de Saladin, substituind propria sa putere aceleia a stăpînului pe care-l servise la început.

În această vreme mediul emirilor se transformase încă o dată adînc, pe măsură ce șefii militari deveniseră adevărați feudatari dispunînd de concesiunile lor funciare și urmați mai ales de membrii propriilor lor clanuri, care fuseseră introduși în grup în Imperiul islamic, cu ocazia luării puterii de către Marii Selgiucizi. Turcomanii și kurzii regăsiseră atunci climatul luptelor familiale, generator de divizări teritoriale, care bîntuise altădată în mediul tribal arab din epoca umayyadă. Dar același recurs clasic al suveranului la trupe de sclavi destinate să-i garanteze securitatea limitase treptat consecințele acestor rivalități. În regatele siro-egiptene din secolele al XII-lea și al XIII-lea, pare a fi fost instaurat un echilibru potrivit căruia emirii, fie ei oameni liberi sau sclavi eliberați, îl asistau pe suveran în sarcinile sale guvernamentale, luînd parte regulat la consiliile sale și deținînd astfel în anturajul său un loc mai important decît în epoca abbasidă. Aceasta, înainte de instaurarea regimului militar original ce avea să caracterizeze perioada mamelucă.

Cadii, în sfârșit, reprezentau la audiențe mediul oamenilor de religie, fără ca să se știe însă în virtutea căror funcții precise ei erau astfel admiși să figureze la recepțiile califiene. Dealtfel, ei nu jucau în acest cadru un rol tot atât de important ca secretarii și emirii.

La recepții, mai dețineau un loc deosebit anumiți membrii ai familiei domnitoare, printre care prințul moștenitor, precum și descendenții Profetului sau ai rudelor sale apropiate, acei Hașimizi care aparțineau, unii neamului lui al-'Abbās, ceilalți aceluia al lui 'Alī ibn Abī Tālib. Foarte numeroși la curte — un cronicar ne asigură că ei totalizau aproape patru mii la sfârșitul secolului al IX-lea —, bucurându-se de diferite privilegii, ca scutirea de Dania legală și dreptul la o pensie mai curînd simbolică, ei erau reprezentați printr-un sindic numit de calif și îndreptățit să le aperse interesele. Acest sindic se număra printre personajele importante și era îndeobște însoțit, cu ocazia audiențelor, de cîțiva membrii ai grupului. La începutul secolului al X-lea, din cauza apartenenței și ite a stăpînitorilor din acea vreme, funcția lui a fost dedublă: alături de sindicul Abbasizilor, a apărut un altul care-i reprezenta pe Alizi.

Tot atât de numeroși, membrii familiei domnitoare jucau în jurul califului un rol variabil în funcție de epocă. Printre ei, prinții moștenitori, care aveau preșanța față de ceilalți demnitari, făcuseră multă vreme, la începutul epocii abbaside, ucenicia meseriei de suveran guvernînd provincii cu ajutorul unui om de încredere care devenea eventual vizirul lor; acest lucru e cunoscut de pildă cu privire la al-Mahdī, apoi la al-Rașīd și la al-Ma'mūn. Dar acest obicei s-a pierdut atunci cînd miliția turcă a dobîndit preponderența, și tinerii prinți rămîneau, la sfârșitul secolului al IX-lea, cantonați pe malul opus al Tigrului, într-un palat izolat de celelalte. Frații califului erau de asemenea ținuți deoparte, afară de cazuri excepționale, și se întîmpla rareori ca ei să se manifeste: atunci o făceau pentru a acapara pu-

terea efectivă, cum a procedat al-Muwaffak în timpul răscoalei zandjilor. Unchiul califului apăreau și mai rar, și dacă unul din ei a jucat un oarecare rol la începutul secolului al X-lea sub al-Muktadir, intervenția lui în treburile politice a fost de fapt legată de aceea a reginei mame a momentului, numită „Doamna“.

În adevăr femeile, deși trăiau închise în apartamentele secrete ale haremului fără să se arate vreodată în plină zi, dețineau un loc nicidecum neglijabil în palat. O atenție deosebită era acordată alegerii acelor care aveau drept la titlul de soție legitimă a califului; acestea din urmă aparțineau în general nobilimii arabe, ai cărei reprezentanți erau de asemenea singurii care primeau ca soții pe fiicele suveranului. Excepții la această regulă se făceau totuși în favoarea unor slujitori de seamă sau în scopul de a asigura uniuni matrimoniale fructuoase. Un exemplu semnificativ este acela a lui al-Ma'mūn, care a luat de soție pe fiica fostului său ministru al-Hasan ibn Sahl, o iraniană cu numele de Būrān, care a primit de la tatăl ei un minunat palat pe Tigr, transformat curînd în reședință califiană. De asemenea, al-Muktafī a luat de soție pe fiica guvernatorului turc al Egiptului, Humarawayh, care a fost trimisă la Bagdad cu un trusou al cărui lux a rămas celebru în anale. Și tot astfel el însuși a dat de soție pe propria sa fiică vizirului său al-Kāsim, în timp ce mai tîrziu un calif s-a căsătorit de altfel împotriva voinței sale, cu fiica emirului buyid 'Adud al-Dawla. Nu trebuie să uităm însă că alături de soțiile legitime existau concubine, pe care pasiunea suveranului sau statutul lor de mamă, atunci cînd îi dăruiseră un fiu, putea să le facă a fi considerate egale cu cele dintîi.

Odată ce se instalaseră în palat, soțiile, concubinele și mamele de calif reușeau uneori să înnoade firele unor numeroase intrigi relatate de istorici. Ne lipsește desigur amănuntele asupra modului în care ele asistau, de exemplu, la diferite ceremonii oficiale și la unele consilii, fiind ascunse după o perdea sau în încăperi secrete. Este sigur însă că

ele se amestecau adesea cu succes în viața politică. Astfel, mama lui al-Rașīd, o fostă sclavă yemenită cu numele de al-Hayzurān, a știut să-l facă pe fiul său să se suie pe tron, fără a se da înapoi nici de la un asasinat; ea s-a ocupat apoi în mod activ, pînă la moarte, de treburile imperiului, pe care le examina împreună cu vizirul Yahyā bar-makidul. Soția aceluiași al-Rașīd, numită Zubayda și care era arabă prin naștere, a știut să intervină în favoarea stabilirii anticipate a succesiunii califiene, apărînd interesele propriului ei fiu, al-Amīn, împotriva acelorale „fiului” persanei”, al Ma'mūn.

Asemenea intrigi de harem își aveau dealtfel prelungirea în raporturile suveranului cu „tovarășii săi de plăceri”, *nadīmii*, care luau parte la reuniunile sale particulare și erau foarte legați de persoana lui în intimitate. Printre ei se distingeau, începînd, pe cît se pare, din vremea domniei lui Hārūn al-Rașīd, aceia care primiseră calificarea oficială de „comeseni” recunoscuți și beneficiau în consecință și ei de un loc oficial printre „deținătorii de funcții” și alți curteni autorizați să prezinte regulat omagiile lor califului.

În cuprinsul imensului palat regal pe care-l populau astfel servitori și curteni, maiestatea califului începea să se manifeste în ziua primei audiențe solemne. Jurămîntul membrilor Comunității, pe care foarte des îl primise deja odată cu prilejul desemnării sale ca moștenitor, îi era reînnoit acum. Acest jurămînt, după cum am văzut, putea fi depus în doi timpi, întîi de membrii aristocrației, pe urmă de popor: primul era „jurămîntul privat”, al doilea era „public”. Dacă cel de-al doilea nu era în general decît o formalitate, primul nu putea fi prestat decît cu consimțămîntul principalilor demnitari ai curții și membri ai familiei califiene. În funcție de epocă, vizirul, marele cadiu sau emirul aveau în această alegere o opinie precumpănitoare. Discuțiile aveau loc mai ales cînd califul murea fără a fi desemnat un moștenitor,

ceea ce s-a întâmplat, de exemplu, la moartea lui al-Wāthik, în 847, sau când califul pe moarte era îndemnat stăruitor de intimii săi să desemneze pe urmaşul său, după cum s-a petrecut când autoritarul al-Muktafī a fost lovit, în 908, de o boală de care n-avea să se vindece. Era însă totdeauna necesar ca desemnarea din partea califului să primească aprobarea anturajului său de rude sau de demnitari, precum și aceea a unor anumiți guvernatori de provincie. Uneori trebuia chiar obținută renunțarea la drepturile sale din partea unui moștenitor desemnat mai înainte, ceea ce a fost nevoit să facă, de pildă, al-Mahdī atunci când l-a indicat pe fiul său Mūsā ca moștenitor în locul vărului său, pe care-l alesese anterior.

Jurământul, care obliga ambele părți contractante, pe de o parte pe noul sau viitorul calif, pe de altă parte pe supușii săi, fusese altădată prestat înăuntrul moscheii. După aceea, în epoca abbasidă, s-a răspândit obiceiul de a cere să fie depus la palat. Încă în 777, când al-Mahdī a poruncit să i se reînnoiască omagiul supușilor săi, pentru a obține în același timp desemnarea fiului său Mūsā ca moștenitor, el a început prin a convoca în palatul său pe demnitarii cei mai importanți. Abia după aceea, după cum povestește istoricul al-Tabarī, el s-a dus la marea moschee de la reședința sa Rusāfa și acolo s-a așezat pe minbar, urmat de fiul său, care s-a așezat cu o treaptă mai jos, în timp ce 'Isa, vărul său deposedat, rămânea în picioare în pragul treptelor.

Amănuntele date atunci asupra desfășurării ceremoniei pot fi considerate drept destul de tipice pentru a merita să fie raportate. Se vede în ele califul mulțumindu-i lui Dumnezeu, laudându-l și invocând rugăciune și binecuvântare asupra Profetului, înainte de a informa asistența că membrii familiei sale, clienții, generalii, auxiliarii săi și alți horasanieni au hotărât să-l destituie pe 'Isā și să transfere titlul acestuia lui Mūsā, fiul emirului Credincioșilor, ales și agreat de ei înșiși. Adăpostindu-se în spatele părerii acestor diferite personaje, ale căror bune dispoziții — spunea el —

voia să le păstreze și să nu provoace împotrivirea lor, el fusese urmat de 'Isā însuși, care accepta să-i dezlege pe supuși de jurământul ce apăsă mai înainte de grumajii lor. Lui Mūsā, care avea să aplice Cartea și *sunna* Profetului său în chipul cel mai bun și mai drept, îi revenea de acum înainte sarcina atribuită pînă atunci lui 'Isā, și aceasta în virtutea unui act emanînd de la emirul Credincioșilor precum și de la membrii familiei acestuia și de la clienții săi. „Depuneți deci jurământul, urma califul, voi toți ce sînteți de față; grăbiți-vă să faceți ceea ce alții au și făcut înaintea voastră, căci tot binele stă în strîngerea rîndurilor Comunității, iar tot răul în dezbinare. Cer de la Dumnezeu să ne dăruiască nouă precum și vouă mila Sa, harul de a-L asculta și de a-I plăcea; Îi cer iertarea pentru mine și pentru voi“. Mūsā s-a așezat atunci mai jos decît tatăl său, cu fața descoperită și depărtîndu-se de minbar pentru a nu-i stîngheri pe cei ce veneau să depună jurământ și să-i atingă mîna. În acest timp, 'Isā rămăsese în picioare pe locul său și i se citea o scrisoare prin care declara că renunța la drepturile sale de prinț moștenitor și că dezleagă de jurământul lor pe toți cei ce i-l depuseseră înainte, dezlegîndu-i din propria sa voință, nesilit de nimeni, cu deplină mulțumire și fără nici o repulsie. Apoi merse el însuși să depună jurământ lui al-Mahdī, îi atinse mîna și se retrase. Membrii familiei lui al-Mahdī depuseră atunci jurământ la rîndul lor, după vîrstă, lui al Mahdī și lui Mūsā atingînd mîna amîndurora. Fură urmați de sfetnicii, de generalii cei mai de seamă și de clienți pînă ce al-Mahdī coborî în sfîrșit de pe minbar pentru a se întoarce la palatul său, lăsîndu-i lui Hālid ibn Mansūr grija de a primi jurămintele celorlalți membrii ai aristocrației și ai poporului.

Prima ceremonie a ajuns mai tîrziu, la începutul secolului al X-lea, să se desfășoare în întregime la palat. Ea era rezervată celor „mari“, dar durata ei putea să fie destul de lungă, întrucît în 908, cu prilejul conjurației lui Ibn al-Mu'tazz, depunerea jurământului de către membrii aristocrației,

Hașimizi și demnitari, s-a prelungit în cursul unei întregi după-amieze. Cît despre depunerea jurămîntului de mulțime, despre care nu se vorbea deoarece nu mai avea nici o importanță, ea continua să aibă loc la marea moschee și, fără îndoială, prin persoană interpusă.

Uneori, desemnarea prinților moștenitori era însoțită de declarații suplimentare prin care fiecare dintre ei se obliga să respecte hotărîrea luată și să observe stipulațiile ei. Aceasta s-a întîmplat, de exemplu, atunci cînd Hārūn al-Rașīd, hotărîndu-se să împartă puterea între cei doi fii ai săi, viitorii al-Amīn și al-Ma'mūn, a procedat la o adevărată scindare a imperiului, atribuind din acel moment lui al-Ma'mūn partea orientală, pe care acesta era destinat s-o păstreze după ajungerea fratelui său la califat. Pentru a da, în acest caz, un caracter mai solemn declarațiilor făcute de cei interesați, actele înregistrate de martori au fost chiar expuse în interiorul Ka'bei la Mecca. Un atare jurămînt lega părțile în mod irevocabil, și nu s-au văzut decît excepțional moștenitori dezlegînd apoi pe credincioși de angajamentul astfel luat.

Investit prin această formă de jurămînt, califul continua pe urmă să primească regulat omagiile, dacă nu jurămintele membrilor anturajului său. În vremea lui al-Mansūr, ni se spune, „tovarășii“ de plăceri ai califului veneau să-l salute în fiecare dimineață. Mai tîrziu, califul a luat obiceiul de a acorda audiență numai de două ori pe săptămîină, dar principiul ceremoniei rămînea același. Caracterul acestor audiențe, asupra cărora sîntem încă slab informați, pare dealtfel să se fi modificat treptat între secolul al VIII-lea și cel de-al X-lea. Pe măsură ce califul se dezinteresa de guvernare și se descărca de sarcinile sale asupra vizirului său, audiențele au devenit în același timp mai solemne și mai puțin însemnate pentru viața imperiului.

La început, aceste ședințe de omagii erau, pe cît se pare, prilejul cu care califul se informa asupra unor anumite probleme sau stătea de vorbă cu unul sau altul dintre curtenii care dorea să ia

asupra sa guvernarea unei provincii; poate că tot în acest moment el examina cererile prezentate. Curînd însă, audiențele au fost rezervate unor ceremonii de învestitură precum și primirii unor guvernatori, unor șefi militari sau unor ambasadori străini. Nici un guvernator de provincie nu putea să-și ia în primire postul dacă nu fusese mai înainte înarmat cu un act de numire înmînat în cadru solemn de către calif și dacă nu primise din mîna suveranului stindardul alb, simbol al comandamentului său. Șefii de armată victorioși trebuiau de asemenea să fie primiți de stăpînul lor pentru a obține de la el diferitele distincții la care putea aspira: coroane și cordoane încrustate cu pietre prețioase, la care se adăugau eventual colane, brățări și șei de ceremonie. Este probabil că vizirul era și el învestit în mod solemn de calif. Știm că odată ales și numit, el era condus la domiciliul său de către demnitari, care formau o escortă de onoare, că asemenea cu această ocazie califul îl copleșea cu daruri felurite, printre care veșminte de ceremonie și mîncăruri alese. Aceleași daruri precum și pungi pline de aur sau de argint puteau fi oferite oricărui personaj pe care suveranul înțelegea să-l răsplătească, dar mai cu seamă „caftanele de onoare“ garnisite cu blană, purtînd numele și titlurile suveranului brodate cu aur și furnizate de atelierele oficiale de *tirāz* erau cele mai frecvente obiecte ale mărinimiei califiene. Să adăugăm că audiențe excepționale, la care erau admise noi categorii de personaje, puteau să fie acordate de calif, îndeosebi cînd dorea să facă a fi proclamată solemn o profesiune de credință. În schimb, califul nu prezida în general înalta curte, la ședințele căreia delega ca reprezentant al său pe vizir, mărgininindu-se în cauzele importante, să asculte desfășurarea procesului, fiind ascuns după o perdea.

Cu prilejul audiențelor normale era impusă o ținută, care pare să fi fost fixată îndeosebi în perioada cînd califii își aveau reședința la Samarra. Această ținută consta pentru militari și secretari în tunica scurtă de origine persană, numită *kabā*,

care se recunoaște, de exemplu, în frescele palatului Laşkari Bazar. Numai cadii erau autorizați să păstreze roba lungă zisă *durrā'a* și vâlul de cap sau *taylasān*, pe care secretarii îl purtau și în viața particulară. La curtea abbasidă toate aceste veșminte trebuiau să fie de culoare neagră, căci negrul era de la început culoarea oficială a regimului, legată desigur de caracterul mesianic al fostei mișcări revoluționare și opunându-se albului ce fusese adoptat altădată de Umayyazi și pe care-l păstrau emirii și califii Córdoba. Cît despre ținuta de maiestate a califului, ea ne este cunoscută mai ales pentru începutul secolului al X-lea. Suveranul era îmbrăcat și el pe atunci cu tunica scurtă; purta pe cap căciula înaltă numită *kalansuwa*, însoțită uneori de turban; avea cizme scurte, imitînd pe cît se pare exemplul împăratului bizantin; era totodată echipat cu însemnele suveranității, reprezentate prin mantia Profetului precum și prin sabia și bagheta acestuia și avea în fața lui un exemplar al Coranului care fusese copiat din ordinul califului 'Uthmān; prin acest ultim amănunt el urmărea fără îndoială să dea de înțeles emirilor atrași de doctrinele sectare că, în ceea ce îl privea, înțelegea să apere o strictă ortodoxie.

Ceremonialul însuși al audienței ne este descris, la Bagdad, de anumite relatări, care-l arată îndeosebi pe șambelan introducînd succesiv pe diferiții demnitari în ordine de preșanță: mai întîi, prințul moștenitor, dacă exista unul, apoi fiii califului, vizirul cu escorta lui, capul armatelor, directorii de birouri, secretarii, emirii, Hașimizii și cadii. Vizirul și comandantul șef erau obligați să sărute pămîntul în fața califului — cel puțin în secolul al X-lea, fiindcă prosternarea n-a fost practică, după spusele cronicarilor înșiși, decît la această epocă relativ tîrzie —, apoi îi sărutau mîna, înainte de a ocupa locurile ce le erau fixate la dreapta și la stînga suveranului. Celelalte personaje se mulțumeau să-l salute pe calif „la marginea covorului“ înainte de a merge la locurile lor, de fiecare parte a curții spre care se deschidea iwanul unde era instalat califul. În sfîrșit, era

admisă armata, și soldații se postau și ei pe ambele laturi ale curții, în spatele unor corzi întinse pentru a lăsa liber spațiul median. Toate intrările trebuiau făcute într-o tăcere respectuoasă și riguros impusă.

Cînd demnarii și militarii se aflau astfel la locurile lor, șambelanul introducea personajul căruia califul îi acorda audiența și care — după cum am văzut mai sus cu privire la ambasadorii bizantini primiți de al-Muktadir — fusese condus mai întîi, din sală în sală, prin toate minunățiile palatului califian. Acest personaj, de îndată ce intra, trebuia să se prosterneze de mai multe ori, înaintînd totodată între două șiruri de asistenți. În cursul secolului a IX-lea, maiestatea califului fusese dealtfel sporită prin introducerea unei loji zăbrelite în care el era așezat.

Această lojă e aceea pe care o regăsim într-o povestire a lui Nāsir-i Husraw evocînd cu admirație sarîrul fatimid expus într-un pavilion al palatului din Cairo, a cărui lărgime o ocupa în întregime — tron sau mai exact divan prevăzut cu perne, pe care califul ședea după felul oriental sau uneori pe jumătate culcat. „Trei din fețele lui, scrie autorul nostru, erau de aur și se reprezentaseră pe ele scene de vînătoare, călăreți gonind cu caii, și alte subiecte. Se vedeau de asemenea inscripții trasate în caractere foarte frumoase. Covoarele și draperiile acestei săli erau de satin din Imperiul Bizantin țesute anume pe măsura sălii unde urmau să fie așezate. O balustradă zăbrelită de aur înconjura sarîrul a cărui frumusețe sfida orice descriere. În spatele lui, înspre zid, erau dispuse trepte de argint. Acest tron era atît de minunat, încît un volum întreg n-ar ajunge pentru a-l descrie în toate amănunțele.“ Ansamblul trebuia să confere magnificență, asemenea unui baldachin, siluetei prețioase a suveranului, înaintea căruia erau aprinse în plus arzătoare de tămîie și se aplecau reverențios somptuoase apărători de muște ținute de sclavi.

Cînd califul primea în audiență privată, ceremonialul era, evident, mai simplu, dar suveranul

avea totuși drept la semne deosebite de cinstire și de respect. Vizitatorii săi erau datori să-l salute cu titlul său de emir al Credincioșilor, să-i sărute mâinile și picioarele, să nu-i adreseze ei înșiși cuvântul, afară de excepții rarissime, ci să păstreze tăcerea și să rămână în picioare așteptându-i ordinele.

Totdeauna era deci pusă în valoare măreția unui om care, la punctul culminant al epocii abbaside, ocupa un loc cu adevărat unic în fruntea imperiului și-i întrecea prin prestigiul său pe toți aceia care se străduiau să rivalizeze cu el sau căutau să dobândească o parte, mai mult sau mai puțin mare, a imensei sale puteri. La ceremonialul care-l preamărea astfel în public și în particular se adăugau elogiile hiperbolice ale poezilor și ale altor adulatori plătiți, în ochii cărora nici o măgulire nu părea exagerată. Acești cîntăreți oficiali, care exploatau foarte des vîna tipic arabă a orgoliului personal sau tribal, nu făceau decît să continue tradiția unui gen literar binecunoscut în Arabia veche, reflectînd însă noile obiceiuri ale curții suveranului. Vestiților poeți din epoca umayyadă, ca al-Ahtal*, Djarîr* și al-Farazdak* le urmaseră la curtea abbasidă al-Buhturî* și Ibn al-Rūmî*. Formulele lor atingeau un grad de lirism care poate fi ilustrat prin versurile următoare ale lui al-Mutanabbî, cu atît mai frapante cu cît se adresau unor regi neînsemnați din secolul al X-lea, eunucul negru care domnea în Egipt în vremea Ișidizilor și bătaiosul șef al micului principat hamdanid al Alepului.

*Tu soarele-l uimești, de cîte ori răsare, cu
al tău obraz, soare și el strălucitor și
negru...*

spunea poetul la început, adăugînd apoi:

*Pielea e numai un veșmînt, și-a inimii albeață
e mai de preț decît aceea a oricărei tunici...*

pentru a exclama la urmă:

*Dar cine-i va ajuta pe regii albi să schimbe
a lor culoare cu cea a eunucului și cu înfă-
țișarea lui?*

Cît despre versurile adresate celui de-al doilea, ele recurgeau la imagistica clasică pentru a slăvi generozitatea prințului ca pe o ploaie binefăcătoare ce face universul să rodească:

*Pămîntul se va usca de această aversă;
podoaba florilor crescută după ea va
veșteji,*

*În vreme ce-acest veac nu va-nceta, prin tine,
să fie ușor, iar ploaia binefacerilor tale nu
se va opri.*

*Norii noptateci și ai dimineții te urmează
asemeni iubitoarelor ogoare,*

*Căci de la tine-nvață dărnicia și ca tine o
revarsă fără ca totuși să atingă măsura
darurilor tale.*

Metaforele panegiricelor nu erau dealtfel decît cu puțin mai prejos de titlurile oficiale și oficioase cu care se împăuna, începînd din secolul al XI-lea, orice prinț islamic, depășind, fiecare la propria sa curte și pe propriul său teritoriu, uzanțele onorifice ale cancelariei abbaside. Acest vocabular rămînea voit fără legătură cu realitatea. Cel mult denumirile de nuanță religioasă, care-l situau pe suveran în raport cu comunitatea musulmană guvernată și apărută de el, ocupau în titulatura încărcată și emfatică un loc mai important decît în formulele versificatorilor. Dar gustul pentru epitetul nobil se manifesta și în ele, tot astfel ca acela pentru rimă și asonanță, adăugîndu-se la efectele protocolului rigid, care permite să se determine pentru fiecare epocă valoarea unor expresii tot mai exagerat măgulitoare și succesiv depreciate.

La originea titlurilor de acest gen se aflase simpla desemnare a califului drept emir al Credincioșilor, desemnare care tîdea la recunoașterea obștească a rolului său de șef real și urma direct numelui său, precedat el însuși de formula „servitor al lui Dumnezeu“, după cum o atestă și astăzi vechile inscripții umayyade. Foarte curînd califul primise apoi numele de „reprezentant al lui Dumnezeu“ (*halîfa Allāh*), substituit titlului inițial de „reprezentant [sau succesor] al Trimisului lui Dumne-

zeu“ (*halīfa Rasūl Allāh*), iar anumiți califi abbasizi aveau să meargă pînă la a se prevala ei înșiși de epitetul „puterea lui Dumnezeu pe pămînt“, în timp ce-și arogau „supranume de domnie“ evocînd sprijinul primit de ei de la Dumnezeu pentru a-și îndeplini sarcina. Ei și-au luat astfel nume ca al-Mansūr sau „acela ce primește ajutorul lui Dumnezeu“, al-Mutawakkil ‘alā Allāh sau „acela ce are încredere în Dumnezeu“, al-Muktadir bi-Allāh sau „acela ce-și trage puterea de la Dumnezeu“. Relativa sobrietate care era încă de cuvîntă a fost însă abandonată în cursul secolului al X-lea, cînd califii au încercat să compenseze pierderea autorității lor reale. Suveranul a început să fie numit „Prezența Sa Sfîntă și Profetică“, în vreme ce emirii investiți cu o oarecare putere și înșiși funcționarii înalți primeau titulaturi din ce în ce mai dezvoltate.

Emfaza n-a făcut apoi decît să crească atît în anturajul suveranului din Bagdad cît și în acela al califului fatimid sau în statele ce recunoșteau autoritatea nominală a unuia ori a celuilalt. La sfîrșitul secolului al XI-lea, marele sultan selgiucid era deja numit „sultanul slăvit, preînălțatul rege al regilor, stăpîn peste regii noroadelor, rege al Orientului și Occidentului, stăpînitor al arabilor și persanilor, stîlp al Islamului și musulmanilor, podoaba acestei lumi și a religiei, brațul drept al califului lui Dumnezeu, prinț al Credincioșilor“. Mai puțin de un secol după aceea, va fi nevoie de un șir nenumărat de titluri simple și compuse pentru a-l ridica în slavă pe un mic suveran ortokid* din Anatolia, numit într-o inscripție de la Mayyā-fārikīn, din 1166, „conducătorul nostru emirul, mareșalul prea ilustru, stăpînul biruitor, învățat, drept, luptător pentru credință, stea a religiei, fală a Islamului, distincție a imāmului, cel ce ține oamenii sub ocrotirea sa, lumină și coroană a imperiului, strălucirea și podoaba Comunității, mîndria și măreția neamului, pol al regilor și sultanilor, apărător al luptătorilor pentru credință, biruitorul necredincioșilor și politeiștilor, purtător de cuvînt al oștilor de musulmani, călauza califatu-

lui, regele Diyār Bakr-ului*, emirul Irakului, al Siriei și al Armeniei, pilda vie a ținuturilor de graniță, întruparea înaltelor însușiri [...] scînteia emirului Credincioșilor“.

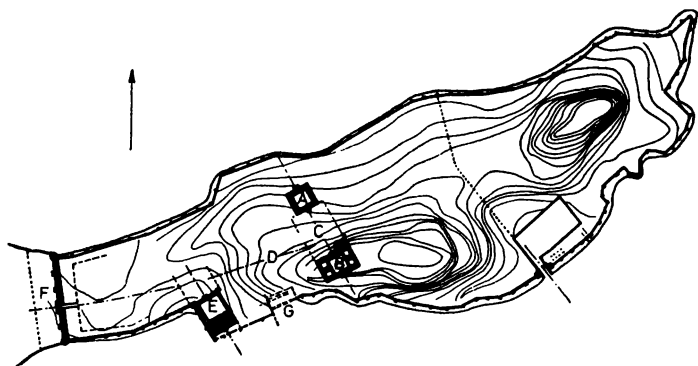
Printre formulele folosite astfel în textele epigrafice sau în vocabularul de cancelarie, cele mai semnificative se regăseau și pe monezile pe care fiecare dinast local le bătea cu numele său, recunoscînd totuși suzeranitatea califului.

Maiestatea suveranului nu se manifesta numai cu ocazia audiențelor la care era înconjurat de curtenii și panegiriștii săi. Ea apărea și în afara palatului cu ocazia ieșirilor sale, care, începînd dintr-o anumită epocă, deveniseră la fel de tradiționale ca și recepțiile. Aceste parăzi, legate de îndeplinirea de către calif a îndatoririlor sale de imām, ne sînt, ce-i drept, insuficient cunoscute în ce privește Bagdadul și Samarra; se știe totuși că atunci cînd califul își părăsea acolo palatul, el trecea călare printre două șiruri de membri ai gărzii, fiind urmat de demnitarii săi și precedat de prefectul de poliție purtînd lancea ce constituia unul din însemnele puterii, pentru a ajunge apoi la marea moschee, în fruntea cortegiului și a trupelor sale. În capitala fatimidă însă, cortegiile solemne, care ne-au fost descrise de cronicari cu un adevărat lux de amănunte, se desfășurau mult mai des. La ieșirile cu caracter religios care marcau începutul lunii ramadan sau celebrarea Rugăciunii de vineri în tot cursul acestei luni, ca și la cele două serbări, a Ruperii Postului și a Jertfelor, se adăugau procesiuni civile, care aveau loc în prima zi a anului, la Ungerea Nilometrului*, cu ocazia deschiderii canalului la începutul perioadei de revărsare a Nilului și de ziua serbării șiite de la Lacul Humm. Aceste procesiuni dădeau califului și străjerilor lui prilejul de a scoate armele și harnașamentele de paradă, pregătite cu mult înainte; ele erau urmate, după șirurile de eunuci de prima categorie și de demnitari asociați cortegiului, de o fanfară și de un detașament de aproximativ cinci sute de oameni de arme, care dădeau

întregului cortegiu o înfățișare militară și sporeau entuziasmul stîrnit cu acest prilej pe străzile orașului Cairo. Dar și aici lipsesc informațiile de ordin topografic, pentru ca să ne reprezentăm cu precizie scena; abia în cadrul recent studiat al orașului regal anterior, Mahdiya*, se poate propune o reconstituire verosimilă a traseului urmat de procesiunile triumfale.

Dealtfel ieșirile suveranului au variat ca frecvență și strălucire în funcție de locuri și de epoci. La începuturile Islamului, de pildă, marea moschee se învecina cu palatul și califul se mulțumea să pătrundă în ea printr-o ușă rezervată, pentru a rosti, potrivit tradiției Profetului, predica rituală: cortegiul propriu-zis se găsea deci redus la cea mai simplă expresie. Mai tîrziu, la Bagdad ca și la Samarra, suveranul trebuia să traverseze o bună parte a capitalei pentru a ajunge la moschee; se oferea atunci unor reclamanți ocazia de a se apropia de el și de a-i prezenta jalbele lor. La sfîrșitul secolului al IX-lea, cînd el se închisese din nou în palat, el conducea Rugăciunea într-o moschee interioară cu rang de mare moschee, fără ca poporul să aibă acces la ea. De la începutul secolului al X-lea, în sfîrșit, califul lua numai în mod excepțional cuvîntul chiar și în această moschee, dat fiind că trăia atunci departe de aristocrație, captiv de acum înainte al oamenilor cărora le delegase, de voie, de nevoie, cea mai mare parte a puterilor sale și care mergeau pînă la a-l separa de foștii săi demnitari.

O altă ocazie de a apărea în public și de a afirma în fața poporului calitatea sa de șef al Comunității era oferită califului de obligația, ce-i revenea de a conduce în principiu Pelerinajul anual la Mecca. Desigur, el nu se achita în mod regulat de această îndatorire. Doar cîțiva suverani abbasizi au simțit tragere de inimă să meargă în Orașul sfînt cît mai des cu putință: Hārūn al-Rașid îndeosebi ar fi avut grijă în fiecare an să conducă alternativ Războiul legal și Pelerinajul. Dar atunci cînd nu se deplasa el însuși, el delega ca reprezentant al său un personaj, care

46. PLANUL ORAȘULUI REGAL MAHDIYA
 ÎN SECOLUL AL X-LEA
 (După A. Lézine, Mahdiya.)

Ocupînd o peninsulă de pe coasta tunisiană, care fusese ușor de fortificat prin bararea istmului și prin ridicarea unui zid de apărare de jur împrejurul stîncii, prima reședință a mahdî-ului fatimid se distingea și prin dispoziția interioară a palatelor. Cele două palate, al lui Abū'l-Kāsim (A) și al lui 'Ubayd Allāh (B), trebuie în adevăr să fi ocupat, potrivit unei reconstituiri foarte recente, cele două părți ale unei piețe monumentale (C), legată printr-o stradă largă (D), pe de o parte de marea moschee (E) și, pe de altă parte, de marea poartă a orașului (F). Traseul coastei, în prezent puțin schimbat, permite totuși să se recunoască în plus, în planul de față, urmele arsenalului (G), element indispensabil puterii acestui oraș regal.

trebuia, pe cît se pare, să primească o investiție oficială în momentul solemnităților ce însoțeau la Bagdad plecarea caravanei. Acest șef al Pelerinajului purta un titlu ce s-a depreciat cu timpul, dar care fusese la început foarte onorific, dacă ne gîndim la faptul că viitorul al-Mansūr îl revendicase în vremea domniei fratelui său al-Saffāh: el era în adevăr reprezentantul vizibil al califului la Mecca. Prezența morală a califului era pe deasupra simbolizată de o umbrelă de soare, pe care karmantii au reușit să pună mîna în 930, și de stindardele califiene, pe care le mai vedem reprezentate încă în vremea califului al-Nāsir lidin Allāh pe certificate de pelerinaj purtînd imaginea muntelui 'Arafa.

Activitățile războinice erau pentru suveran o altă ocazie de a ieși din cadrul strict al vieții de palat. Încă de la origine, califii, cărora le încumba răspunderea Războiului legal împotriva necredincioșilor, ca și aceea a reprimării răzcoalelor, fuseseră în principiu șefi militari. În această calitate, ei treceau regulat în revistă trupele, care-și primeau cu același prilej plata. Ceremonia avea loc în general pe vastele esplanade și curți exterioare ce se întindeau în vecinătatea nemijlocită a orașului regal sau erau uneori situate înăuntrul zidurilor sale. Faptul este atestat în epoca lui al-Manṣūr, dar și în aceea a lui al-Muktafī, care se ducea pentru această defilare în marea piață ce servea și drept hipodrom.

În epoca abbasidă, califul comanda însă rareori în persoană armatele, și exemplul lui Hārūn al-Raṣīd, care conducea el însuși, o dată la doi ani, atacurile împotriva bizantinilor și a murit la Tūs, pe când mergea să lupte împotriva unui rebel din Horasan, n-a fost urmat deseori. Totuși fiii săi l-au imitat în câteva ocazii, și al-Ma'mūn a murit și el departe de Irak, la Tarsus, de unde supraveghea operațiile de pe teritoriul bizantin, iar, puțin mai târziu, al-Mu'tasim repurta victoria într-o campanie îndrăzneată, cucerind orașul Amorium. În cursul unor asemenea deplasări, prestigiul suveran nu-și pierdea drepturile: ni se descrie astfel imensul cort negru în care Hārūn, înștalat pe divane și pe perne de asemenea negre, înconjurat de ajutoarele sale și de principalii demnitari, acorda încă audiențe puține înainte de a muri. În general însă, în secolul al IX-lea, califul fie că delega un „regent“, ca faimosul al-Muwaffak, pentru a-i zdrobi pe rebeli, fie că-l însărcina pe secretarul treburilor militare să pregătească expedițiile războinice. Cel mult dacă al-Muktafī s-a deranjat pentru a-i întâmpina la Rakka, în Siria, pe generali învingători ai bandelor karmate, generali cărora le-a conferit distincții și împreună cu care s-a întors la Bagdad pentru a-i supune la chinuri pe învinși. Ulterior, la începutul secolului al X-lea, va fi nevoie de o situație desperată pentru ca

al-Muktadir să se decidă a ieși el însuși din capitală în fruntea trupelor rămase credincioase, și această hotărîre avea să-i fie fatală. Dacă lucrurile nu s-au petrecut în același fel la Umayyazii din Spania, emiri și califi, care și-au riscat în mai mare măsură viața, după pilda strămoșilor lor din Siria și datorită stabilirii lor într-un ținut de frontieră al imperiului, fatimizii n-au dat dovadă de mai mult zel ca să-și apere singuri cauza cu ajutorul armelor.

O altă tendință se manifestase însă odată cu apariția primelor dinastii provinciale independente, ce se sprijineau, ca aceea a Samanizilor și aceea a Gaznavizilor, pe victoriile inițiale ale întemeietorilor lor cît și pe solidul nucleu de trupe de sclavi și de foști sclavi eliberați, care le permiteau să-și păstreze cuceririle. Emirii și sultanii care au domnit pe atunci erau în primul rînd șefi militari deprinși să ia inițiativa operațiilor. Situația s-a perpetuat prin imixtiunea unor triburi turcești constituite, care au adus la putere pe propriii lor șefi; iar ardoarea războinică a berberilor, unită cu resursele corpurilor de străjeri sclavi, a contribuit de asemenea să asigure în Occident, în Spania ca și în Magreb, triumful unor numeroase puteri locale. Începînd de atunci și poate și mai mult în cursul acelei perioade post-selgiuidă în care state islamice rivale au avut în același timp de purtat lupte între ele și de ripostat acțiunilor întreprinse de diferitele cruciade, aptitudinile militare au devenit o vreme calitățile esențiale ale suveranilor, înrudite cu acelea ale contemporanilor lor creștini crescuți în mijlocul luptelor Europei feudale. Fiecare se sprijinea în primul rînd pe solida sa cetate sau pe citadela capitalei sale, aptă să reziste unui război de asediu și să servească drept bază atacurilor ofensive. Fiecare își punea la cale triumful pe baza unei politici personale de lupte și de viclesuguri diplomatice, justificîndu-și în același timp atitudinea prin valoarea legală și religioasă a Războiului sfînt, a cărui necesitate nu fusese niciodată lăudată mai mult. Iar mitul princiar al epocii, atît de diferit în încar-

narea lui practică de acela pe care-l cunoscuse vîrsta de aur imperială, iese admirabil în evidență într-un „manual al prințului“ din aceeași vreme, în care primele capitole, redactate în spiritul vechilor tradiții islamice și orientale, cedează repede locul unor sfaturi realiste, care tratează în cincisprezece puncte despre greutățile întâmpinate de fiecare dinast izolat în principatul său, și obligat să facă față ambițiilor din afară cu ajutorul unor șiretenii diplomatice și al unor stratageme războinice. Expunerile ample consacrate aspectelor practice ale întreținerii și echipării fortărețelor se învecinează în acest manual cu șiretlicurile sugerate pentru vremurile de asediu, iar în ansamblu el reflectă climatul Siriei divizate din vremea cruciadelor, în cuprinsul căreia s-au luptat între ei atîția mici prinți locali, în așteptarea eforturilor comune de recucerire conduse de un Nūr al-Dīn sau de un Saladin. Dealtfel, acestea sînt regiunile unde avea să ajungă apoi la un fel de perfecțiune organizarea unui stat islamic pe bază militară, acela al mamelucilor, care timp de peste două secole avea să modeleze fizionomia unei clase conducătoare islamice alcătuită din „oameni de sabie“, alegînd ea însăși, în mijlocul unor intrigi sîngeroase, pe suveranul ieșit din rîndurile ei.

Fără a fi în majoritatea cazurilor un șef militar, califul abbasid din epoca de glorie se considera totuși dator să vegheze la aplicarea pedepselor exemplare de care era urmată orice victorie repurtată asupra unui grup de rebeli. Aceste sancționări aveau loc în public și prilejuiau mari adunări ale mulțimii în capitală. Astfel, temutul Bābak, capturat sub al-Mu'tasim, a fost adus la Samarra pentru a fi executat. Și tot astfel, după prinderea căpeteniei karmate din Siria, califul al-Muktafī hotărî să facă impresie asupra mulțimii procedînd în mijlocul Bagdadului la o serie de execuții capitale, care au fost menționate de cronicari. El a poruncit comandanților și oamenilor de trupă să se prezinte în fața estradei ce fusese ridicată din ordinul său. O gloată numeroasă s-a strîns. Prefectul de poliție al Bagdadului și secre-

tarul însărcinat cu treburile armatei au venit să ia loc pe estradă, și au fost puși să se apropie prizonierii pe care al-Muktafī îi adusese de la Rakka, precum și karmatīi închiși, care fuseseră arestați la Kūfa; ei au fost urmați de karmatul al-Husayn și de unchiul său purtați pe un catâr. Un grup de treizeci și patru de prizonieri au fost executați atunci în public, după ce li se tăiaseră mâinile și picioarele; apoi a venit rîndul karmatului și al unchiului său, iar la sfîrșitul zilei au fost uciși ceilalți captivi în număr de vreo trei sute, după cum se spune. Ca încheiere, trupul karmatului a fost expus pe o spînzurătoare la intrarea uneia din porțile Bagdadului, potrivit unui obicei urmat în general pentru condamnații la moarte.

Stăpîn în ce privește pedepsirea, califul era liber de asemenea să grațieze un condamnat. El elibera atunci un *amān** sau făgăduială că titularul va rămîne nevătămat, dar acest act nu era totdeauna respectat. Cel ce solicita un asemenea amān lua în general precauția de a pretinde ca actul să fie efectiv semnat de calif, după cum a făcut Alidul Yahyā ibn 'Abd Allāh sub al-Rașīd. Dar această garanție n-avea mare valoare; astfel, în cazul amintit, făgăduiala dată în forma convenită nu l-a împiedicat pe calif de a decreta cu cîteva luni mai tîrziu, după consultarea unei adunări de cadii, că fapte noi îl obligă să anuleze amānul: nenorocitul Alid a fost atunci aruncat în închisoare, unde a murit.

Determinat de prerogativele sale și de diferitele obligații pe care trebuia să le asume, modul de folosire a timpului de către suveranul islamic a variat după interesul pe care califii, emirii și sultanii l-au arătat personal pentru treburile statului precum și după posibilitățile de a governa efectiv pe care unii sau alții le-au avut. În adevăr, sînt cu neputință de comparat viața dusă de primul Umayyad Mu'āwiya, cel puțin astfel cum ne-o descrie cronicarul al-Mas'ūdī*, și aceea a cutărui Abbasid din epoca buyidă. Sarcinile suve-

ranului nu mai erau înțelese la jumătatea secolului al X-lea la fel ca la sfârșitul celui de-al VII-lea și nu mai putea fi vorba pentru calif, într-o epocă în care foștii săi subalterni se bucurau, la rîndul lor, de propria lor putere de decizie, să primească, de pildă, în cinci ședințe zilnice succesive, pe de o parte, solicitanții sau reclamanții, pe de altă parte curtenii, favoriții și ofițerii, împărțindu-și totodată orele între Rugăciunile rituale și grija de a rezolva în cele mai mici amănunte problemele imperiului și ale guvernului. Dealtfel nu-i putea conveni nici programul ideal îndeplinit, tot potrivit izvoarelor literare, de al doilea Abbasid, al-Mansūr, care în secolul al VIII-lea își petrecea „tot mijlocul zilei dînd ordine, numind și destituind funcționari, luînd hotărîri cu privire la apărarea granițelor și la securitatea drumurilor, controlînd veniturile și cheltuielile, sporind siguranța și fericirea supușilor săi“, după care citea în fiecare seară corespondența provinciilor și avea grijă să ceară sfatul personajului pe care-l reținuse la curte ca să-și treacă noaptea lîngă el. Acum, marele emir era acela care cunoștea viața activă a unui adevărat suveran, primindu-l în fiecare dimineață, după Rugăciune, pe propriul său vizir, punînd apoi să se deschidă scrisorile sosite recent, citindu-le una cîte una și indicînd după aceea secretarului său particular răspunsurile de dat, înainte de a le controla și de a le semna el însuși în cursul distracțiilor sale de după-amiază. Ultimă etapă a unei evoluții care fusese marcată mai înainte de ușurarea progresivă a îndatoririlor califiene, pe măsură ce se instituționaliza rolul de supleant indispensabil pe care-l dobîndise, încetul cu încetul, vizirul.

Afară așadar de cazul că eminența personalitate a suveranului reușea să se impună în mijlocul unui sistem guvernamental totodată greoi și organizat, cea mai mare parte a activității sale se găsea deviată spre feluritele moduri de desfătare și distracție, corespunzătoare imaginii pe care oamenii și-o făceau în acea vreme despre demnitatea regală. Aceste divertismente, descrise adesea în tex-

tele literare, furnizau temele decorului locuințelor princiare și al prețioaselor obiecte manufacturate. Aici se pot găsi reprezentări caracteristice ale lor, deși purtînd adesea pecetea rămășițelor unor civilizații anterioare.

Una din temele cele mai frecvent reproduse a fost, fără îndoială, aceea a suveranului ce-și duce o cupă la buze în mijlocul dansatoarelor, muzicanților, paharnicilor și altor slujitori. Ea fusese împrumutată direct dintr-o tradiție iraniană, ale cărei lucrări stereotipe au fost uneori recopiate întocmai în epoca islamică. Totuși, aceste interpretări abbaside sau ulterioare nu puteau să nu reflecte în același timp anumite aspecte ale ospetelor și chefurilor care constituiau una din ocupațiile obișnuite ale prințului și ale anturajului său.

După relatările cronicarilor, califul care se deda unor asemenea desfătări porunca în general să nu fie deranjat sub nici un pretext. Doar cîteva personaje păstrau excepționala autorizație de a intra la el atunci cînd era înconjurat de comeseni însărcinați să-l distreze și să organizeze serbarea, aranjînd felurite divertismente. Dar pentru înșiși acești privilegiați, dificultățile nu lipseau cînd era vorba ca ei să se adreseze stăpînului atotputernic pe care beția îl făcea mai dispus la cruzime sau la hotărîri nechibzuite și care putea tot atît de bine să împartă daruri sau să ordone executarea pe loc a comeseanului ce-i displicuse. Pentru a scăpa de mînia lui, trebuia folosită înainte de orice o curtenie și o perfectă cunoaștere a psihologiei regale, lăudată, de exemplu, într-o povestire binecunoscută, unde-l vedem pe califul al-Mu'tasim apreciînd eleganța cu care cadiul Ibn Abī Du'ād știuse să intre pentru a-i supune unele cereri în cursul unei reuniuni intime, fără a tulbura ambianța de destindere și de veselie a acesteia. Nu exclamase oare suveranul după plecarea cadiului: „Pe legea mea, un om ca acesta este o podoabă; e o fericire să-l ai lîngă tine, prețuiește cît o mie dintre semenii lui. N-ați băgat de seamă cum s-a înfățișat, cum a salutat, cum a luat cuvîntul, cum a mîncat și a lăudat felurile! Și ce ușurință în con-

versație! Și cum s-a priceput să înveselească masa noastră! Unui asemenea om nu-i poți refuza nimic din ce cere, decît dacă ești josnic și de neam prost. Să-mi fi cerut chiar în adunarea în care ne aflăm preț de zece milioane de dirhami și vă jur că n-aș fi șovăit să i le plătesc căci știu bine că în schimb el mi-ar fi cîștigat laude în lumea aceasta și o răsplată în cealaltă“.

Pentru detaliile acestor reuniuni e ușor apoi să cedezi lirismului descrierilor imagine al căror exemplu l-a dat odinioară un orientalist cu un spirit atît de critic și de serios ca d. Gaudefroy-Demombynes, zugrăvind următorul tablou al uneia din ele: „Un lung și îngust bazin de apă, lamă de argint luminos pe care se încrustează nuferi și lotuși; la dreapta și la stînga, chiparoși și tise se oglindesc în el cu un grav surîs; la fiecare capăt, urcușul cîtorva trepte de marmură; două pavilioane își ascund în timpul zilei largile verande după perdeaua unor obloane de lemn delicat lucrate, în care fantezia acoperă atît de reușit un fond geometric desăvîrșit, încît privirea se pierde ca în complicația nesfîrșită a unui vis; seara, la ora cînd brazdele de flori sfîrșesc să-și împrăștie miresmele, panourile se deschid, sub briza amurgului, zvonului depărtat al fluviului“. Și oare nu dădea dovadă de aceeași înclinație spre o subtilă dulcegărie relatarea autentică a unui vechi cronicar ca al-Tabarî cînd istorisea de pildă: „Am fost introdus, spune un vizitator, la calif, care era așezat într-o sală tapisată cu stofă roz; ea se deschidea în chip încîntător către o grădină, din care un copac atingea cu crengile sale vestibulul exterior al sălii. Acest copac era îmbrăcat cu trandafiri, cu flori de piersic și de măr. Ca și tapiseria sălii, toate acestea erau de culoare roz; n-am văzut nicicînd ceva mai frumos, pînă ce a intrat un tînăr sclav îmbrăcat în roz, ca și sala roz și copacul roz.

De fapt, nimic nu trebuia cruțat în materie de lux pentru aceste reuniuni. Se cunoștea în cadrul lor iluminăția fastuoasă a grădinilor unde se desfășurau divertismentele nocturne, grădini ce se nu-

mărau printre subiectele preferate ale descrierilor făcute de poeți, cărora le plăcea să laude bazinele lor populate de păsări acvatice, havuzurile și „canalurile de irigare în mijlocul verdeții, a palmierilor și a viței de vie purtând struguri albi și negri“. În jurul scenei se îngrămădeau stofele de preț, draperiile și covoarele ce acoperau pereții și solul și care prezentau de obicei desene susceptibile de a stârni admirația asistenței. Costumele erau croite din stofe grele întreșute cu fir sau din mătăsuri tot atât de impalpabile ca și șalul roșu oferit lui al-Mutawakkil în seara asasinării sale. Accesoriile indispensabile cuprindeau atât piese de orfevrărie decorate cu figuri potrivit tradiției sasanide cât și prețioase flacoane de cristal și talere de faianță sclipitoare, lucind adesea cu reflexe metalice, cîntate și unele și altele în versuri celebre evocînd de pildă „cupa de aur pe care Persia o împodobește cu figuri felurite, pe fund chosroes-ul, iar pe părți vaci sălbatice pe care călăreții le pîndesc cu arcurile lor“. Se consumau din belșug feluri variate și fine, băuturi ca „vinul învechit îndelung în fundul unei amfore, fierbînd fără ca să vezi vreo flacăără“, făcut ca să bucure ochiul prin culoarea lui, iar sufletul prin căldura lui generoasă. Se amestecau cu acestea emanațiile aromate ale arzătoarelor de mirodenii, la care se adăuga mirosul obiectelor sculptate în camfor sau ambră cum și acela al florilor presărate pe sol sau uneori chiar vărsate ca o ploaie asupra comesenilor, după o tradiție clasică încă din antichitate. Mijloace de distracție erau constituite de splendide jocuri de table și mai ales de șah, ale căror piese fuseseră sculptate în fildeș sau în cristal de stîncă. Oamenii care să distreze nu lipseau nici ei, cuprinzînd acrobați și bufoni sau chiar pe acei măscărici deghizați în animale dresate, pe care ne fac să-i cunoaștem unele fresce. Fantezii costisitoare mai erau reprezentate de festivitățile cu caracter excepțional, ca serbările nautice cu bărci încărcate cu muzicanți și cu cîntărețe, serbări ce se numărau printre cele mai prestigioase desfășurări de lux.

Acest rafinament al cadrului se potrivea perfect cu turnura „literară“ luată de unele reuniuni, la care aveau loc adevărate „discuții dirijate“ între personaje savante, sau concursuri mai plăcute de poeziei, care aduceau învingătorului recompense generoase. El nu împiedica însă o grosolanie a moravurilor a cărei urmă trebuie căutată în libertatea de exprimare a versurilor bahice arabe sau în umorul grosier al unor glume sau snoave care se amuzau să travestească în bufoni grotești unele personaje învățate și demne. O brutalitate fără cruțare bătea de asemenea în struna capriciilor atotputerniciei suveranului și făcea ecou evenimentelor tragice ale vieții politice. Desigur, prezența în umbră a călăului nu împiedica plăcerile califiene să nu difere ca natură de acelea gustate de cheflii vremii în tavernele renumite, alături de acele „trupuri zăcînd la pămînt“ ale amforelor, ale căror vestigii grațios pictate ne-au fost păstrate de ruinele de la Samarra și ale căror farmece un poet de talia lui Abū Nuwās* a știut atît de bine să le laude spunînd:

*Pătruns de bucurie, nu preget să aspir
al amforei suflet
și să mă-mbăt cu sînge din golul rănii ei.
pîna ce mă simt îndoit, două suflete
într-un trup,
și ce zace lîngă mine amfora, trup fără
suflet.*

Este sigur de asemenea că vechile povestiri ajunse pîna la noi — povestiri cu pretenții istorice, iar nu povești folclorice mai tîrzii, asemănătoare acelora ce și-au găsit loc în culegerea celor *O mie și una de nopți* — sînt aproape toate denaturate de opiniile acelora ce ni le-au transmis în cronicile și antologiile lor. Literatorii și cronicarii urmăreau în adevăr scopuri de propagandă și aruncau cu plăcere discreditul asupra memoriei cutărui suveran, transformat de ei, dat fiind că n-a aparținut aceleiași secte religioase, în fantoșă sau în bețiv, cum e cazul autoritarului și ortodoxului al-Mutawakkil, a cărui imagine s-au complăcut s-o schimonosească mu'taziliții și ši'ii. Nu este nevoie nici

de a lua drept bune anumite detalii oribile, cum e scena relatată de al-Isfahānī cu privire la califul al-Saffāh, care ar fi pus să i se servească o masă pe cadavrele Umayyazilor măcelăriți din ordinul lui și ar fi exclamat apoi că nu se delectase nicicînd mai mult.

Dar chiar ținînd seamă de astfel de exagerări, climatul multor episoade rămîne totuși penibil atunci cînd plăcerile reuniunilor vesele sînt amestecate cu scene de orgie și de asasinat, sau se caracterizează în cazul cel mai bun prin dulceața „destinderii ce urmează spaimei“, după cum amintește titlul unei celebre culegeri literare din acea epocă. Rare sînt notele pur sentimentale sau unori melancolice care se găsesc, de exemplu, în evocarea tristeții unei cîntărețe sclave care-și sparge lăuta pentru a rămîne credincioasă amintirii primului ei stăpîn, sau în presimțirile vreunei favorite neliniștite. Asemenea nuanțe dispar cel mai adesea în folosul unor contraste mai violente. Și personajele feminine însele, ale căror farmec jucau un mare rol în divertismente — chiar dacă frumusețea efebilor le-a fost adesea preferată — figurează în povestiri, mai puțin sub forma ocolită a unor atare evocări delicate decît sub aceea a aluziilor lascive și a vorbelor obscene repetate pe întrecute de poeți și literați.

Acestor divertismente ascunse în cadrul fastuos al palatului li se adăugau plăcerile sportive, care ofereau suveranului ocazia de a face să apară în exterior, mai liber decît în marile ieșiri de ceremonie, grandoarea suitei sale. Astfel era vînătoarea, ocupație „regală“ prin excelență, apreciată potrivit unei tradiții foarte vechi în Orient și ilustrată îndeosebi prin nenumăratele reprezentări sasaniide ale regelui călare trăgînd cu arcul în păsări și în gazele sau înfruntînd pe jos, cu spada sa, animalele sălbatice dresate. Distracție și în același timp manifestare simbolică de putere, vînătoarea era considerată de asemenea ca un antrenament prielnic unui om purtînd pe umeri răspunderi guvernamentale. Nu numai că ea îi aducea glorie, și mulți suverani au fost vestiți în anale pentru cu-

raju lor de a hăitui fiarele sălbatice, dar „vînînd neîncetat, spune un autor vechi, suveranul obține satisfacții multiple, dintre care nu cea mai mică este aceea de a vedea, el și escorta sa, regiunile teritoriului său favorabile punerii în valoare și tot ce va trebui adăugat sau redus din ele [...] Nu este suveran care, ieșit la vîntătoare, să nu se fi întors cu vreun folos. Dacă e vorba de caii săi, el îi antrenează și-i strunește cînd au tendința de a se ambala; cît despre poftele trupești, el uită de ele, umorile vătămătoare le dă afară, încheieturile mădularelor le mlădiază. De se-ntîmplă ca să nu știe de cazul vreunui năpăstuit, vînătoarea dă acestuia puțința de a-și întîlni stăpînitorul și de a i se plînge de neajunsul suferit; astfel i se face dreptate. În sfîrșit, cînd prințul se dedă urmării vînatului, el așteaptă de pe urma succesului felurite foloase, dar fără cel mai mic gînd de cîștig material.

Această patimă a vînătorii care privea atît vînătoarea cu cîini cît și tehnicile artei vînatului cu șoimul transpore în tratatele scrise pe atunci de specialiști ca și în imaginile mai lirice ale unor poeme cinegetice apreciate încă din epoca pre-islamică. Ea aducea cu sine prezența în suita oricărui prinț a unei trupe de picheri, de șoimari și de alți organizatori profesionali ai vînătorilor suveranului. Ea motiva amenajarea în cuprinsul orașelor regale a unor adevărate grădini zoologice în care erau adunate animale sălbatice mai mult sau mai puțin rare, potrivit unui uz ce data, pare-se, din vremea suveranilor sasanizi.

La această pasiune se adaugă un gust nu mai puțin viu pentru echitație, pentru exercițiile de voltijă și mai cu seamă pentru practicarea jocului de polo, care oferea prilejul unor acte de bravură multiple în cîmp închis. În vecinătatea oricărui palat se afla astfel un hipodrom sau *maydān* care era folosit uneori pentru trecerea în revistă a trupelor, dar care permitea de asemenea prințului să se dedice sportului său favorit în compania cîtorva intimi sau demnitari. La hipodrom, de exemplu, un grup de conjurați a încercat fără

succes în 908 să-l asasineze pe tânărul calif al-Muktadir, pe care căutau să-l elimine de pe scena politică. Și tot acolo se vor situa unele episoade ale istoriei ulterioare a emirilor și sultanilor, care nu vor înceta nici ei să se exerseze în acest joc, nobil prin excelență, pe care tratatele scrise pentru uzul călăreților și persoanelor oficiale mameluce îl vor menține totdeauna printre principalele activități ale claselor militare conducătoare.

Dar dacă unele distracții corespundeau unei activități sportive necesare unui suveran demn de acest nume, practicarea plăcerilor și gustul luxului constituiau mai ales atributele indispensabile ale puterii și ale măreției princiare, în scopul de a face impresie asupra supușilor ca și asupra curțiilor străine. Astfel se explică în parte faptul că, atunci când au avut de luptat cu greutate financiară, califii n-au admis niciodată să micșoreze cheltuielile lor somptuare prin reducerea traiului lor luxos, ci au preferat să considere o asemenea eventualitate drept semn al unei inacceptabile decăderi. Astfel se explică și împrejurarea că, odată lipsiți de orice rol în cîrmuire, ei s-au complăcut în această viață artificială ce le satisfăcea prestigiul și corespundea deci ideii foarte înalte pe care n-au încetat niciodată să și-o facă despre rolul lor de urmași ai Profetului și de șefi indispensabil ai Comunității.

Capitolul IX

ORAȘUL ȘI MEDIILE URBANE

Altăuri de mediul palatului, mediul urban constituia al doilea element important al societății islamice medievale. El cuprindea firește mulțimea anonimă a lucrătorilor — cea *ʿamma* pe care atâtea texte vechi o opun aristocrației sau *bāssa* —, dar îi aparțineau îndeosebi, ieșiți din rîndurile clasei secretarilor și din acelea ale aristocrației negustorești a orașului, membrii unei adevărate elite intelectuale precum și reprezentanții prin excelență ai comunității islamice ca atare, acei oameni de știință și de religie, distinși în același timp prin cunoștințele lor teoretice și talentele personale, pe care i-am văzut frecventînd la ocazie curtea prințului, dar păstrînd de cele mai multe ori față de el o prudentă neîncredere.

Toți locuiau nu departe de orașul regal sau în jurul palatului cîrmuirii care se găsea în general înăuntrul aglomerației urbane, „orașul islamic“ în sens larg, centru totodată politic economic, religios, intelectual și artistic, unde confortul și siguranța permiteau musulmanilor să înfăptuiască idealul său de viață. Acolo se manifesta autoritatea prințului sau a delegatului său, acolo își făceau schimburile negustorii și lucrau meseriașii, acolo se săvîrșea Rugăciunea rituală, singurul semn vizibil al caracterului unitar al Comunității, acolo se elaborau amănunțele Legii, acolo se scria, se construia, se decora și tot acolo abundau apele curgătoare și bunurile de consum alături de acele

obiecte de vizitare și de închinare pe care se întemeia foarte adesea prestigiul legendar și religios al orașului. Și orașul islamic avea o însemnătate și mai mare datorită faptului că în țările aride unde Islamul se răspândise, așezările locuite erau răsfirate iar micile târguri adesea inexistente. Orașul, mijlociu sau mare, concentra în sîntul lui, după cum am văzut cu prilejul evocării producțiilor artizanale sau industriale, toate activitățile, cu singura excepție a muncii agricultorilor și a transumanței nomazilor.

De unde acea idee, larg răspîndită, potrivit căreia asemenea orașe ar fi prezentat un același aspect tipic și ușor de definit, corespunzînd nevoilor precise ale societății musulmane. Toate, de pildă, s-ar fi caracterizat prin locul pe care moscheile mari și mici, madrasalele, mănăstirile, băile și alte organe legate de viața religioasă, nu departe de sukuri sau bazaruri sistematic grupate în lungul unor străzi înguste, l-ar fi deținut sub protecția unei incinte fortificate, al unei reședințe a suveranului și uneori a unei citadele adăpostind la ocazie palatul princiar. Trăsătura cea mai izbitoare a acestui tablou ideal ar fi constat în imuabilitatea unor elemente fundamentale, rămase asemănătoare lor însele de-a lungul veacurilor, la fel ca acea chemare la Rugăciune care continuă și azi să răsune de cinci ori pe zi deasupra caselor vechi sau moderne și la fel cu acea limbă arabă, limba prin excelență a cultului și a Revelației, care rămîne comandată în evoluția ei de fixitatea rădăcinilor ce-i sînt proprii.

O asemenea afirmație nu rezistă totuși confruntării cu faptele reale și cu datele arheologice, care ne permit să ne întoarcem, ici colo, la trecutul cutărui sau cutărui oraș. În decursul veacurilor, orașele islamice au fost multiple și diferite, variînd de la o regiune sau de la o epocă la alta, chiar înlăuntrul acelei perioade medievale care a fost continuu dominată de influența factorului religios asupra celui social ca și de permanența unui anumit tip de economie. Ele s-au dezvoltat în funcție de cauze cel mai adesea naturale, marcate de

mutațiile și de marile transformări istorice pe care le-a cunoscut lumea musulmană însăși. Au fost printre ele orașe mediteraneene și orașe de oaze, orașe de negoț bazate pe avantajele cadrului lor natural și orașe refugii, profitînd, dimpotrivă, de izolarea lor, capitale dinastice, sortite apoi unui iremediabil declin, și orașe sanctuare, care continuau să se bucure de vechea lor celebritate. Ele s-au născut și au dispărut ca toate celelalte orașe ale lumii, luînd aspecte diverse după cum fuseseră create în întregime în cîte un loc pînă atunci deșert sau, dimpotrivă, se suprapuseseră unor vechi focare active de civilizație.

Existența unor medii urbane purtînd pecetea Islamului și păstrînd, în orice perioadă și în orice loc, moduri de a trăi și de a gîndi profund înrudite nu justifică de fapt decît în abstract noțiunea de oraș islamic. Această noțiune devine chiar o sursă de erori dacă o identificăm cu cutare sau cutare exemplu de oraș, ales în mod arbitrar. De aceea trebuie să ne ferim de tendința pe care au avut unii de a proiecta asupra trecutului imaginea acelor „medine” suprapopulate și dezordonate, care mai trăiau la începutul secolului al XX-lea în țările islamice deschise cu început influențelor moderne. Tot astfel, ar fi imprudent să se extindă fără temeii rezultatele studiului unor cazuri urbane izolate, ca acelea care au dovedit, de pildă, neputința conducătorilor islamici de a lupta împotriva unei degradări progresive a principiilor urbanismului* antic, fără a ține seamă de eforturile pozitive depuse în alte cazuri de aceiași conducători. Și va fi desigur nimerit să se suprapună oricărei expuneri tinzînd să precizeze care au putut fi trăsăturile fundamentale ale cetății islamice — căci ele există totuși sub diversitatea realizărilor concrete — observații mai amănunțite, urmărind să situeze într-o perspectivă istorică aspectele originale pe care această cetate le-a putut lua în cursul veacurilor, sub efectul unei evoluții lente, dar incontestabile.

Centru politic, orașul islamic din perioada clasică posedă o reședință „emirală”, sediu al autorității unui guvernator mai mult sau mai puțin independent. Această reședință se găsea de cele mai multe ori în centrul orașelor noi întemeiate după cucerire, dar putea de asemenea să fie adăpostită într-o citadelă vecină, după cum se observă în câte un oraș iranian, ca Nīšāpūr, sau sirian, ca Alepul sau Damascul. Ultimul caz a constituit de altfel regula în epocile de slăbire a puterii centrale, când orașul se identifica cu un ansamblu apărat de un zid, ansamblu din care unele cartiere depășeau această incintă, dar a cărui securitate rămânea indispensabilă organelor sale vitale. Dar întrucît orașul întărit n-a dobîndit niciodată ca în Europa medievală o autonomie care să-i permită a se elibera de sub tutela suveranului, primul loc a rămas totdeauna rezervat în cuprinsul lui unui „palat al cîrmuirii, care a ocupat, firește, în decursul veacurilor locuri foarte deferite cît și o suprafață variabilă, dar care n-a încetat să simbolizeze rolul efectiv al prințului sau al reprezentantului său în viața orașului.

Acestui edificiu oficial i se alipeau, se poate spune, palatele particulare care adăposteau, în cuprinsul orașului și uneori pe terenuri concesionate de către prinț în acest scop, principalii membri ai aristocrației militare, înconjurați, la rîndul lor, de propriul lor personal și de propria lor clientelă de oameni de arme. Importanța cîștigată în epoca mamelucă, de pildă, de atare locuințe, rezervate unor persoane pe care funcțiile lor și originea lor străină le separau de restul populației urbane, contribuia să modeleze fizionomia orașului, unde trebuiau prevăzute, îndeosebi în interesul lor, vaste esplanade sau hipodromuri, folosite pentru trecerea în revistă a trupelor sau executarea exercițiilor ecvestre, precum și pentru tîrguri zise „de cai”, unde călăreții puteau să-și procure toate echipamentele necesare. Pe de altă parte, palatul cîrmuirii, care în primele veacuri fusese suficient pentru a găzdui diferitele servicii legate de exercițiul puterii, direct sau prin dele-

gație, n-a rămas totdeauna singurul în care să se concentreze activitatea politică a orașului: în epoca zankidă și ayyubidă din Siria, de pildă, a trebuit să-i fie adăugat un „palat de justiție“ instalat într-o clădire independentă situată în afara citadelei și destinată ședințelor de „îndreptare a abuzurilor“, ședințe ce se dezvoltaseră în acea vreme în sensul unui fel de justiție feudală.

Dar orașul islamic clasic nu era caracterizat numai prin rolul său de centru politic. Focar al unei vieți economice intense, atunci când era vorba de un oraș demn de acest nume, iar nu de o simplă cetate, el cuprindea piețe cărora le datora aspectul său pitoresc și animat. Dughenele, în care meseriașii vindeau produsele fabricate de ei înșiși și în care negustorii ofereau mărfurile pe care le cumpăraseră în afara orașului, erau grupate pentru a forma acele sukuri, pe care unii le consideră caracteristice pentru orașele musulmane, insistând asupra a două puncte cvasi necesare în ochii lor: pe de o parte, specializarea ca târguri rezervate cutărui sau cutărui negoț și, pe de altă parte, amplasarea în centrul orașului, adică aproape de marea moschee.

Că sukurile erau specializate este un fapt neîndoielnic, afirmat de vechii autori, care relatează, de pildă, întemeierea Bagdadului sau a Samarrei, și confirmat de examinarea cartierelor comerciale ale unor orașe contemporane atât de depărtate între ele ca Damascul și Fāsul, de exemplu. Dar avem a face aci cu un fenomen mai puțin specific islamic decît se crede uneori. Moștenit poate în parte de la obiceiuri anterioare, el rezulta nu din prescripții juridico-religioase, ci din influențe, printre care aceea pe care au trebuit s-a exercite tipul de economie în vigoare la acea epocă, caracterul încă foarte rudimentar al organizării negustorești, lipsa unei distincții între comerțul cu ridicata și comerțul cu amănuntul, dat fiind că fabricantul și vînzătorul se confundau adesea, în sfîrșit însuși obiceiul, păstrat foarte multă vreme, al vînzării la mezat prin intermediul unor mijlocitori. Desigur, etica islamică a putut să încurajeze fenomenul prin

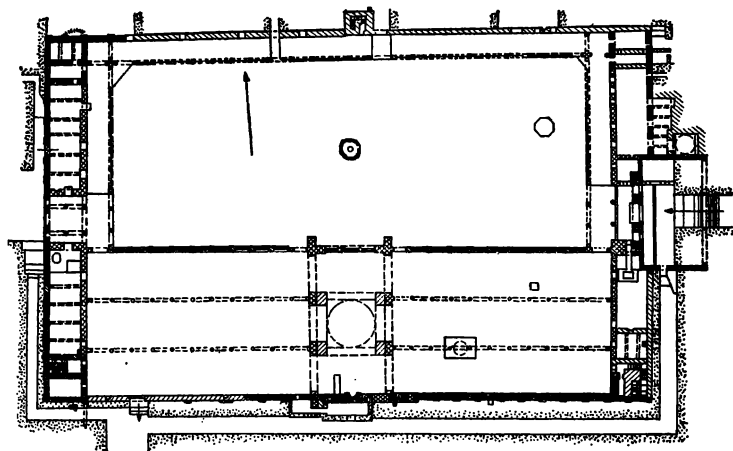
îndoita ei grijă de a asigura libertatea de alegere a clientului și de a exercita asupra tranzacțiilor un control, facilitat de gruparea în același loc a negoțurilor de aceeași categorie. Dar nu posedăm nici o dovadă tangibilă în acest sens.

Nici specializarea, nici cocentrarea sucurilor în jurul mării moschei nu erau dealtfel totdeauna desăvârșite, și aceasta din mai multe motive. Mai întâi, anumite produse nu puteau fi nici stocate nici vândute, nici chiar fabricate decât pe amplasamente sau în localuri speciale. Fără a vorbi de atelierele olarilor, boiangiilor sau tăbăcarilor, exista cazul „fructelor și legumelor“, care la Alep ocupau încă de la început o piață deosebită, „hala de harbuji“, instalată lângă o poartă a orașului pentru a înlesni traficul zilnic al zarzavagiilor. Tîrgul de țesături de preț, la rîndul lui, se ținea în Siria, încă dintr-o epocă veche, într-o clădire închisă și supravegheată în mod cu totul deosebit, numită *kaysariya**. Aurarii dispuneau și ei, în general, de un suk amenajat anume și permițînd o protecție mai bună a obiectelor și metalelor prețioase.

Se întîmpla, pe de altă parte, ca noi cartiere să fie create repede într-un oraș, ducînd paralel la înmulțirea și dispersarea piețelor. Orașe ca Bagdadul sau Cairo, celebre pentru transformările lor continue în funcție de evenimentele politice, au văzut sucurile lor deplasîndu-se cu aceeași ușurință. În alte părți, dacă centrul urban rămînea același, i se adăuga foarte des suburbii în care se stabileau focare de negoț secundare, dar cuprinzînd totodată aceleași elemente esențiale. Pe lângă aceasta, se puteau ivi oricînd noi trebuințe, care dădeau naștere unor activități artizanale mai puțin apreciate înainte, dacă nu chiar necunoscute. Instalarea turcomanilor în orașele siriene în epoca selgiucidă, de pildă, a avut drept consecință înmulțirea în aceste locuri a „tîrgurilor de cai“ amintite mai sus, și aceste noi piețe s-au grupat nu în apropierea centrului, ci lângă citadelă sau în suburbiile mărginașe, unde locuiau noii veniți. Tot astfel, s-au văzut la aceeași dată instalîndu-se la

Damasc de-a lungul „căii Pelerinajului“, ce ieșea din oraș pentru a se pierde spre sud, numeroși negustori care ofereau pelerinilor, în suburbia zisă a Maydānului, obiecte de primă necesitate pentru călătoria lor. Sukurile erau deci mult mai mobile decât se spune adesea și decât li s-a părut istoricilor care au cercetat structura orașelor musulmane la începutul secolului al XX-lea. Am citat puțin mai sus câteva exemple de transformări proprii orașelor siriene, dar acestea n-au fost izolate. Dacă organizarea cartierelor negustorești e mai puțin bine cunoscută în orașe ca Bagdadul, cele câteva informații ale cronicarilor arată că și acolo au avut loc deplasări potrivit cu mișcările populației pe fiecare mal.

Cît despre amplasamentul ocupat de preferință de sukuri înăuntrul orașului, nu era nici el atît de constant cît s-a crezut. Dacă se întîmpla deseori ca prăvăliile cele mai însemnate și mai active să fie grupate în jurul mării moschei, ale cărei porți erau atunci desemnate după numele aleii spre care se deschideau cum era cazul la Damasc, de pildă, sau în prima Samarră, această regulă nu era totdeauna urmată. Astfel, în Bagdadul lui al-Mansūr meseriașii și negustorii fuseseră respinși în afara Orașului rotund, care cuprindea marea moschee și palatul. În alte părți, mai ales în Iran, sukurile puteau fi stabilite, ca la Nīșāpūr, într-o suburbie distinctă atît de orașul de jos cît și de citadelă sau, ca la Herāt, lîngă cele patru porți ducînd la diferitele cartiere. În alte locuri, în sfîrșit, ca în Spania, la Córdoba, sukurile se întindeau între marea moschee și poarta orientală a orașului, în partea opusă palatului, care se învecina cu sanctuarul la vest. Soluții diferite erau astfel adoptate potrivit cu necesitățile locale, și este în definitiv foarte greu de stabilit din acest punct de vedere o schemă tip a vechiului oraș islamic. Organizarea acestuia atîrna în același timp de natura lui și de tendința lui de expansiune sau de restrîngere, precum și de locul pe care-l ocupau la început atît moscheea, care atrăgea activitățile comerciale prin prestigiul ei de locaș de adunare, cît și re-

■ Preislamic al-Walid ▨ Malikşah ▩ Sec.XII ▪ Sec.XIV ▫ Modern ▬ Nedeterminat

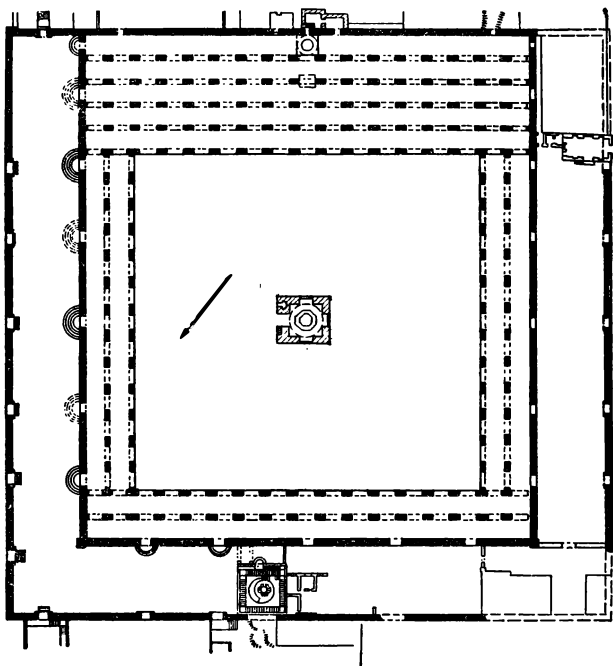
47. PLANUL MOSCHEII UMAYYAZILOR DIN DAMASC (După K. A. C. Creswell, op. cit.)

Operă a califului al-Walid I, care a construit-o în întregime în 705 pe locul fostului templu al lui Zeus Damaskenos, devenit între timp biserica Sfântul Ioan Botezătorul, marea moschee din Damasc apare în același timp ca prototip al „moscheii umayyade bazilicale” și ca un monument remaniat de foarte multe ori în cursul veacurilor. Nava ei axială cu acoperiș supraînălțat a suferit o transformare completă în momentul când a fost inserată în acesta, între 1080 și 1083, o cupolă centrală pe stâlpi masivi de tip selgiucid, înlocuită în urma incendiului din 1893 printr-un acoperiș modern.

ședința princiară, care le respingea de teama mișcărilor populare, fără a se putea totuși lipsi de ele. Sukurile nu erau de fapt învecinate cu marea moschee decât dacă aceasta din urmă fusese construită departe de palat. Gruparea — care multă vreme a fost socotită ideală — a totalității sukurilor în jurul asociației moschee-palat nu se mai putea menține de îndată ce orașul atingea un anumit grad de creștere.

În schimb, în orașul islamic se găsea totdeauna amplasat la vedere monumentul indispensabil vieții lui religioase și intelectuale și destinat să se

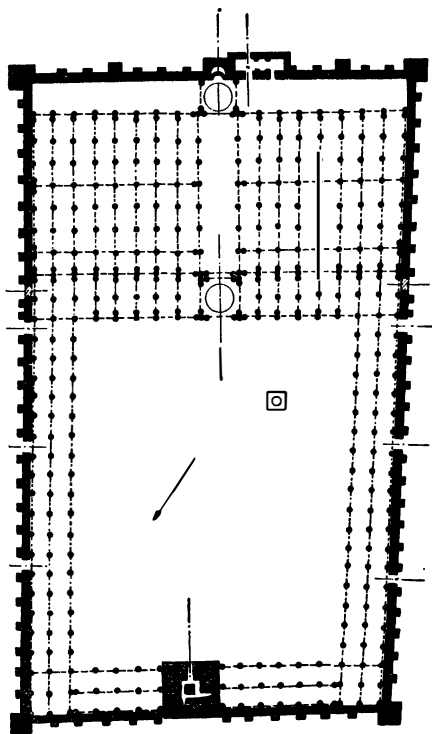
mărească odată cu creșterea populației sale, monument care era moscheea sau geamia (*djāmi*) folosită pentru Rugăciunea comună de vineri la amiază. Orice aglomerație importantă trebuia să fie înzestrată cu un asemenea edificiu, care se deosebea de simplele oratorii sau *masdjid*, frecventate pentru Rugăciunea nesolemnă, atât prin

48. PLANUL MOSCHEII LUI IBN TŪLŪN
DIN VECHIUL CAIRO
(După K. A. C. Creswell, *ibid.*)

Construită între 876 și 879 de un fost ofițer turc al Abbasizilor, devenit în Egipt un dinast semiindependent, moscheea orașului regal al-Kata'i, întemeiată de Ibn Tūlūn lângă Fustāt, reflectă în planul ei imitarea conștientă a moscheii al-Dja'fariya sau Abū Dulaf din Samara. De dimensiuni mai puțin impunătoare, ea prezintă, în interiorul a două incinte succesive, același tip de sală de rugăciune puțin adâncă și de porticuri cu dublu șir de arcade, al căror acoperământ se sprijinea pe stâlpi grei dreptunghiulari de cărămidă arsă, flancați de colonete.

rolul său oficial cât și prin amploarea dimensiunilor sale. Însemnătatea ce revenea prediciei săptămânale a imāmului impunea prezența în interiorul ei a unui minbar* prețios decorat, aureolat prin

49. PLAN RECONSTITUIT AL MARIII MOSCHEI
DIN KAIRUAN ÎN 862
(După A. Lézine, Architecture de l'Ifrîkiya.)

Acest spațios edificiu, a cărui sală de rugăciune fusese ușor mărită față de prima construcție aglabidă din 836, suprapusă ea însăși unei vechi fundații datînd din 774, cu dimensiuni probabil mai reduse, constituie un excelent exemplu de moschee din perioada clasică. În dispoziția unei săli de rugăciune cu coloane, folosind un procedeu obișnuit pentru monumentele de piatră, se recunoaște menținerea unor tradiții umayyade, cum sînt orientarea navelor perpendiculare pe zidul kibla în jurul unei nave axiale lărgite și mai ales utilizarea unor motive de cupolă ilustrate deja de moscheea din Medina.

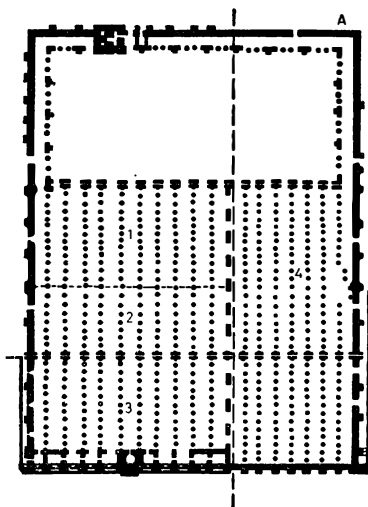
amintirea vrenii în care califul însuși ședea pe el sau își trimitea reprezentantul pentru a predica supușilor săi și a aduna la anumite ocazii jalbele lor sau a primi jurămintele prestate de ei. Clădirea însăși rămânea credincioasă, în ciuda variațiilor locale, cerințelor cultului comunitar, practicat în vremea Profetului în curtea locuinței sale, și în același timp necesităților fastului princiar ce se desfășura în ea în epoca clasică. O vastă sală de rugăciune, interpretată în mediul umayyad ca o sală bazilicală cu navă axială lărgită, iar în mediul abbasid ca un maiestos ansamblu de travee orientate paralel cu peretele din fund sau perete kiblā era însoțită în general de una din acele curți cu portic periferic acoperit, deosebit de apreciate în climatul țărilor semiaride pentru tihna și plăcuta lor răcoreală. Imitarea unor uzanțe de palat făcuse ca în moschee să figureze reducția de absidă devenită, sub numele de *mibrāb*, locul privilegiat către care trebuiau să se îndrepte privirile credincioșilor, atât pentru a imita gesturile imamului cît și pentru a căuta în această nișă goală un simbol al inaccesibilității divine. Obiceiul chemării la Rugăciune se îmbinase, pe de altă parte, cu vechi reminiscențe arhitecturale, pentru a justifica prezența la exterior a unuia sau a mai multora dintre acele turnuri, rotunde sau dreptunghiulare după regiuni și epoci, care sînt numite minarete*. În sfîrșit, spațiul special rezervat suveranului, sau maksūrā, care a fost uneori conceput ca un fel de incintă cu grilaj de lemn, a ajuns de asemenea să dețină în structura monumentului un loc important și să determine anumite aspecte ale evoluției sale ulterioare.

Au fost cu adevărat numeroase capodoperele arhitecturale realizate în epoca clasică pe tema inițial simplă a moscheii, devenită apoi pentru oricare dinast un prilej de a se singulariza printr-o construcție și mai prestigioasă decît acelea ale predecesorilor sau rivalilor săi. În construcția solidă a acestui loc de reuniune prin excelență, care adăpostea la origine Tezaurul musulmanilor,* ca și tribunalul cadiului sau cercul de învățătură al

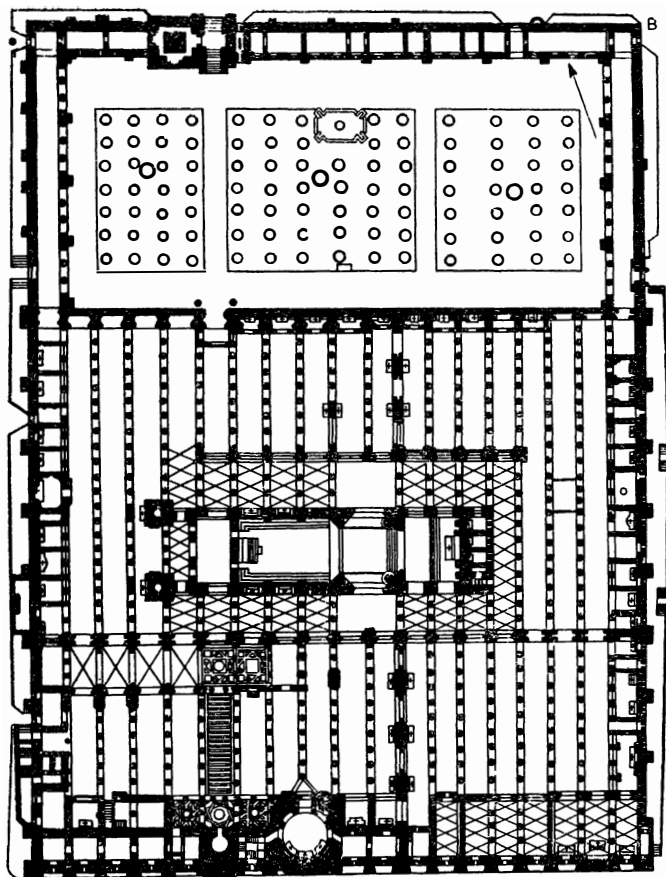
50. PLANUL MARII MOSCHEI DIN CÓRDOBA

(După G. Marçais,
L'Architecture musulmane d'Occident.)

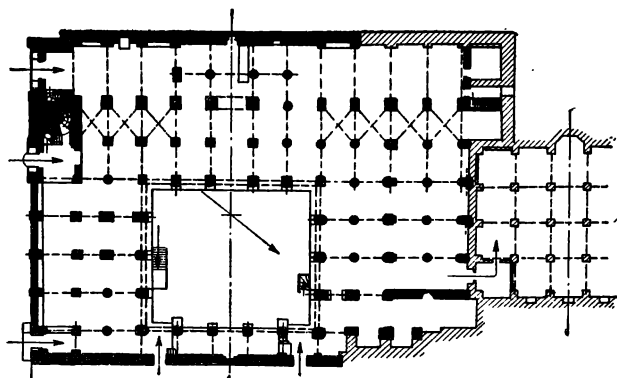
Celebră prin pădurea de coloane a sălii de rugăciune, marea moschee din Córdoba a fost un monument deosebit de remaniat în cursul secolelor: mai întâi, în perioada islamică, în care, după construirea ei în 785, a făcut obiectul a trei mărimi succesive (A), în 833, 961 și 987, corespunzând creșterii populației orașului; apoi, după recucerirea acestuia de către spanioli, când transformarea ei în catedrală a adus cu sine modificări complete de structură. Dispoziția ei inițială tipic umayyadă, cu navă centrală lărgită, se distinge însă cu ușurință pe un plan (B), care permite de asemenea să se aprecieze caracterul somptuos decorativ al secțiunii de oratoriu construită din inițiativa lui al-Hakam II; se poate recunoaște îndeosebi ansamblul de acoperăminte în cupolă, care conferă măreție amplasamentului noului mihrāb.

profesorului, se găseau materializate de fiecare dată măreția și bogăția prințului ca și acelea ale orașului. În același timp, un sentiment al sacru-ului, care avea să crească pe măsura depărtării de Isla-mul primitiv și a rezervării Casei Comunității unor funcții exclusiv religioase, explică respectul de care marile moschei erau înconjurate și care avea să le facă să scape, în mai mare măsură decît palatele, de ruină și de degradări.

Ar fi desigur fastidios să evocăm în amănunt cele mai vestite dintre aceste edificii, acelea care, ca moscheile din Damasc, Samarra, Cairo, Córdoba sau Kairuan, perpetuează amintirea artei primilor Umayyazi, a marilor Abbasizi, a Tulunizilor și Fatimizilor, a Aglabizilor și a Umayyazilor din Spania. Să notăm totuși că, în funcție de regiuni, au fost folosite resurse arhitecturale diverse. Formele și tipurile de decorație treceau și retreceau de la o tehnică la alta, ajungând de fiecare dată la una din acele reușite originale care aveau să

51. PLANUL MOSCHEII ABBASIDE DIN NĀYIN
(După S. Flury, în Syria, 1930.)

Impodobită cu decorații de stuc, al căror stil a fost invocat pentru a permite datarea din secolul al X-lea a ansamblului construcției, moscheea din Nāyīn ilustrează vitalitatea în Iran a tipului moscheii clasice, cu sala ei de rugăciune avînd nava axială lărgită și cu porticurile ei adînci înconjurînd o curte mică dreptunghiulară. Coloanele au fost înlocuite în această arhitectură de cărămidă, prin stîlpi masivi, din care cei mai vechi aveau o formă circulară.

fie imitate fiecare în aria ei geografică. De unde dezvoltarea mai tîrzie a unor edificii depărtate încetul cu încetul de prototipul normativ din primele secole și devenite, prin contaminare cu alte tipuri monumentale ca madrasaua și mausoleul sau prin exagerarea unor trăsături locale, tot atît de diferite unele de altele ca acelea care vor fi cunoscute, de pildă, sub numele de moschei mameluce, otomane sau safavide.

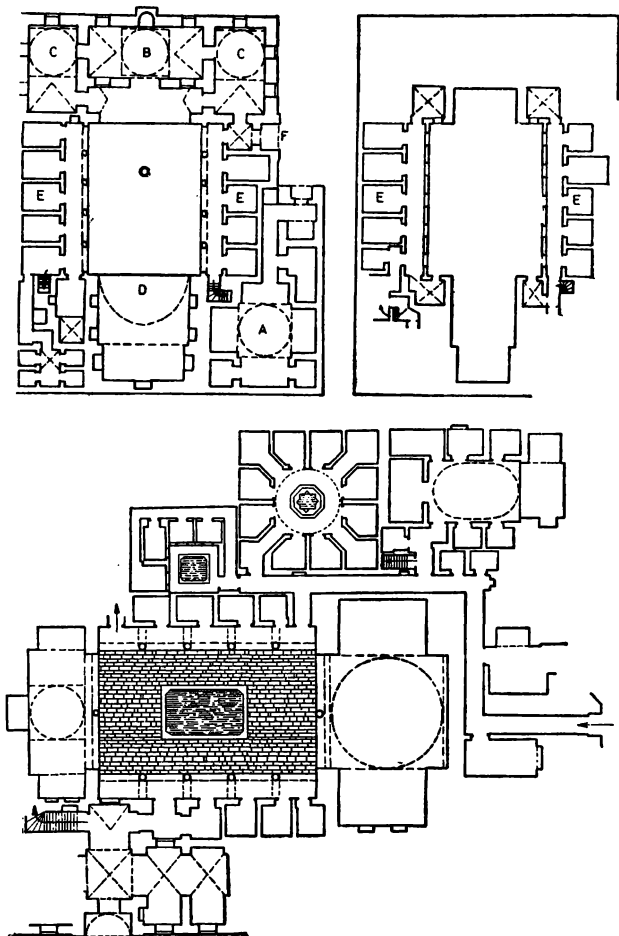
Fiecare oraș nu poseda la început decît o singură mare moschee. Dar atunci cînd el atingea o anumită amploare, altele puteau să fie ridicate

53. PLANUL SPITALULUI LUI ARGŪN →
AL-KĀMILĪ DIN ALEP
(După J. Sauvaget, ibid.)

Lucrare mamelucă din secolul al XIV-lea, această clădire înrudită în compoziția ei cu o madrasa dă dovadă de căutări arhitecturale mai serioase, inspirate de necesitățile unei funcționării complexe și totodată de dorința de a imita bogatele fundații contemporane din Cairo.

52. PLANUL MADRASALEI FUNERARE
A LUI IBN AL-'ADIM, DIN ALEP
(După J. Sauvaget, Alep.)

Mică madrasa siriană cu mausoleu, al cărei plan, tipic pentru epoca ayyubidă, relevă caracterul ei funcțional și severa ei sobrietate. Alături de sala cu cupolă (A) adăpostind într-un colț al monumentului mormântul întemeietorului, se recunosc într-o parte motivul monumental al unei săli de rugăciune cu cupolă (B), flancată de două săli de cursuri (C) acoperite în același mod, în cealaltă parte un *iwān* (D) folosit în timpul verii. Incăperile de locuit (E) cu plafonul mai puțin înalt erau repartizate pe două etaje, iar vestibulul de intrare (F) era însoțit de un portal.

sau amenajate pentru a suplini primul edificiu. Astfel, metropola Bagdadului posedă în secolul al X-lea nu mai puțin de patru și apoi cinci sanctuare de acest gen. În acea epocă însă cazul era rar, și doar perioada post-selgiucidă va vedea înmulțindu-se moscheile în orașele islamice.

Numeroase oratorii cu suprafață mică și aspect mai moderat erau, pe de altă parte, împrăștiate în oraș, unde serveau la Rugăciunile zilnice făcute în particular. Existența lor ne este atestată încă dintr-o epocă veche. Trebuie însă așteptat secolul al XII-lea pentru a găsi în inventarul monumentelor din Alep, lăsat de un administrator al suveranilor ayyubizi, o listă impresionantă de edificii de acest gen, aparținând atât secțiunii *intra muros* cât și suburbiilor orașului. Unele dintre ele erau situate în cartierul plin de activitate al negustorilor: ele ocupau uneori acolo primul etaj al unei case; altele, ele se prezentau ca simple încăperi prevăzute cu o mică nișă constituind mihrabul și cu un balconș servind eventual la lansarea chemării la Rugăciune, sau se găseau integrate altor clădiri cum erau colegiile, mănăstirile sau mausoleele.

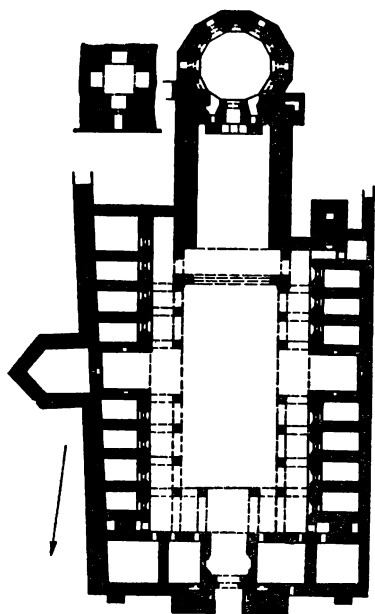
În aceeași epocă, de altfel, se înmulțiseră în orașele islamice monumentele religioase secundare. Afară de mausolee, organizate uneori ca adevărate complexe arhitecturale, se numărau printre ele edificiile tribunalelor religioase, mănăstirile, care adăposteau pe membrii unor ordine mistice în plină dezvoltare, spitalele* sau dispensarele, școlile coranice și mai ales madrasalele, destinate învățării doctrinelor religioase și specializate fiecare în predarea unor ramuri diferite ale dreptului sau ale Tradiției, aceste edificii prezentându-se totdeauna ca fundații private sau regale, clădite și întreținute din sume rezervate în acest scop după sistemul wakf-urilor.

Construcțiile funerare fuseseră la origine limitate de prescripția ce interzicea să se clădească deasupra mormintelor. De unde acel aspect sărăcăcios al primelor cimitire musulmane, terenuri întinse presărate cu pietre ridicate și situate în afara perimetrului construit, aspect ce avea să se men-

țină în unele țări sărace și tradiționaliste. Dar n-a trecut mult timp și s-au văzut apărând în Iran monumente princiare, contemporane cu primele mausolee ale unor imāmi și iți venerați în Irak, și aceste edificii, care se puteau ridica în singură-tate, au devenit de cele mai multe ori nucleele unor suburbii locuite sau chiar ale unor noi localități. În același timp se dezvoltase în cimitire gustul pentru morminte marcate prin elemente sculptate în formă de stele funerare, de coloane scurte fără bază și capitel, de prisme sau de cenotafe, acoperite uneori, la rîndul lor, de cupole sau de acele turnuri cilindrice, uneori de plan stelat, și cu acoperișuri conice din care cele mai vechi exemple s-au situat în Djurdjān* și în Djilān*. Toate aceste monumente funerare variate, care deveneau astfel încetul cu încetul inseparabile de peisajul urban, se amestecau și cu alte clădiri, pe măsură ce puternicele sau celebrele personaje susceptibile de a-și vedea amintirea comemorată în acest fel țineau să profite după moartea lor de vecinătatea madrasalelor, mănăstirilor sau spitalelor, de care urmăriseră să-și lege numele asigurînd construirea lor.

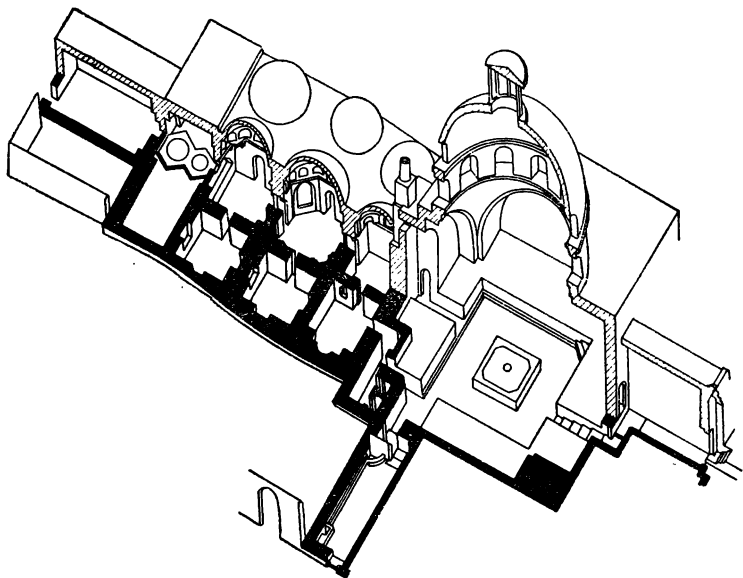
Aceste fundații introduseră în oraș, în mijlocul unor case adesea nesolid clădite, siluetele unor construcții mai durabile, dacă nu totdeauna mai somptuoase. Planurile lor destul de simple la origine, fiindcă era vorba totdeauna de a juxtapune chiliile de locuit pentru studenți, pentru sufii sau pentru bolnavi, și încăperi comune servind ca locuri de adunare și ca săli de rugăciune, se înrudeau cu acelea ale locuințelor private. Aici trebuia căutată explicația primelor lor structuri, în pofida discuțiilor inutile purtate multă vreme pe această temă de arheologi. Este evident astăzi că madrasaua, ca dealtfel mănăstirea de sufii sau spitalul, n-a avut todeauna și pretutindeni aspectul unui edificiu cu curte centrală spre care se deschideau patru *īwān*-uri, aspect care nici nu i-a fost vreodată rezervat. Dar obiceiurile locale, combinate cu tendința de a imita ici și colo monumente luate ca model, i-au atras o mare varietate de

structuri în funcție de locuri. În orice caz, fie că e vorba de modestele madrasale siriene ayyubide, de construcțiile contemporane mai grandioase ridicate în Anatolia selgiucidă, sau de edificiile mameluce, printre care madrasaua sultanului Hasan din Cairo constituie pe bună dreptate exemplul cel mai renumit, ne găsim totdeauna în fața unor monumente ce înfrumusețau orașul post-selgiucid, prin grija cu care erau decorate fața-

54. PLANUL MADRASALEI
CU DOUĂ MINARETE DIN ERZURUM
(După R. H. Ünal,
Monuments islamiques anciens d'Erzurum.)

Madrasa din Anatolia ridicată, fără îndoială, la începutul secolului al XIV-lea, sub efectul unor influențe locale și iraniene conjugate. Istoria ei este destul de complicată și nu permite să se determine cu certitudine dacă starea ei inițială era însoțită de prezența unui mausoleu. Este însă interesant de observat dispoziția regulată a curții centrale, înconjurată de porticuri întrerupte de patru iwānuri dispuse în cruce. O a doua serie de încăperi de locuit ocupa primul etaj.

55. PERSPECTIVA IZOMETRICĂ RECONSTITUITĂ
A BĂII AL-SULTAN DIN DAMASC
(După M. Ecohard și C. Le Cœur, op. cit.)

Vederea în elevație permite să se aprecieze la adevărată sa valoare arhitecturală unul dintre acele monumente funcționale bine concepute, deși exterior puțin estetice, care se întâlneau în mare număr în orașul islamic post-selgiucid. Este vorba aici de o baie publică de bună calitate, construită în 1303 și ameliorată în secolul al XV-lea de sultanul mameluc Ka'it Bāy, baie care întrunea caracteristicile băilor cu plan centrat și ale băilor cu plan rectiliniu reprezentate în acea epocă. Se observă, după o sală de dezbrăcare deosebit de spațioasă, o succesiune de mici săli — caldută, caldă și foarte caldă — sub care treceau conductele de fum ce asigurau încălzirea prin pardoseală (construcția pe hipocauste se abandonase pe atunci), în timp ce baia de aburi primea în plus vaporii dintr-un cazan învecinat.

dele lor și cu care tema portalului triumfal, care fusese multă vreme rezervată palatului sau moscheii, era adaptată unor mici construcții urbane repetate în numeroase exemplare. Astfel, aceste diverse clădiri, care erau înzestrate fiecare cu un oratoriu, identificat uneori cu o adevărată mos-

chee, dădeau oraşului post-selgiucid unul din aspectele sale cele mai semnificative şi comandau oarecum urbanismul său, fără ca dezvoltarea lor să trebuiască neapărat privită ca tipică pentru oraşul islamic în general.

În adevăr, mai înainte viaţa religioasă şi intelectuală nu cunoştea alt cadru decît moscheile, oratoriile şi uneori casele particulare în care oamenii legii îşi împărtăşeau învăţătura. Cel mult dacă se mai poate atribui influenţei prescripţiilor religioase înmulţirea băilor de aburi, sau *hammām*, care permiteau să se efectueze abluţiunea majoră obligatorie înainte de Rugăciune în caz de impurificare prealabilă şi care erau deci considerate de unii ca adevărate anexe ale locurilor de rugăciune. Dar după cum *hammām*-urile, înainte de a fi astfel adoptate de Islam, aparţineau unei civilizaţii mai vechi, în care termele deţineau un loc bine cunoscut, tot astfel oraşul islamic se inspirase în multe puncte de la oraşul elenistic sau bizantin căruia i se substituise treptat pe vremuri.

De moştenirea anterioară ţineau îndeosebi anumite tipuri de cadrilaj regulat al străzilor şi cartierelor, despre care va fi vorba mai departe şi care au fost mai frecvente în vechiul oraş islamic decît s-a spus adesea. Dar această moştenire a acţionat mai ales în favoarea unei abundente aducţii de apă către oraş şi a generoasei ei distribuiri la toate edificiile publice şi particulare. Fântînile şi bazinele, însoţite adesea de acele inscripţii dedicatorii care legau binefacerile lor de accentele lirice ale Coranului pe tema apei sau de îndemnurile pioase făcînd din această milostenie primul act de generozitate recomandat, se situau în adevăr pe linia unor construcţii antice cum erau nimfele. La fel stăteau lucrurile în ce priveşte cisternele şi apeductele, care nu pot fi trecute exclusiv la activul civilizaţiei islamice şi cu privire la care trebuie să ne mulţumim a sublinia cu cîtă măiestrie inovatoare şi prin ce perfecţionări tehnice, atestate, de pildă, de lucrările hidraulice din Tunisia ale Aglabizilor studiate de curînd,

ele au fost fie ameliorate în ținuturile altădată locuite, fie create în întregime în localitățile nou întemeiate.

Apa era adusă de foarte departe, pusă în rezervă, distribuită și contabilizată, s-ar putea spune, cu ajutorul unui sistem de castele de apă și de repartizoare secundare, a căror funcționare este binecunoscută pentru orașele Damasc și Alep. Canaluri, alimentate, ca la Damasc, prin simple șanțuri de scurgere din cursuri de apă, sau ca la Homs, prin folosirea dispozitivelor cu cupe, canaluri a căror importanță pentru punerea în valoare a terenurilor a fost arătată mai înainte, ocupau și acolo un loc de prim plan, pe care venea uneori să-l suplinească, în unele cartiere urbane defavorizate, transportul apei prin animale de povară. Regulamente minuțioase, asemănătoare aceloră ce se cunoșteau pentru irigarea oazelor, asigurau bunul mers al acestei organizări mai bogată în preocupări edilitare, împrumutate poate de la antichitate, dar integrate uzurilor islamice, decât se subliniază de obicei.

Același eclecticism practic doritor de a face să fructifice un patrimoniu anterior, se manifestase de altfel și în domeniul religios. Exemplul cel mai izbitor în acest sens îl constituie cazul „orașelor sfinte adoptate de Islam, în rîndul cărora trebuie trecute atît Mecca, cu Haramul* ei sacru încă de pe vremea păgînismului, cît și orașele palestinieni,enerate de tradiția evreiască și de cea creștină, ca Ierusalimul sau Hebronul*. Cazul orașului Mecca este desigur unic, dat fiind că islamizarea locului consacrat cultului a fost aci opera Profetului însuși, suprapunînd învățătura Coranului unor rituri, a căror completă transpunere o asigura. Dar ambivalența sentimentelor dezvoltate în timpul evului mediu islamic față de „oamenii Cărții“, de la care multe tradiții bazate pe Scriptură fuseseră preluate sub o formă sau alta de noua religie, a dus la adoptarea de asemenea durabilă a sanctua-
relor de care erau legate amintiri evreiești sau creștine.

Inima Ierusalimului musulman a rămas astfel permanent constituită de vechea esplanadă a Templului, pe care aveau să fie ridicate, începînd cu primele decenii ale secolului al VIII-lea, cele mai celebre monumente religioase ale Islamului după Ka'ba din Mecca și moscheea din Medina, și anume acea Cupolă a Stîncii și acea Moschee depărtată care păstrează și astăzi o incomparabilă strălucire, în pofida distrugerilor și remaniierilor al căror obiect au fost. Și faptul islamizării unui loc de cult preexistent, care se observă cu aceeași claritate în cazul Haramului de la Hebron sau al diferitelor sanctuare ale celor Șapte Adormiți*, domina de asemenea structura multor altor aglomerații urbane unde marea moschee a fost ridicată în mod firesc, ca la Damasc, exact pe vechiul amplasament al unor temple păgîne sau creștine,enerate anterior. Și aci însă, cotitura marcată în civilizația islamică de prefacerile epocii post-selgiucide avea să-și aibă repercusiunile asupra fizionomiei orașului. Începînd din secolul al XII-lea, s-au înmulțit în aglomerațiile urbane de orice origine reparațiile unor foste sanctuare sau locuri de pelerinaj. Venerate de o evoluție populară uneori superstițioasă, ele au fost fie adoptate drept ceea ce fuseseră în trecut, dacă era vorba de amintiri biblice, fie botezate cu nume noi, pentru a deveni tot atîtea monumente comemorative vizitate continuu. Și integrarea lor mergea mîna-mîna cu interesul crescînd de care se bucurau, pe de altă parte, obiectele de pietate sau de intercesiune cu caracter mai recent, care se numărau printre titlurile de mîndrie ale unui oraș și erau legate de amintirea unor foști luptători ai Războiului sfînt, a unor oameni de religie vestiți prin virtuțile, dacă nu prin minunile lor, și a numeroșilor imāmi sau a altor personaje ale martirologiului și'it.

De altminteri, elementele constitutive ale orașului islamic par să se fi conjugat astfel în cursul veacurilor, după legi de echilibru diferite. Primele dintre aceste echilibre au fost acelea ce s-au ma-

nifestat încă de la expansiunea Islamului în cele două categorii de orașe care au predominat atunci: orașele noi, pe de o parte, și orașele cucerite adoptate de noii stăpîni, pe de altă parte. În primul caz, cu neputința de separat de procesul binecunoscut de sedentarizare a nomazilor, era vorba de întemeieri dictate de necesități strategice și mai cu seamă de necesitatea inerentă oricărei campanii militare prelungite de a face trupele să ierneze în locuri sigure, anume alese în acest scop. Când luptătorii arabi au început să șadă în țările cucerite, în Siria, în Irak sau în Egipt, ei s-au instalat în adevăr în tabere ce au fost la început provizorii și le serveau ca baze de plecare pentru expedițiile lor sezoniere, asigurîndu-le în același timp mijloacele unei legături constante cu capitala imperiului, situată încă în Arabia. Aceste tabere, unde războinicii erau repartizați pe triburi, au devenit repede așezări stabile: acestea au fost, în Irak, noile orașe Basra și apoi Kūfa, în Egipt, orașul Fustāt, în Siria orașul Dĵābiya, pe care însă cuceritorii le-au părăsit după aceea pentru a se fixa în fosta capitală siriană sau chiar a se împărăștia în întreaga provincie — soarta deosebită a acestei ultime întemeieri explicîndu-se, fără îndoială, prin faptul că trupele arabe n-au continuat multă vreme în Siria să se războiască activ cu armatele bizantine, care s-au pus la adăpost în spatele masivului Amanus după ce evacuasera țara fără luptă serioasă. Puțin mai tîrziu, în Iran sau în Magreb, alte tabere au fost create la rîndul lor, ca de pildă la Kairun pe șesul interior al Ifrīkiyei, a cărui prosperitate a crescut pînă în epoca ziridă, și ca acele centre înființate în provinciile iraniene și care n-au avut niciodată decît o existență precară în mijlocul deselor răscoale ale populației locale neconvertite.

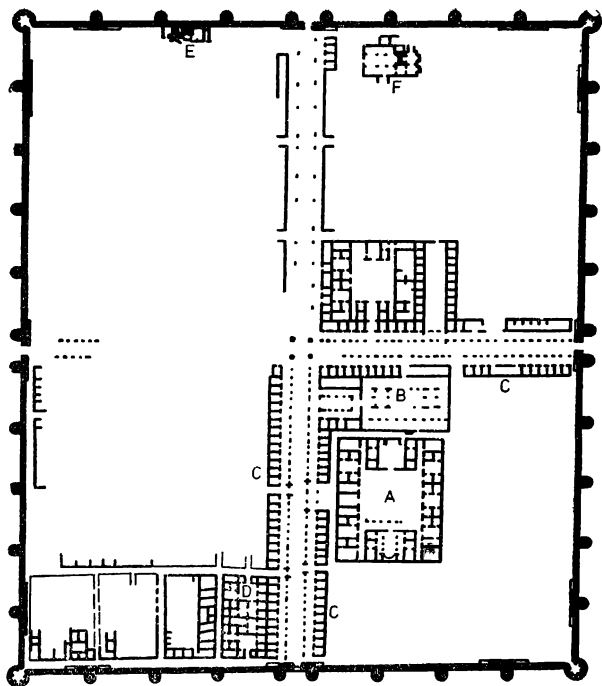
Din toate aceste tabere, numai acelea care au profitat ulterior de împrejurări istorice favorabile cît și de o poziție bine aleasă au putut să devină adevărate aglomerații arabo-musulmane. Exemplul tipic este acela al Basrei, care s-a dezvoltat ca centru activ al unei regiuni plantate cu palmieri

și ca port la Golful Persic făcînd legătura între Mesopotamia sau provinciile Iranului meridional și Arabia sau îndepărtatele coaste ale Indiei și Africii. Dar și altele au cunoscut un destin strălucit legat de înflorirea regiunii unde fuseseră implantate și purtînd, în consecință, pecetea originalității acesteia. Toate însă prezentau totuși la origine numeroase trăsături comune ce se regăseau de la o așezare la alta și se datorau similitudinii vocației războinice precumpănitoare în fiecare caz. Una din aceste trăsături era prezența necesară, în centrul taberei, a locului Rugăciunii comune învecinat cu reședința emirului și beneficiind de ocrotirea diferitelor contingente militare. Alta consta în menținerea, în dispoziția de ansamblu, a unei influențe tribale dominante, în baza căreia cartierele clădite, ce luaseră locul simplelor grupuri de corturi nomade, rămîneau rezervate fiecare unui grup de familii sau de clanuri înrudite.

Un tip de „oraș nou“ islamic, propriu primului secol, se răspîndise deci în întregul imperiu alături de orașele cucerite. Dar deosebiri dintre aceste așezări artificiale, populate numai de combatanții arabi și de familiile lor, și orașele ce rămîneau în cea mai mare parte în mîinile locuitorilor lor neconvertiți n-aveau să întîrzie de a se estompa. Pe măsură ce islamizarea își producea efectele, pe măsură ce noile orașe vedeau năvălind spre ele autohtoni goniți, ca în Irak, de nimicirea primelor lor reședințe, și pe măsură ce vechile orașe păstrate se lăseau cîștigate de prestigiul religiei islamice victorioase, împotrivirile prealabile dispăreau. Pe de o parte, reconstruiri din ce în ce mai monumentale confereau mai multă măreție aspectului marilor moschei sau locuințelor emirale rustice clădite la început în sărăcăcioasele tabere nomade de la Basra și de la Kūfa. Pe de altă parte, centrul orașului se transforma încetul cu încetul, cum s-a întîmplat la Damasc, unde stabilirea unei reședințe princiare în vecinătatea bisericii Sf. Ioan Botezătorul a fost repede urmată de confiscarea bisericii însăși, care a fost reclădită din temelii pentru a deveni o moschee. Moschei impunătoare

au fost astfel ridicate sub impulsul califului umayyad al Walīd în principalele aglomerații siropalestiniene, înlocuind curînd în ele, ca la Alep, neînsemnatele oratorii întemeiate inițial de cucuritori la intrarea fiecărui oraș. În sfîrșit, sub efectul unor tendințe contrare, populația recent convertită la Islam a ajuns în orașele vechi să-i respingă pe nemusulmani în cartierele periferice, în timp ce în noile orașe clienții convertiți se grupau în jurul triburilor cărora li se afiliaseră, iar nemusulmanii înșiși se introduceau în aceste orașe-tabere instalîndu-se însă mai la o parte.

De asemenea a luat naștere atunci, printr-o simbioză care n-a avut nevoie de mai mult decît de o jumătate de veac ca să se realizeze, tipul de oraș umayyad ce avea să servească în parte, la fel ca palatul construit în acea epocă, drept model realizărilor abbaside. Trăsăturile sale cele mai caracteristice de ordin urbanistic țineau de legăturile ce-l uneau cu orașele antice care-l precedaseră, uneori pe același loc, cum se observă, de exemplu, la Alep, la Damasc sau la Lattakiye, care mai păstrează sub planul lor actual urme ale planurilor elenistice, studiate îndeosebi de J. Sauvaget. Dar această continuitate a unei tradiții siriene anterioare se observă în mod și mai izbitor în orașele create atunci din simpla voință a noilor stăpînitori. Se vede astfel micul oraș umayyad 'Ayn al-Djarr — actualul cîmp de ruine 'Andjar din podișul Bikā', unde se efectuează degajări încă incomplete, dar de pe acum extrem de sugestive — reproducînd schema unui oraș antic prevăzut cu o incintă dreptunghiulară și străbătut de două străzi axiale ce se întretaie în unghi drept într-un punct central marcat de un tetrapil. Grupul indisociabil în acea epocă al palatului emiral și al mării moschei ocupa pur și simplu unul dintre cele patru cartiere determinate prin încrucișarea celor două artere principale. Parcelări imitate după acele *insulae* antice grupau, pe de altă parte, locuințele mai puțin luxoase, în timp ce ansamblul era dominat de tema clasică a arterelor cu colonade marginite de prăvălii, temă pe care urbanismul musul-

56. PLANUL ORAȘULUI Umayyad 'ANDJAR
(Plan întocmit de inginerul H. Kalayan.)

Permanența, în plină epocă umayyadă, a tradițiilor inspirate de urbanismul antic iese în evidență în mod impresionant în acest plan întocmit datorită săpăturilor recente efectuate la 'Andjar de d. M. Chehab, director general al anticităților din Liban, care ni l-a pus în mod amabil la dispoziție. Se remarcă în el compartimentarea regulată a terenului, obținută prin întâlnirea a două artere principale ce se încrucișează în unghi drept, precum și prin amplasarea în jumătatea răsăriteană a orașului a clădirilor cu caracter public sau princiar. Principalul palat cu dublă sală de audiențe bazilicală (A) se învecinează cu marea moschee (B), nu departe de răspîntia centrală marcată printr-un portic cu patru deschizături. Șiruri de prăvălii (C) mărginesc arterele cu colonade, în timp ce locuințele obișnuite sînt grupe în insulae (D). Două băi apar nu departe de zidul dinspre nord, una foarte simplă (E) și cealaltă (F), probabil rezervată suveranului, caracterizată prin dimensiunile sălii ei de odihnă și de dezbrăcare.

man este foarte adesea acuzat de a fi neglijat-o, deși o vedem utilizată aci în accepția ei cea mai clasică.

Desigur, exemplul oferit în acest sens de orașul 'Ayn al-Djarr este unic pentru moment și lucrul trebuie regretat. Nu s-au făcut săpături pe amplasamentul nesigur al orașului Ramla*, creația citadină mai târzie din Palestina a califului Sulaymān. N-a fost efectuată nici investigarea completă a locului ocupat altădată de Wāsīt*, oraș întărit construit în Irak pentru a-l adăposti pe guvernatorul umayyad al acestei provincii răzvrătite. Este în sfârșit prea devreme pentru a înregistra rezultatele lucrărilor întreprinse recent înăuntrul „orașului” care a fost întemeiat de califul Hișām, după însuși textul unei inscripții, lângă unul din domeniile sale agricole, și care era distinct, în acest caz, de palatul ce se ridica la mică distanță: acest oraș situat în plină stepă pe locul numit Kasr al-Hayr cel Răsăritean era dealtfel mult mai puțin însemnat decât 'Ayn al-Djarr, dat fiind că o incintă pătrată cu latura de numai 160 m era suficientă pentru a-l cuprinde, pe când cel dintâi ocupa un dreptunghi de 310 pe 370 m. Dar în ciuda acestor necunoscute încă supărătoare, mărturia adusă de 'Ayn al-Djarr nu poate fi subestimată și capătă întreaga ei valoare dacă o apropiem de fapte urbane islamice de mai târziu, în care va transpărea aceeași preocupare de ordine și de geometrie a traseelor.

Orașul umayyad rămăsese totuși reprezentat de ansambluri arhitecturale de însemnătate mijlocie, legate de acel efort de colonizare și de valorificare a pământurilor siriene, al căror rol dominant în prosperitatea perioadei a fost arătat mai înainte. Odată cu uimitoarea dezvoltare economică a Imperiului și a statului abbasid, au apărut apoi așezări urbane de mult mai mare amploare, create și ele de suverani și de guvernatori din motive în același timp economice și politice, mai comportînd deci un element militar considerabil,

dar dînd dovadă totodată de o grandoare a concepției deosebit de semnificativă.

Orașul umayyad se situează astfel la originea întregii serii de orașe islamice din perioada clasică, orașe care, departe de a ilustra tipul orașului medieval cu străzi întortocheate și cu edificii publice înecate în amestecul dezordonat al caselor, au cunoscut o formă de urbanism regulat. Largile drumuri rectilinii ale unei creații abbaside ca Samarra în Irak, calea regală mărginită de prăvălii unind în Afghanistan palatul gaznawid de la Laşkari Bazar de orașul Bust, sau dispoziția studiată a monumentelor oficiale ale orașului fatimid Mahdiya din Tunisia pot, de pildă, să fie invocate în acest sens. Doar mai târziu, tulburările și insecuritatea constantă a epocilor de destrămare a imperiului, în urma marilor invazii nomade și a mizeriei generale care a rezultat din ele, au dus la compartimentarea interioară a unor asemenea orașe în cartiere apărute de cîte o poartă precum și la restrîngerea lor la zona din vecinătatea unei cetăți jucînd în același timp rolul de citadelă și acela de reședință regală.

Înainte, primul exemplu de oraș abbasid fusese oferit de vestitul Oraș rotund al lui al-Mansūr, în măsura în care acest oraș regal cu plan geometric a fost scurtă vreme deschis activităților comerciale și artizanale menite să se răspîndească în împrejurimi. Soarta Bagdadului s-a despărțit pe urmă de aceea a creației lui al-Mansūr, curînd rezervată numai suveranului, apoi practic părăsită și în cele din urmă distrusă de asediul dezastruos care a adus după sine moartea califul al-Amīn. A fost destinul propriu al giganticei aglomerații născute în afara incintei circulare să cunoască o existență deosebit de agitată, dar și să supraviețuiască, peste secole, ultimilor reprezentanți ai dinastiei abbaside. Centrul ei s-a deplasat treptat la apus, apoi la răsărit de fluviu, în urma întemeierii de palate pe malul stîng, apoi a dezvoltării în acest loc a unor cartiere urbane cu reședințe bogate, pe care poduri de vase le legau acum de malul drept. Cînd califii, după ce petrecuseră vreo treizeci de ani

în ansamblul lor de la Samarra, au revenit, în secolul al IX-lea, ca să se instaleze la Bagdad, ei și-au stabilit reședința în funcție de noua populație, într-un palat situat la sud de malul răsăritean și departe de cartierele de la nord, treptat delăsate. Alte elemente monumentale esențiale, ca piețele sau locurile de pelerinaj, se mutaseră de asemenea acolo. Dar aceste „Bagdaduri“ succesive, reconstruite nu departe unele de altele, suprapuse chiar în cursul veacurilor într-un spațiu relativ restrâns, ne rămân practic necunoscute în lipsa unor vestigii arheologice expresive care să fi putut supraviețui dezvoltării pe același amplasament a unui oraș modern, chemat, la rîndul lui, de cîteva decenii la o remarcabilă creștere.

Din fericire, două alte creații urbane califiene din aceeași provincie a Irakului, acelea de la Rakka și de la Samarra ne oferă, sub nume poate mai puțin celebre, ruine mai citețe pentru oricine le observă din avion.

Din cele două ansambluri, acela de la Rakka n-a fost decît foarte puțin studiat pînă acum. Samarra în schimb, întemeiată în 836 de califul abbasid al-Mu'tasim și mărită de califii următori înainte de a se întoarce practic la deșert, a făcut obiectul unor numeroase cercetări, chiar dacă acestea rămîn de mică importanță în raport cu suprafața construită de altădată. Ea oferă un excelent exemplu de metropolă abbasidă cu o dezvoltare pe cît de bruscă pe atît de scurtă, pornind de la cerințele unui oraș-tabără, care nu mai avea nimic comun cu îngrămădirile de colibe sărăcioase unde se sedentarizau nomazii arabi din perioada cuceririi și care se născuse pe de-a întregul din voința lui al-Mu'tasim, atunci cînd motive de securitate l-au determinat să părăsească Bagdadul veșnic gata să se răscole.

177 Samarra lui al-Mu'tasim, marcată prin palatul și marea ei moschee, era în adevăr un oraș organizat cu strictete. Monumentele principale, legate între ele prin mari artere, dețineau primul loc. De jur împrejur, efectivele gărzii erau repartizate în diferite cartiere potrivit cu originea lor: într-o

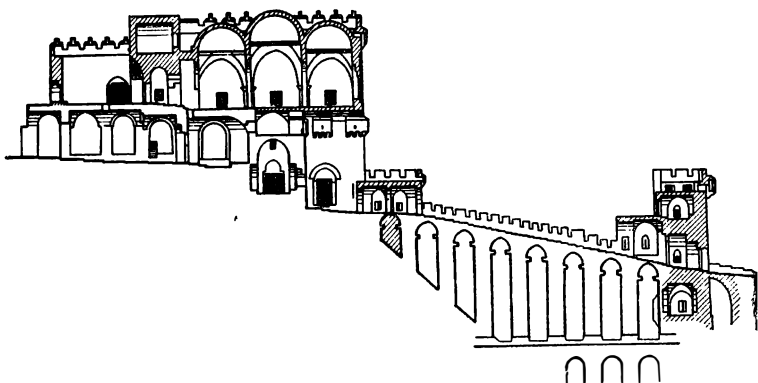
parte turcii, ale căror „concesiuni, spune geograful al-Ya'kūbī, au fost izolate de acelea ale celorlalți particulari, astfel încît să fie așezate deoparte și să nu se amestece cu grupuri deja arabizate“; alături, mercenari din Fargāna; în altă parte, iranieni originari din diferite provincii; dincolo, în sfîrșit, magrebinii, căci garda lui al-Mu'tasim era departe de a cuprinde numai turci. Cît despre contingentul anume însărcinat cu apărarea suveranului, el ocupa vecinătatea nemijlocită a palatului. Alte cartiere fuseseră rezervate populației arabizate, evitîndu-se totodată pe cît posibil contactul între elemente etnice diferite. În sfîrșit, în piețele prevăzute lîngă marea moschee, „fiecare specialitate de comerț fusese așezată separat [...] potrivit cu hotărîrile luate în privința piețelor din Bagdad“ precizează același al-Ya'kūbī. Pe scurt, ansamblul fusese desenat prin grija suveranului și după un plan extrem de strict, în așteptarea extinderii lui fără măsură pe vreo douăzeci de kilometri de-a lungul Tigrului, în spațiile unui sistem de canale protecoare, prin înmulțirea reședințelor princiare însoțite fiecare de nașterea unor noi nuclee comerciale.

Aceleași caracteristici se regăseau în aceeași epocă în marile orașe întemeiate în afara Irakului. Fără a insista asupra cazului orașului Kairuan, de exemplu, care s-a dezvoltat alături de palatele aglabide, apoi fatimide, cazul cel mai sugestiv este, fără îndoială, acela a orașului Fustāt-Cairo, al cărui prestigiu l-a înlocuit, începînd din epoca fatimidă, pe acela al metropolei bagdadiene. Și aici avem de-a face cu o succesiune de întemeieri, întrucît orașului-tabără Fustāt, înființat el însuși nu departe de un vechi oraș egiptean, i se adăugase în secolul al IX-lea „reședința regală“ clădită de Ibn Tulūn după modelul Samarrei și înfrumusețată de descendenții lui, reședință care luase numele de al-Katā'i, „Concesiunile“, și fusese dotată cu un palat și cu o mare moschee astăzi încă celebră. În secolul al X-lea avea apoi să fie întemeiat de cuceritorii fatimizi orașul Cairo, care cuprindea și el noi palate și o nouă mare moschee și care a devenit principalul centru urban. Dezvoltarea lui,

ca și a Bagdadului, a fost continuă și durabilă, poate chiar mai neîntrerupt strălucită, în vreme ce se succedau în el dinastii puternice și activitatea sa de capitală se menține pînă în zilele noastre. Este însă izbitor să regăsim la originea destinului său acel caracter de „tabără regală întărită“ dublată de un oraș activ, care devenise, începînd din această epocă, o regulă și nu excludea în momentul întemeierii princiare, rafinamentele tehnice ale unui proiect îndelung chibzuit.

În adevăr, nimic nu era lăsat la voia întâmplării în creațiile dinastice din această epocă de mare prosperitate. Grija cu care erau consultați astrologii înșiși, pentru a face ca orașul să se nască sub un horoscop favorabil, se adăuga previziunilor minuțioase cerute meșterilor constructori și celorlalți reprezentanți ai tuturor meseriilor. Urma apoi repede avîntul demografic al suburbiilor, și ceea ce poate fi numit „orașul abbasid“ — dat fiind că primele sale specimene au fost creații ale califilor cu acest nume — începea să înflorească aproape peste tot în imperiu pe măsură ce viața provinciilor se modela după aceea a Irakului. Lucrul este cunoscut cel puțin cu privire la unele provincii și presupus cu privire la altele, ca Iranul, asupra cărora ne lipsesc deopotrivă datele textelor și informațiile arheologilor.

Soarta acestor orașe abbaside, de cele mai multe ori „create“ sau „întemeiate“ din temelii nu departe de un oraș vechi, a fost apoi foarte variabilă căci dezvoltarea lor pe termen lung depindea de condițiile istorice, adică de vitalitatea dinastiilor de care erau legate. Orașele din Irak îndeosebi au fost foarte nestabile. Dacă Basra, a cărei poziție geografică privilegiată a fost evocată de noi mai înainte, a păstrat din această cauză importanța ei în cursul perioadei medievale, Kūfa a fost eclipsată de Bagdad, care a început să decadă și el în secolul al XI-lea, cînd, odată cu fărîmițarea imperiului, capitala a tins să decadă la rangul unui simplu oraș provincial. În Magreb, aceeași evoluție a marcat, de pildă, soarta orașelor Kairuan

57. INTRAREA MONUMENTALĂ FORTIFICATĂ
A CITADELEI ALEPULUI.
(După J. Sauvaget, Alep.)

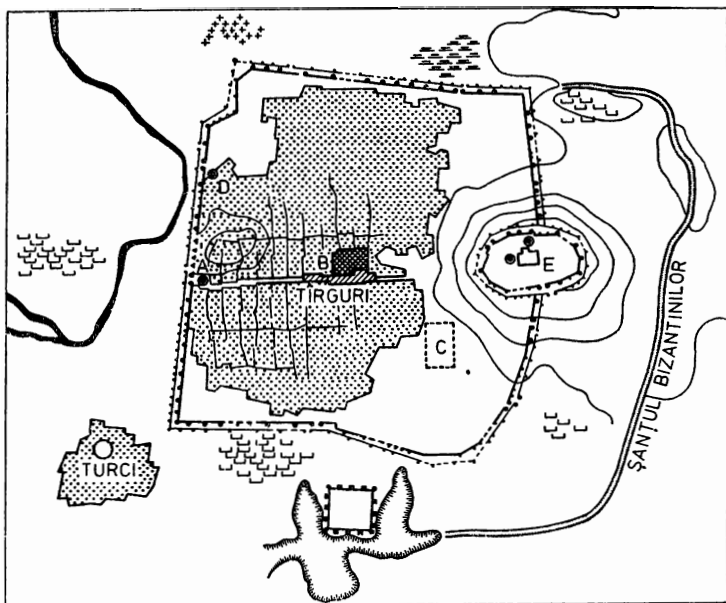
În această secțiune în care se disting construcțiile ayyubide și adaosurile mameluce (indicate prin hașuri), se reînarcă importanța fortificațiilor acumulate în epoca cruciadelor pentru a întări poziția naturală a citadelei Alepului. Podul ducând la poarta principală, care era precedată de o barbacană, ajungea la o serie de pasaje cotite și pline de obstacole diverse, care opreau accesul la platforma superioară. Ansamblul era construit în piatră de bună calitate și dominat de o monumentală sală de audiențe.

și Fès, întrecute unul de Mahdiya, apoi de Tunis, iar celălalt de orașul recent întemciat Marrakes, în timp ce în Egipt, dimpotrivă, aglomerația Cairo-Fustāt, departe de a se resimți serios de căderea Fatimizilor, afirma o superioritate pe care Aiyubizii, apoi Mamelucii aveau s-o ducă la apogeul ei. Cît despre orașele siriene, în majoritate anterioare Islamului și doar transformate după cucerire — ca Damasc, Alep, Homs, Hama și altele — ele dovedeau o remarcabilă stabilitate. Desigur creațiile tipic umayyade, ca Rambla, 'Ayn al-Djarr și Kasr al-Hayr cel Răsăritean, dispăruseră, nu fără a fi cunoscut în plin ev mediu o vremelnică renaștere. Dar celelalte orașe, al căror rol scăzuse în timpul mării epoci abbaside datorită suspiciunii ce plana asupra provinciei, umayyade prin excelență, au re-devenit centre foarte active atunci cînd mici regate

noi se organizaseră în jurul lor. A apărut atunci un tip de oraș, simțitor deosebit de metropola abbasidă și asemănător mai degrabă cu orașul feudal din Europa apuseană, tip care nu trebuie limitat la ținuturile siriene, dar ale cărui exemple sîntem ispitiți să mergem a le căuta în această

58. PLANUL ORAȘULUI ALEP
ÎN SECOLUL AL XI-LEA
(După J. Sauvaget, ibid.)

Tip de oraș elenistic adoptat de cuceritorii arabi și transformat în cursul a patru secole de viață islamică. Primul plan octogonal mai poate fi recunoscut în acest oraș cu casele de piatră. Moscheea primitivă (A) a fost înlocuită la începutul secolului al VIII-lea printr-o mare moschee (B), ridicată pe locul vechii agora, în timp ce un mussaliā (C) era amenajat în afara secțiunii clădite. Hala de fructe (D) a rămas aproape de incinta de origine bizantină. Citadela (E), devenită în secolul al X-lea, sub dinastia hamdanidă, oraș regal, s-a îmbogățit cu fortificații impunătoare. Cît despre șanț, el a fost săpat de bizantini cu ocazia asedierii Alepului în 962; el avea să constituie ulterior limita orientală a orașului.

provincie relativ binecunoscută din punctul de vedere istoric și geografic.

Aceste orașe siriene, ce pot fi alese ca exemple tipice ale orașului post-selgiucid, ne sînt cu adevărat accesibile astăzi datorită vestigiilor arheologice ce ne-au fost păstrate cît și datorită descrierilor stării lor din trecut pe care ne-au lăsat-o autori adesea foarte bine informați. Ele se prezentau ca orașe fortificate, înzestrate cu ziduri solide și cu citadele impresionante, al căror cel mai frumos exemplar, alături de acelea din Damasc, Homs, Baalbek și Bosra, este fără îndoială maiestuoasa fortăreață a Alepului, ce se înalță și astăzi deasupra taluzului ei circular. Citadele adăposteau de cele mai multe ori palate princiare, în timp ce trupele de turcomani care alcătuiau gărzile regale erau cantonate în suburbii exterioare. Dar accentul pus pe lucrările de apărare militare, din cauza neîncetatelor războaie purtate pe atunci împotriva francilor, nu împiedicau orașele să fie în același timp centre intelectuale și economice. Amploarea sukurilor, care depășeau centrul orașului pentru a se întinde în cartierele suburbane, înmulțirea fundukurilor destinate negustorilor musulmani și străini pot fi privite drept dovezi în această privință, tot astfel ca și creșterea constantă a numărului monumentelor religioase secundare, care presărau în acea vreme un oraș pe de altă parte întărit și împărțit în interior în cartiere închise.

Dealtfel, traseul străzilor se modificase simțitor la acea epocă în raport cu acela al aglomerațiilor mai vechi. Lucrul se observă, de exemplu, într-un oraș ca Damascul unde s-a văzut o stradă îngustă și sinuoasă înlocuind calea largă cu colonade care străbătea altădată orașul, dar și vechile grupuri regulate de case estompîndu-se treptat sub construcții care nu mai permit decît cu greutate să se regăsească vechiul lor decupai. Orașul islamic a început atunci să ia acel aspect dezordonat care, în mare măsură, îl caracterizează; specimene ale lui sînt oferite de orașele siriene și există de asemenea în numeroase exemplare în alte provincii ale lumii musulmane.

Această transformare poate fi explicată atât prin primejdiile crescînde cărora oraşenii trebuiau să le facă faţă în epocile de tulburări — şi care se regăsesc destul de asemănătoare în Orient şi în Occident — cît şi prin spiritul Legii islamice însăşi, care se împotriva unei intervenţii directe în organizarea urbană atunci cînd suveranul nu mai era destul de puternic pentru a juca personal rolul său de mecena fondator. În acelaşi timp noile condiţii de viaţă, îndeosebi absenţa oricărui mijloc de transport cu roate, contribuiau să şteargă încetul cu încetul amintirea oraşului antic, a cărui schemă directoare servise pînă atunci drept bază. Trebuie adăugat că în cartierele astfel retrase asupra lor însele, membrii diferitelor confesiuni sau chiar ai diferitelor secte islamice nu se amestecau. Creştinii şi evreii îşi aveau cartierele proprii şi, dacă existau şi 'iţi — un anumit număr al acestora se mai găsea în oraşele din Irak, în vreme ce în Siria ei erau siliţi să se ascundă sau să-şi disimuleze convingerile — ei erau de asemenea regrupaţi într-un sector deosebit al oraşului. Notabilii, pe de altă parte, îşi aveau locuinţele luxoase situate în cartiere „rezidenţiale“, distincte de acelea ocupate de elementele populare. Adevărate bariere sociale se adăugau deci deosebirilor confesionale, contribuind la cristalizarea unui oraş compartimentat şi îngustat, care a fost apoi incapabil, afară de cazul unei revoluţii politice importante şi pînă în epoca modernă, să iasă din cadrul prea rigid în care se închisese el însuşi.

In acest vechi oraş islamic, la care am văzut mai sus afirmîndu-se caracterul dublu şi succesiv de metropolă imperială mai întîi, şi de mic oraş feudal după aceea, coexistau, după cum s-a arătat, oameni de diferite clase, dacă în civilizaţia islamică medievală poate fi vorba cu adevărat de clase sociale determinate. Limitele pe care putem încerca să le trasăm nu sînt de fapt nicio dată foarte precise şi dacă, în anumite epoci, se constată în unele medii, ca acela al secretarilor, o conştiinţă de clasă, această mentalitate dispăre

Într-un context socio-istoric diferit. Pe de altă parte, concepțiile islamice nu ne ajută să găsim un criteriu. În adevăr, dacă în privința căsătoriei, de pildă, anumiți juriști fac o distincție între kurayșiți, arabi și nearabi, alții adoptă separații diferite. Cu distincțiile sociale întemeiate pe avere, pe funcția deținută sau pe modul de viață se amestecă totdeauna distincții confesionale sau etnice, situând de fapt linia de ruptură între musulman și evreu, când e vorba de negustori, sau între sunnitul fidel și sectarul de îndoielnică loialitate, când e vorba, de pildă, de secretari. În acest mod, studierea societății capătă în țările Islamului o complexitate cu totul deosebită și vom socoti preferabil a vorbi mai degrabă de medii decît de clase propriu-zise.

Printre aceste clase sociale îndeosebi urbane, acelea ale camenilor de știință și de religie se situa în frunte, datorită rolului pe care membrii săi îl jucau în oraș. Apropiati realmente de suveran, pe care-l întîlneau la ocazie, dar apropiați și de lucrători, cu care erau deseori în relații, legați în orice caz de centrul cultului și al Comunității reprezentat de moschee — de care califul sau orice alt deținător al puterii nu se dezinteresa niciodată, dar care rămînea mai cu seamă centrul vieții citadine —, susținuți în ideile lor de poporul de jos, care se arăta rareori nepăsător față de discuțiile juriștilor și teologilor, acești savanți și „personaje pioase“, cum sînt deseori numiți, formau pentru orașul islamic care-i adăpostea o populație tot atît de permanentă și de tipică în genul ei ca și anturajul suveranului.

Ei erau aceia cărora li se adresau, în timpul vieții, manifestările de respect și omagiile contemporanilor lor, și tot ei aceia ale căror morminte deveneau obiecte de venerare și de vizitare. Astfel încît, în mentalitatea epocii, prestigiul oricărui oraș și, fără îndoială, chezașia adevăratului său caracter islamic erau legate de numărul și de autoritatea oamenilor de religie care se născuseră, trăiseră și își împărtășiseră învățătura în el, erau înmormîntați în cuprinsul lui sau locuiseră acolo fie și

vremelnic. Căci acești oameni, atât de adânc legați de viața unor orașe ce se mîndreau cu prezența lor, erau în același timp călători neobosiți, gata să culeagă știința sau să răspîndească teoriile lor oriunde calitatea lor de musulmani era de ajuns pentru a-i face să fie adoptați ca membri de plin drept ai unei comunități vii, precum și oriunde puteau stabili acea legătură de filiație directă între învățator și discipol, care stătea la baza oricărui învățămînt în țările islamice.

Dealtfel, în literatura arabă medievală se găsește reflexul acestei situații. Nu numai că personajele eminente care au ilustrat fiecare ramură a activităților religioase sau științifice aflate atunci la cînte au fost menționate în adevărate repertorii biografice* clasate pe generații sau „clase“ (*tabakāt*) și rezervate fiecare uneia dintre acele ramuri: volume consacrate unor juriști ai cutărui rit, unor medici, unor mistici etc., dar și istoriile cronicarilor și analiștilor conțineau totdeauna, în mijlocul relatării evenimentelor politice și a faptelor de război, pomelnice de morți în care un loc de frunte era rezervat savanților. Înseși „istoriile“ de orașe, printre care cel mai renumit exemplu îl constituie *Istoria Bagdadului* a lui al-Hatîb al-Bagdādî*, se prezentau în esență, după o introducere topografică și istorică mai mult sau mai puțin dezvoltată, ca dicționare* biografice cu clasare alfabetică, conținînd numele acelorași categorii de personaje, de preferință specialiști în doctrinele religioase, care participaseră la viața intelectuală și religioasă a orașului. În sfîrșit, chiar și cărțile consacrate elogierii „meritelor“, în sens larg, ale acelorași orașe sau „călăuzele pelerinului“, destinate să ofere evlaviei credincioșilor liste de „vizite pioase“ de făcut în cutare sau cutare loc, erau pline la început de laude aduse acestor celebri dispăruți.

Printre ei se numărau mai întîi tradiționiști, culegători în mediul sunnit ai cuvintelor sau „zicerilor“ Profetului și ale Discipolilor săi, a căror însemnătate teologică și juridică a fost văzută mai înainte. Ei aveau drept funcție nu numai să adune aceste înalte cuvinte, ci și să le claseze, să le

aprecieze valoarea respectivă și să elimine textele neautentice care ar fi putut să se introducă în ansamblul citatelor lor. Aplicarea de către ei a unor procedee considerate astăzi insuficiente — căci acestea se bazau în primul rînd pe examinarea unor „lanțuri“ de chezași — se înrudea cu o adevărată știință genealogică* și constituia un aspect fundamental al activității lor, consacrată, pe de altă parte, simplei memorizării sau notării în scris a cuvintelor înseși. Ca și ceilalți savanți, dar poate chiar mai mult decît ceilalți — căci sistemul lanțurilor de chezași implica transmiterea mărturiei prin întîlnire directă —, ei aveau deci obiceiul să viziteze diferitele metropole ale lumii islamice pentru a adăuga mercur noi cuvinte la culegerile lor. Această „cautare“ dădea fizionomia lui particulară auditoriului marilor învățători, care era în parte compus din oameni străini de regiune.

Alături de acești specialiști, care începînd din secolul al X-lea stabiliseră definitiv metodele proprii disciplinei lor, se întîlneau savanți ce se îndeletniceau în mod deosebit cu scrutarea textului coranic însuși, de cele mai multe ori pentru a preciza variantele sale de lectură, întemeiate și ele pe Tradiție, sau pentru a rezolva dificultățile lui gramaticale ori lexicografice* recurgînd la materialul furnizat de literatura arhaică și întîlnindu-se astfel cu munca săvîrșită de filologi și literați de formație mai profană. Mărturii despre strădaniile lor preliminare pentru a inventaria, de exemplu, expresiile sau termenii tipici figurînd în Coran, au ajuns pînă la noi sub formă de liste scrise pe pergament, comparabile cu modernele noastre „concordanțe“. Unii dintre ei aparțineau pe lîngă aceasta acelei categorii de „lectori“ de Coran care au jucat un rol de prim plan la începuturile Islamului, cînd citirile coranice nu erau încă fixate în mod definitiv. Ei mai formau în secolul al X-lea o corporație respectată, ai cărei membri trebuiau să posede o cunoaștere adîncită a textului revelat. Alții îndeplineau rolul mai modest, dar cvasi oficial, al acelor „recitatori“

care, după cum arată al-Makdisī, își petreceau timpul citind în moschei texte de întărire a credinței.

Dar Comentariile propriu-zise ale textului coranic rămâneau apanajul unor exegeți care se distingueau mai ales prin opiniile lor teologice și apartenența lor la diferitele secte religioase ce-și împărțeau pe atunci lumea Islamului. În ambianța controverselor ce se desfășurau de pildă între mu'taziliți, șiiți și tradiționaliști, în momentul când unele minți începeau să aplice chestiunilor religioase o dialectică respinsă de mulți alții, trebuie situate cele mai reprezentative dintre aceste inițiative, îndeplinite când de gânditori care făceau apel la interpretarea simbolică sau figurată, când de oameni rămași fideli unei concepții literaliste și unor explicații mai strict filologice. De păreri lor și de primirea favorabilă pe care o găseau în cutare ținut sau în cutare oraș atârna de fapt publicitatea asigurată învățăturii lor, pe care puteau fie s-o predea în public, fie s-o rezerve, în propria lor locuință, grupului restrâns al simpatizanților lor.

Nu mai puțin importanți erau, în sfârșit, jurisconșulții, care puneau la punct detaliile dispozițiilor juridice și care dădeau îndeosebi consultații asupra cazurilor dificile ce se puneau cadiilor. Ca dascăli, activitatea lor rămânea particulară, iar ca jurisconșulți, funcția lor nu avea nici ea nimic oficial. Cadiii, când erau încurcați, li se adresau lor, fiecare alegându-l pe cutare jurisconșulț cunoscut lui și în care avea încredere. În epoca clasică nu exista însă vreun *muftiu** oficial, și cadiul rămânea liber, după consultație, să ia el însuși hotărârea ce i se părea mai bună. Trebuie totuși amintit că juriștii și tradiționiștii puteau să fie însărcinați la ocazie de calif să examineze chestiuni importante sau să combată doctrine considerate de acesta din urmă ca fiind primejdioase. Astfel, al-Ma'mūn, când a voit să imprime regimului o direcție nouă, s-a înconșurat de avizele unor juriști și teologi de tendință mu'tazilită. Al-Mutawakkil, la rîndul lui, atunci când a pus capăt acestei experiențe, a rugat tradiționiști renumiți

să adune argumentele pe care le puteau opune doctrinei condamnate. Tradiționiștii și jurisconșulții au fost astfel foarte devreme aduși să ia poziție în chestiuni doctrinale, care mai târziu vor apărea ca fiind de domeniul rezervat specialiștilor în teologie dogmatică.

Această teologie nu s-a impus, după cum se știe, decît progresiv ca doctrină autonomă, ciocnindu-se de opoziția apărătorilor tradiționalismului, al hanbaliților îndeosebi, care o considerau inutilă, dacă nu nefastă. Dar teologii în sens propriu, adică, în Irakul din secolele al X-lea și al XI-lea, așariții, au căutat să-și difuzeze doctrina cu ajutorul unui adevărat învățămînt predat la marea moschee sau în alte locașe cu caracter religios. Acești oameni de religie, a căror competență îmbrățișa adesea mai multe domenii, nu omiteau să utilizeze ca mijloc de propagandă predicile pe care puteau fi autorizați să le rostească la Rugăciunea de vineri. Și într-o epocă de lupte religioase deosebit de violente, suveranii doritori de a lua în mod autoritar poziție în favoarea vreunei doctrine s-au decis să asigure partizanilor acesteia privilegiul unor asemenea funcții de predicare sau de învățămînt. Aceasta a fost atitudinea Selgiucizilor cînd au căutat să condamne mai întîi așarismul, pe care-l combăteau hanbaliții, iar apoi să adere la această școală dîndu-i puțința să-și răspîndească tezele.

Din ingerința autorității de stat în orientarea juridico-teologică a rezultat curînd dezvoltarea bruscă a acelor madrasale supuse controlului ei direct și înființate pentru a asigura mijloace convenabile de existență profesorilor sau studenților care locuiau în ele. S-a discutat desigur problema de a ști dacă cele mai vechi dintre aceste madrasale fuseseră destinate învățămîntului teologiei așarite, cum s-a afirmat altădată, sau numai al dreptului. Din studii recente reiese că profesorii colegiilor de la Bagdad au fost efectiv la început juriști, dar că treptat acești juriști șafiți cîștigați de propaganda așarită, au folosit învățămîntul lor pentru a răspîndi ideile așarite, care în ochii

lor erau strâns legate de noțiunile de drept pe care le inculcau și corespundeau aplicării unei aceleiași metode de raționament. Madrasaua n-a fost de altfel niciodată un instrument de propagandă pur șafi'it-aș'arită. Colegiile create în Siria în secolul al XII-lea și în cel de-al XIII-lea aparțineau și școlii hanafite, și doar malikiții și hanbaliții au fost multă vreme limitați în acest domeniu la mijloace restrânse. De fapt madrasalele erau destinate să formeze o elită intelectuală câștigată pentru principiile sunnite, pe care le apărau, în mod puțin diferit uneori, toate marile școli juridice.

Trebuie notat că existența madrasalelor nu suprima totuși învățămîntul, care putea mai departe să fie predat în moschei, unde înainte fiecare profesor avea „cercul” său, amplasament rezervat într-un anumit colț al edificiului sau la piciorul unei anumite coloane. Chiar și după apariția colegiilor oficiale, orice străin care pōpōsea un moment într-un oraș păstra, pe cît se pare, dreptul de a se instala în vreun colț al sălii de rugăciune pentru a preda un curs. Dar noile fundații oficiale asigurau existența unui învățămînt permanent, aprobat și retribuit de autorități. De altfel, catedrele erau în general acordate pe viață, iar lecția inaugurală ținută de un nou profesor avea loc în prezența suveranului, care venea să-i cinstească pe cutare sau cutare savant, personaj apreciat de el și a cărui numire o impusese în majoritatea cazurilor, după ce provocase prin liberalitățile sale construirea edificiului unde profesorul avea să funcționeze. Era de fapt ruptura cu vechile obiceiuri potrivit cărora cursurile, chiar predate în oratorii sau în monumente funerare ce apăreau deja ca niște nuclee de colegii, nu erau sub nici o formă subvenționate de guvern.

În orice caz, fie că învățămîntul era pur privat, ca în primele secole, fie că era predat în madrasalele oficiale, el se baza totdeauna pe aceleași metode. El consta în esență în citirea și în comentarea textului unei lucrări, al cărei autor era sau profesorul, sau unul din proprii săi maștri.

în mod corect textul astfel explicat primeau autorizația de a-l transmite și de a explica, la rîndul lor, conținutul său altora: aceasta era o „licență“ (*idjāza*) de a preda, dar limitată la o lucrare precisă. Unele dintre aceste lucrări nu fuseseră de altfel niciodată redactate de autorii lor: era vorba mai degrabă de „cursuri“ pe care unii discipoli își luaseră ulterior sarcina să le consemneze în scris, în virtutea autorizației de a preda care le fusese dată. Acest obicei a fost apoi abandonat, cînd folosirea hîrtiei a permis să se înmulțească exemplarele copiate ale acleiași lucrări. Învățămîntul a rămas totuși totdeauna bazat pe citirea unor texte ce făceau autoritate și cărora auditorii erau datori să le asigure cea mai largă difuzare posibilă.

Exercitarea spiritului de critică nu era însă cu totul absentă. Autorii, juriști, filologi sau de altă specialitate, își petreceau timpul corectîndu-se unii pe alții și ameliorînd formularea ideilor lor, uneori diferite. Dacă discuțiile lor rămîneau limitate la un cadru îngust, ele dădeau în schimb dovadă de o subtilitate extremă. Unii dintre ei nu evitau la ocazie să se bazeze pe reflecția lor personală, ca de pildă geograful al-Makdiși*, care rămăsese credincios sistemului de lectură coranică folosit în Siria, țara sa, dar care adoptase în materie de drept școala lui Abū Hanīfa*, școala irakienilor. Chiar dacă unele școli de gîndire dominau în mod mai deosebit în diferite orașe sau regiuni, existau totdeauna spirite destul de independente pentru a se depărta de ele și a adera din propria lor voință la un sistem diferit.

Oameni de religie deținînd un loc de prim plan în oraș, dacă nu și specialiști în doctrinele religioase, erau și cadii, care reprezentau, după cum am văzut, aparatul juridic al statului și aveau deci o funcție oficială. Sarcina lor de arbitri, care cerea valoare umană și simț de echitate mai degrabă decît competență juridică propriu-zisă, era puțin apreciată de juriștii de formație, care au refuzat foarte des, potrivit izvoarelor vechi, răspunderea ei. Astfel ar fi procedat Abū Hanīfa, pe

care acest refuz, poate legendar, l-a făcut să fie aruncat în închisoare. Se mai știe în mod cert că juriști șafiți din Irak considerau, în secolul al X-lea, nedemnă de ei o funcție care nu cerea în mod expres cunoștințe tehnice și de care, uneori, beneficiaseră oameni puțin instruiți. N-ar fi existat oare, după spusele cronicarilor, un negustor de stofe recompensat în acest fel de vizirul Ibn al-Furāt* pentru că-l protejase pe acesta cu prilejul unei dizgrații anterioare? Această numire ar fi marcat pentru funcția de cadiu începutul decăderii; de fapt n-a putut fi vorba decât de un fenomen trecător, căci posturile de cadii aveau să fie, dimpotrivă, ocupate la o epocă cu puțin posterioară de adevărați oameni de știință, uneori juriști renumiți, alții aleși din rândurile predicatorilor sau ale foștilor „martori de profesie“.

Cadiul primea un salariu, care varia, evident, după regiuni și perioade; el n-a depășit, pare-se, niciodată două sute de dinari pe lună, dar este greu de știut cât anume revenea magistratului însuși, deoarece din suma ce-i era alocată el era obligat să-și remunereze diferiții săi auxiliari, mai mult sau mai puțin numeroși după caz. Am văzut că în jurul lui gravita lumea „martorilor de profesie“, acei notabili care-l asistau în ședințe, precum și aceea a avocaților ce puteau interveni în cursul proceselor. În orice caz, teoria formulată de anumiți juriști, potrivit căreia funcția de cadiu trebuia să fie exercitată în mod benevol, n-a fost, pe cât se pare, aplicată niciodată. Cadiul era plătit, cu toate că primea o sumă minimă și că acest salariu explica în parte corupția ce domnea în acest mediu.

Alături de răspunderile sale judiciare examinate înainte, atribuțiile mai special „urbane“ ale cadiului au variat în mod însemnat în funcție de locuri și de perioade, fără ca să se poată stabili reguli precise. Dacă, de exemplu, uneori cadiul se ocupa el însuși de organizarea internă a orașului, sarcină ce putea fi încredințată de altfel muhtasibului, se întâmpla de asemenea ca el să îndeplinească funcția de imām și să conducă Rugăciunea. În orașele

importante exista însă un personaj specializat în acest rol și retribuit pentru a asigura practicarea cultului, fără îndoială după ce fusese desemnat de cadiu. În adevăr, cadiul exercita în orașe un fel de control asupra „slujitorilor cultului“, cum erau muezinii și predicatorii, care, după ce fuseseră la început independenți, sfârșiseră prin a ocupa un loc într-un fel de ierarhie orașenească.

Funcția de muezin, de pildă, era totdeauna atribuită personal, dat fiind că cerea aptitudini deosebite. Cel ce o obținea primea un salariu modest, dar constant. Însărcinat să proclame de cinci ori pe zi chemarea care vestea credincioșilor ora Rugăciunii și ritma oarecum viața cotidiană a orașului, el trebuia să se priceapă a modula, cu o voce clară avînd un timbru potrivit, formulele corespunzătoare unor opțiuni religioase precise. El era însă totodată ținut să respecte reguli fixate minuțios în cărțile de drept, în care figurează, de exemplu, recomandații de acest gen: „Este blamabilă practica muezinilor care-și retrimite reciproc chemarea la Rugăciune. Sînt criticabile de asemenea alungirea excesivă pe care ei o imprimă cuvintelor acestui text, faptul că ei se întorc cu tot pieptul de la orientarea spre Mecca atunci cînd declamă formula «Veniți la Rugăciune!» și «Veniți la izbîndă», faptul că fiecare din ei rostește chemarea la Rugăciune pe socoteala lui și fără a aștepta ca celălalt să fi terminat, astfel încît asistenții sînt încurcați pentru a răspunde corect acestei chemări, deoarece vocile se amestecă. Toate aceste procedee sînt acte condamnabile despre care trebuie preveniți cei interesați“.

Funcția de predicator pare să fi fost mai puțin precis definită. În unele cazuri, predica putea fi rostită de personaje diverse, oameni de religie fără rol oficial, care profitau uneori de ocazie pentru a juca un rol politic. În alte locuri, ca la Bagdad, funcția de predicator în marile moschei era foarte prestigioasă și rezervată unor membri ai familiei hașimide prin grija califului însuși; era în adevăr indispensabil pentru suveran ca să controleze în capitală pe responsabilii însărcinați să rostască

invocația în favoarea sa. În privința ceremonialului care însoțea acest rit, cunoaștem încă în secolul al XII-lea descrierea vie lăsată de călătorul magrebin Ibn Djubayr*, care fusese izbit în cursul vizitei făcute în una dintre principalele moschei din Cairo de atitudinea unui predicator: acest personaj, ne spune el, „se purta ca un adevărat sunnit și una în invocația lui pe Discipolii Profetului, pe Urmași*, pe cei de o seamă cu ei, mamele Credincioșilor, soții ale Profetului, pe nobilii săi unchi din partea mamei, Hamza și al-'Abbās. Măsurat în muștrările sale și mișcător când vorbea despre Dumnezeu, el a înduioșat inimile cele mai tari și a făcut să curgă lacrimi din ochii cei mai uscați. Pentru predică, el a apărut îmbrăcat în negru după moda abbasidă; veșmîntul lui se compunea dintr-o mantie neagră acoperită cu un vâl de muselină neagră zis *taylasān* ca și dintr-un turban negru și purta o sabie. Suindu-se pe amvon, el a dat, în clipa cînd a pornit să urce, o lovitură cu teaca sabiei, care s-a făcut auzită de cei de față ca un îndemn la păstrarea tăcerii; apoi, o a doua lovitură la jumătatea scării și o a treia cînd a terminat urcarea; pe urmă, a salutat asistența în dreapta și în stînga, rămînînd în picioare între două stîndarde negre presărate cu alb ce fuseseră înfipte deasupra amvonului“. Dacă așadar nu exista o organizare de ansamblu privind exercițiul cultului în moschei, multe uzanțe importante din punct de vedere politic și juridic trebuiau respectate în cuprinsul lor. Cădea în sarcina muhtasibului să vegheze la aceasta și, începînd de prin secolul al XI-lea, acesta din urmă a primit misiunea de a face să se respecte caracterul sacru al moscheilor și de a-i împiedica pe cadii și pe dascălii de școală să-și mai țină acolo ședințele.

În orice caz, fie că era vorba de învățați și profesori ori de clerici, aceste diverse personaje se distingeau prin costumul lor. Încă dintr-o epocă veche ei purtau vâlul zis *taylasān*, acoperămînt de cap cu care ei se prezentau în cursul secolelor al IX-lea și al X-lea la audiențele palatului. Acest obicei era de ajuns pentru a face să se recunoască

apartenența lor la o clasă socială deosebit de respectată, dar predicatorii se semnalau afară de aceasta prin anterior sau, în unele regiuni, prin tunica cu centură, de origine militară. Să notăm mai ales că în epoca clasică turbanul, care va fi mai târziu, în secolul al XIV-lea, îndeosebi în Egiptul mameluc, semnul distinctiv al oamenilor de condei, învățați sau administratori, spre deosebire de oamenii de sabie, nu dobândise încă o semnificație precisă.

Cît despre predicatorii populari, ei nu dețineau în oraș un rang recunoscut, dar exercitau totuși o influență incontestabilă asupra opiniei publice. Se găseau printre ei oameni cucernici, asceți precum și naratori specializați în povestirea istoriei profeților din vechime. Nefiind supuși nici unui control, ei puteau să orienteze opinia oamenilor în sensul pe care-l doreau și numărau adesea printre ei propagandiști politici. Ei puteau de asemenea să răspîndească idei teologice nefaste, ca aceia cărora al-Gazālī* le reproșa de a predica o prea mare „încredere” în iertarea divină. Autoritățile îi suspectau mult pe acești oameni, care n-aveau nici vreo formație definită, nici vreo competență precisă și asupra cărora nu aveau nici un mijloc de a acționa. Aceasta explică faptul că, în anumite momente de tensiune, califul a socotit necesar să interzică adunarea în moschei sau pe străzi în jurul acestor predicatori.

Alți oameni se consacrau cucerniciei fără a dispune de resurse personale și fără a percepe un salariu, ba uneori disprețuind orice activitate remuneratoare. Acesta era în primul rînd cazul tuturor acelor care, practicînd „retragerea” despre care vorbesc tratatele de drept, își petreceau vremea la moschee citind Coranul, repetînd invocațiile și sfînșindu-și acolo zilele după principii asemănătoare acelor pe care le definește un Gazālī.

Tot astfel era și cazul acelor sufii care, începînd din secolul al X-lea, formau în anumite regiuni mici grupuri închise avînd propriile lor reguli de viață și care recurgeau deseori la mila sau la generozitatea publică pentru a trăi. Se poate cita, de exemplu, acea comunitate în care

al-Makdisī a reușit să pătrundă și în care, practicînd o renunțare ostentativă ce i-o îngăduia averea sa personală, el a parvenit să fie considerat ca un personaj sfînt al cărui contact mijlocea binecuvîntarea. Astfel de grupuri, cărora li se alipeau momentan credincioși rătăcitori și solitari, n-au făcut decît să crească și să se înmulțească pînă ce, în secolul al XII-lea, ele au ocupat adevărate mănăstiri, adesea clădite de prinți, care doreau prin aceasta să dobîndească merite suplimentare. Aceasta constituia o recunoaștere oficială a locului ocupat în societatea urbană de acei sufii la care puternicii zilei mergeau acum să ceară sfaturi și încurajări, mai cu seamă pentru politica lor de apărare a Islamului. Dar încă dinainte, predicatorii și cucernicii, care trăiau la început oarecum în afara societății, se văzuseră acceptați de autorități drept clasă religioasă: în adevăr, cronicarii ne relatează că la începutul secolului al XI-lea califii îi convocau pentru proclamațiile importante privind dogma nu numai pe cadii și pe jurisconșulți, ci și pe predicatori și pe asceți, fără ca să știm dealtfel foarte exact în ce mod erau aleși reprezentanții acestor două ultime categorii.

Sufiții și misticii se deosebeau în acea epocă prin costumul lor, vestitul anterior de lînă, precum și printr-un mod de viață ce se împăca fie cu singurătatea în care unii dintre ei rătăceau dintr-un loc într-altul, fie cu existența în sînul unei comunități, condusă de reguli mai mult sau mai puțin stricte și grupată îndeosebi în jurul personalitățiienerate a unui șef.

Dar moravurile lor nu erau totdeauna ireproșabile. Unii preinși asceți, exploatînd credulitatea admiratorilor lor, nu disprețuiau mesele îmbelșugate, și „pofta de mîncare a sufiilor“ va trece în proverbe. Li se imputa de asemenea că practicau magia și că amăgeau poporul prin șarlatanismul lor. Prin faptul că trăiau în grup, ei erau adesea acuzați și de homosexualitate. Antologiile nu sînt lipsite de istorioare pe această temă, care-l arată pe cucernic rezistînd eroic ispitei sau, mai adesea,

fi văzut chiar, pe cât se spune, o regulă religioasă în această practică. În secolul al XI-lea însă, în vremea misticului al-Hudjwiri, s-a răspândit ideea că adevărata cucernicie impune castitatea — rareori respectată în primele secole, în care sufiii erau de cele mai multe ori căsătoriți — și unii dintre ei aveau să rămână de atunci celibatari sau să se mulțumească a contracta căsătorii pur formale.

Acesta a fost mediul în care au apărut personaje cărora li s-a conferit calitatea de sfinți datorită minunilor ce le erau atribuite și puterii pe care, după cum se spunea, o posedau de a obține împlinirea rugăciunilor. Începând din secolul al XI-lea, „sfințenia“ astfel recunoscută cuprindea mai multe trepte, de la aceea a „celor mai buni“ și a „locuitorilor“ până la cea a personajului denumit „polul“ și care era considerat ca guvernând lumea și ca susținând-o cu ajutorul altor sfinți. În acest fel se ajungea însă la speculații cosmologice lipsite de efect în domeniul realității. Dacă rămâne sigur că mulți cucernici se bucurau de un respect unanim și că mormintele lor, îndeosebi acelea ale întemeietorilor de ordin, erau vizitate regulat, ne lipsesc însă amănuntele asupra modului în care erau urmate în acea epocă practicile aceluși „cult al sfinților“, care se adresa de altfel și învățaților renumiți sau chiar unor suverani ce se distinseră prin ardoarea lor de a apăra cu mijloace militare domeniul Islamului.

De acești oameni de religie, esențial impregnați de cultură juridică sau teologică, chiar dacă înclinau unii spre reflecție, ceilalți spre aplicarea practică sau spre ascetism — fără de altfel ca aceste tendințe diferite să se fi exclus vreodată —, se deosebeau în oraș secretarii și negustorii, adică oameni formați în diversele tehnici ale administrației sau ale comerțului și în științele profane pe care acestea le presupuneau. Aceștia erau în general oameni bogați, influenți și cultivați, a căror însemnătate sporise pe măsură ce, pe de o parte, fenomenul urban cunoscuse în Imperiul abbasid o amploare crescândă și, pe de altă parte, primele

bariere existente între cuceritorii musulmani și locuitorii nearabi dispăruseră. Ei ar putea în unele privințe să fie clasați sub eticheta de „burghezi”. Acest termen ar implica însă o participare activă la treburile orașului, participare care, în țara Islamului, s-a manifestat numai în câteva cazuri bine determinate, când perioade de anarhie au permis unor miliții locale să substituie practic puterea lor aceleia a forței emirale controlate sau nu de puterea centrală. În plus, această denumire ar risca să introducă o noțiune străină de categoriile de ordin propriu-zis islamic existând în societatea epocii.

N-ar trebui nici exagerată originalitatea ca clasă orașenească a acestor administratori și mari negustori, care primiseră în general, pe lângă educația lor specializată, o formație juridico-teologică susceptibilă de a fi comparată cu aceea a oamenilor de religie. Nu numai că ei manifestau adesea gustul, comun în acea epocă, pentru discuții religioase, dar divertismentele lor profane erau împărtășite și de unii teologi care se mîndreau și ei de a fi amatori de litere. Începînd din secolul al XI-lea, în sfîrșit, o apropiere și mai pronunțată s-a făcut simțită între administratori și învățați, solidari în opoziția lor față de o clasă militară străină și non-arabofonă, aceea a „oamenilor de sabie”, care era acum învecinată în oraș cu aceea a „purtătorilor de turbane”.

Cu toate acestea, încă și în secolul al X-lea, secretarii, al căror loc în anturajul suveranului și ale căror activități profesionale bazate pe un tip de cultură irano-mesopotamian au fost evocate de noi mai înainte, formau în sînul mediilor cultivate un grup conștient de trăsăturile lui distinctive, pe care le sublinia prin unele detalii de costum, cum ar fi tunica lungă. Acestui grup îi aparțineau atît simplitii slujbași de cancelarie cît și scribii recunoscuți ai cutărui personaj puternic, sau responsabilii marilor servicii ale administrației centrale și provinciale. Legături strînse existau, pe de altă parte, între aceste din urmă personaje și clientela lor particulară de oameni de litere în căutare de protec-tori, dacă nu de slujbe în birourile statului, pre-

cum și diverșii traficanți, negustori și zarafi* de mai mare sau mai mică anvergură, care încercau grație lor să realizeze operații comerciale sau bancare fructuoase cu sprijinul direct sau ocolit al serviciilor oficiale.

Nu atât de bine cunoscuți, negustorii, care se deosebeau fundamental de dughengiii și de meseriașii vânzând ei înșiși produsele muncii lor, jucau un rol esențial în oraș, practicînd comerțul interurban și uneori chiar internațional, a cărui importanță, încă dintr-o epocă veche, pentru țările Islamului a fost arătată mai sus. Dezvoltarea constantă a afacerilor lor ne este atestată de tratatele pe care juriștii aveau să le consacre încă de la sfîrșitul secolului al VIII-lea problemelor cîștigului și condițiilor legalității lui, chiar dacă organizarea internă a comerțului lor în epoca clasică ne este de fapt încă puțin cunoscută.

Printre acești negustori figurau în același timp mari comercianți — care aveau firește nevoie de capitaluri însemnate și trebuiau nu numai să se asocieze după formule diverse, dar să și contracteze la ocazie împrumuturi importante — și bancheri de profesie, care aveau drept rol esențial să dea celor dintîi cu titlul de credit fondurile necesare. Marii comercianți înșiși prezentau mai multe tipuri, pe care o recentă lucrare despre capitalism în țările islamice le enumeră astfel, după un manual de comerț din secolul al XI-lea: „negustorul antrepozitar, care cumpără ieftin și revinde în conjunctură de creștere a prețului; el trebuie să se priceapă a prevedea conjunctura și să-și eșaloneze cumpărările potrivit cu aceasta [...] comerciantul călător și exportator, care trebuie să dispună de o documentație la zi asupra prețurilor din țările în care își plasează mărfurile și asupra taxelor vamale, astfel încît să-și poată calcula corect prețurile și beneficiul, ținînd seamă de cheltuielile de transport; el trebuie să aibă și un agent sigur în țara de destinație precum și o magazie în care să-și poată descărca fără teamă mărfurile [...] în sfîrșit comerciantul comanditar, care trebuie să-și aleagă un agent sigur“. Aceștia li se adăugau ne-

gustorii străini, de cele mai multe ori occidentali și îndeosebi italieni, care în majoritatea lor nu pătrundeau adânc în regiunile musulmane. Mulțumindu-se, în adevăr, să ia în primire nu departe de coastă produsele aduse din interior prin traficul caravanier, ei frecventau totuși, începând din secolul al XI-lea, porturile egiptene, iar începând din secolul al XII-lea marile orașe din Egipt și din Siria, unde obținuseră autorizația de a dispune de antrepozite autonome numite fundukuri.

În aceste medii urbane negustorești își dețineau de asemenea locul, dar de mult mai multă vreme, orientali creștini și evrei, a căror importanță după epoci poate cu greu fi evaluată, din cauza lacunelor documentării actuale. În plină epocă abbasidă, negustorii și bancherii evrei ar fi fost, după cum s-a subliniat adesea, deosebit de activi, și este exact că documentele provenind de la Geniza din Cairo ne arată temeinicia acestei afirmații. Puțin mai târziu, dimpotrivă, tratatele fiscale ce au ajuns pînă la noi nu mai menționează explicit nici o activitate a evreilor. Ar fi însă primejdios, după cum a arătat C. Cahen, să se tragă din acest ultim indiciu generalizări prea grăbite. În pofida măsurilor luate de Saladin, evreii continuau desigur în vremea lui să facă negoț în orașe, în timp ce creștinii, mai discreți, dețineau mai ales rolul de intermediari între europeni și musulmani. Totuși trebuie notat că negustorii desemnați cu numele enigmatic de karimiși, care în cursul perioadei ayyubide și mameluce dețineau monopolul de fapt al traficului din Marea Roșie, adică mai ales al tranzitului mirodeniilor în Orientul Apropiat, erau în secolul al XIV-lea, în momentul deplinei lor prosperități, exclusiv musulmani. Dar nu se poate afirma că asociația lor, care opera într-o zonă interzisă tributurilor în timpul cruciadelor, își avea echivalentul în alte părți ale lumii musulmane.

Alături de negustori figurau zarafii, sau în mod mai deosebit personajele însărcinate în diferitele capitale de provincii să stabilească valoarea exactă a monezilor pe care contribuabilii le aduceau pen-

tru a se elibera de datoriile* lor față de Tezaur. Acești *djabbadh*, cum li se spune, care dețineau o funcție oficială și constituiau ajutoare indispensabile ale agenților autorității de stat, erau și oameni de afaceri, însărcinați adesea și cu perceperea impozitelor în calitate de arendași. Unor zarafi de acest fel, deveniți oarecum bancherii recunoscuți ai curții, a fost nevoit califul să li se adreseze la începutul secolului al X-lea pentru a obține împrumuturi necesare echilibrării bugetului.

Cît despre meșteșugarii sau negustorii străini de un oraș, aceștia, recurgeau totdeauna la intermediari, strigătorii publici, care le desfăceau produsele la clienți și le procurau eventual mărfurile ce le erau necesare. Este greu de spus dacă acești mijlocitori interveneau în toate ramurile comerțului, sau numai în comerțul de veșminte și de stofe, în legătură cu care ei sînt de obicei semnați. Cele cîteva texte care îi menționează arată, în orice caz, că erau foarte întreprinzători, căutînd să-și asigure monopolul vînzării unor anumite produse fabricate sau importate. Manualele de *hisba** reacționau împotriva acestei tendințe, afirmînd libertatea fiecărui negustor de a-și alege misitul dorit de el, fără a fi obligat să-și tocmească un intermediar recunoscut ca atare. În schimb clienții par să se fi încrezut ușor în acești samsari, care constituiau un element esențial al vieții comerciale și al căror număr n-a făcut cu timpul decît să crească, deși statutul lor n-a fost niciodată clar definit. Activitatea lor dădea dealtfel loc la numeroase contestații și litigii, precum și la operații frauduloase care erau mai mult sau mai puțin legate de manoperele de acaparare sau de vînzare forțată practicate de anumiți deținători ai puterii, și responsabilitatea părților în prezență trebuia să fie fixată de jurisconșulți în consultații, al căror text a ajuns uneori pînă la noi.

Comerțul era, în orice caz, la originea marilor averi care s-au constituit în Irakul abbasid începînd de la sfîrșitul secolului al IX-lea și l-au ținut adesea pe califul însuși la discreția lor. Oamenii de afaceri aflați astfel în relații cu autoritățile guvernamentale constituiau importante „grupuri de

presiune“, cum s-ar spune azi, care erau legate de diferite grupuri politice sau sectare. Pentru a-și păstra averea, ei o plasau în bună parte în obiecte de valoare sau în moșii. Domeniile supuse dijmei constituiau în adevăr, în secolul al X-lea, o excelentă sursă de venituri, cu condiția ca serviciile administrative să nu se arate prea scrupuloase în calculul sau în controlul impozitelor vărsate. În plus, aceste domenii puteau fi încredințate temporar unor reprezentanți, după cum bijuteriile sau alte obiecte prețioase puteau fi încredințate unor amici siguri, pentru a evita prelevările și confiscările ce survineau în orice moment și amenințau bogățiile adunate de cele mai multe ori cu o repeziune uimitoare.

Tipul perfect de om al banilor din acea epocă a fost faimosul giuvaergiu Ibn al-Djassās, despre care cronicarii relatează cum a reușit să-și însușească pietrele prețioase făcând parte din zestrea dată de Tulunidul Humarawayh fiicei sale, când aceasta a fost cerută în căsătorie de califul al-Mu'tadid: fiind însărcinat s-o însoțească pe logodnică din Egipt pînă în Irak, el a izbutit s-o convingă a-i încredința aceste pietre, care ar putea să-i fie de folos în cazul vreunei lovituri a sorții, și cum prințesa a murit cea dintîi, el a păstrat valorosul depozit. Ni se relatează de asemenea măsurile de confiscare luate împotriva lui în două rînduri și mai ales modul cum a știut să se apere împotriva celui mai primejdios dușman al său, vizirul Ibn al-Furāt. „Acesta din urmă, povestește el, mă supusese unui tratament odios și mă insultase în chip scandalos și umilitor, poruncind agenților săi să pună proprietățile mele sub sechestru și să împiedice tranzacțiile mele comerciale astfel încît averea mea a scăzut foarte mult, iar averea mea a fost amenințată. Am trimis la el cîțiva prieteni pentru a găsi o bază de înțelegere și i-am oferit o sumă de bani suficientă de obicei pentru a potoli pizma. Lucrurile au rămas cîțava vreme în această stare și am păstrat răbdarea pînă în clipa cînd primejdia a devenit iminentă“. El a reușit atunci să intre noaptea cu forța la vizir

și a avut cu el o explicație deschisă: „Procedează cu mine după principiile pe care ți le vor dicta generozitatea și noblețea sufletească, altminteri mă duc de-a dreptul la calif și-i înmânez un bilet la ordin de două milioane de dinari plățibili în aur din avutul meu. De îndată ce această sumă va fi în posesia lui, îmi vei putea măsura puterea, căci îi voi fi spus negreșit: «Ia acești bani, numește-l vizir pe cutare și predă-i-l pe Ibn al-Furāt»“.

Aceiași orașeni bogați, care nu erau lipsiți de influență asupra cercurilor guvernamentale și determinau foarte adesea prin construcțiile lor fizionomia arhitecturală a orașului, își exercitau de asemenea ascendentul asupra vieții intelectuale. Căci numeroși literați, dacă nu dintre oamenii de religie, care reușeau în general a-și procura un mijloc de existență datorită științei lor, cel puțin dintre esești, gramaticieni sau poeți, care întâmpinau greutăți materiale mult mai mari, erau nevoiți, pentru a putea trăi, să apeleze la generozitatea unor asemenea personaje. Nu erau rare cazurile când ei puteau fi văzuți rătăcind din oraș în oraș, pînă în momentul când li se prezenta ocazia de a fi „subvenționați“, pentru lucrările lor. Un fel de mecenat exercitat de oligarhia urbană exista astfel alături de mecenatul princiar. Urmele lui se găsesc ușor în anumite volume literare care nu fac, de pildă, decît să raporteze discuțiile ce au avut loc, pe teme cele mai variate, între comeseni vădit stipendiați, în prezența unor viziri sau a unor înalți secretari care primeau în palatele lor particulare. O celebră lucrare a lui al-Tawhīdī*, *Cartea plăcerii și a intimității*, redă astfel o serie de cozerii ce ar fi fost prilejuite în secolul al X-lea de un vizir buyid, care nu făcea prin aceasta decît să urmeze exemplul dat la sfîrșitul secolului al VIII-lea, de fastuoșii „protectori ai literelor și artelor“ care au fost barmakizii.

Viața intelectuală a orașului nu era numai dominată de activitatea cercurilor religioase tradiționale, pe de o parte, și de aceea a protectorilor ei influenți și avuți, pe de altă parte. În oraș lucrau

de asemenea numeroși specialiști în științele profane, care puteau aparține unor medii diferite. Printre ei figurau acei gramaticieni, ca al-Halil și Sībawayh*, care au început să pună bazele științei lor și să întocmească în dicționare voluminoase primele inventare ale limbii arabe. Printre ei funcționau și acei traducători, cel mai adesea creștini, ca Hunayn ibn Ishāk*, care în anumite epoci, îndeosebi în vremea califului al-Ma'mūn, au fost favorizați de autoritatea de stat și au pus la îndemâna gânditorilor musulmani o întreagă serie de lucrări filozofice sau științifice grecești, uneori deja traduse în limba siriacă*. Unii dintre ei au fost legați de bibliotecile califilor și suveranilor, dar existau în afară de palat, între secolul al IX-lea și cel de al XI-lea, diferite categorii de biblioteci înființate de personaje de seamă sau de aderenții diverselor mișcări religioase și care profitau de asemenea de activul comerț de librărie folosind copiști și miniaturiști, practicat în metropole ca Bagdad și Cairo. Principalele fundații de acest fel au fost centre de difuzare a gândirii și ite, ca de pildă Casa Înțelepciunii, instituită la Cairo în 1005 de califul al-Hākim, sau Casa Științei creată la Bagdad în 991 de vizirul buyid Sābūr; altele însă fuseseră organizate de cărturari sunniți. Încetul cu încetul, acest efort de documentare, care fusese desfășurat mai întâi într-o atmosferă de relativă libertate, avea să fie asumat de madrasalele post-selgiucide și să încapă atunci sub influența profesorilor de științe juridice și religioase.

În vremea dinainte, mulți traducători fuseseră și savanți în sensul strict al termenului. Acești specialiști în discipline diverse, împărțiți de cele mai multe ori între speculații abstracte și realizarea unor aplicații practice susceptibile de a-i face să fie apreciați de contemporanii lor, se bucurau adesea de protecția suveranilor, chiar dacă lucrau, ca de pildă chirurgii sau medicii, în instituțiile de bază ale orașului. Dacă astronomia s-a dezvoltat în Irak în secolul al IX-lea, lucrul s-a datorat sprijinului califului al-Ma'mūn care a întemeiat un observator la Bagdad, creînd totodată un altul la

Damasc, în vreme ce, mult mai târziu, un nou impuls avea să fie dat unor asemenea cercetări de suveranii mongoli.

Nu trebuie însă nesocotită influența adâncă pe care viața religioasă sau socială islamică a exercitat-o asupra orientării studiilor tuturor acestor savanți. Astfel, aritmetica și algebra au profitat în dezvoltarea lor de nevoia unor calcule adesea complicate, cerute fie de tranșarea succesiunilor potrivit sistemelor juridice, fie de stabilirea unor anumite impozite. Geometria era indispensabilă agenților statului însărcinați cu evaluarea suprafeței pământurilor supuse diferitelor taxe fiscale. Studiul ciclurilor astronomice era stimulat de calculul orelor Rugăciunii sau al lunilor de post, chiar dacă în majoritatea regiunilor se prefera observarea directă a cerului previziunilor teoretice, în timp ce folosirea foarte răspândită a horoscoapelor împingea la cercetări asupra conjuncțiilor de aștri.

Așa se explică, în parte, renumele meritat al fizicienilor și matematicienilor care se găseau, în plină epocă clasică, în orașele abbaside din Irak și se confundau uneori cu acei ingineri, „mecanici“ și fabricanți specializați în instrumente de măsură, ale căror creații au deținut, după cum am văzut, un loc însemnat printre produsele lumii islamice medievale.

În secolul al X-lea și în cel de-al XI-lea, științele lor favorite erau de asemenea practicate în Egiptul fatimid, în Magreb și în Iran, potrivit unei mentalități pe care a ilustrat-o personalitatea unuia dintre cei mai însemnați savanți din această epocă, marele al-Bīrūnī*, care s-a interesat de astronomia indiană, de cultura popoarelor „vechi“ și de științele naturale, fără a uita farmacologia. Alchimia și medicina se bucurau și ele, de o constantă favoare. Dacă alchimia, de care este legat numele lui Djābir, n-a reușit niciodată să se ridice la nivelul unei științe veritabile, medicina număra încă dintr-o epocă veche practicieni atenți. Există înainte de cucerirea musulmană, la Djundīšāpūr în Iran, o școală căreia i-au aparținut vestiții me-

dici ai primilor califi, abbasizi, membri ai familiei Bahtîşū. Ulterior, numeroşi savanţi, printre care marele Avicena (Ibn Sina*), aveau să exercite această artă, deşi în mod îndeobşte empiric şi căutînd maniera cea mai bună de a acţiona asupra temperamentelor individuale. Încă de la începutul secolului al VIII-lea, un spital a fost creat la Bagdad după modelul aceluia care trebuia să fi existat din vremuri foarte vechi la Djundîşāpūr, iar la începutul secolului al X-lea se numărau în oraş cinci fundaţii noi de acest gen, care beneficiau de dotaţii făcute de personaje bogate. Aşezămintele de acest fel s-au înmulţit curînd în celelalte oraşe mari ale lumii islamice, şi în secolul al XII-lea puteau fi găsite atît la Cairo şi la Alexandria, unde Ibn Djubayr le-a vizitat, cît şi la Alep sau Damasc, unde clădirile monumentale care le adăposteau ne-au fost păstrate, fără a uita existenţa lor în oraşe iraniene, ca Rayy, sau anatoliene, ca Divrigi.

Tot în mediile orăşeneşti instruite activau cei mai mulţi dintre autorii de cărţi „profane” menite să asigure mai tîrziu renumele prozei literare arabe. Fireşte, operele lor nu erau lipsite de o legătură cu religia tradiţională. Cronici istorice au fost astfel întocmite ca anexe la adevărate tratate de teologie, fie că erau concepute ca „istorii universale” pornind de la Facere, care aveau un vădit substrat religios, fie că apăreau mai degrabă ca povestiri izolate, compuse spre slava martirilor unui partid religios sectar. De asemenea, un culegător de anecdote sau de maxime atingînd subiecte foarte diverse putea, cum a făcut Ibn Kutayba*, să se arate în lucrările sale ca un scriitor de formaţie teologică. Tot astfel descoperim un cadru de profesie în cutare povestitor istorisind, ca al-Tanūhī*, scene din viaţa socială, împrumutate din epoci diferite şi care-i permiteau să exalte de fiecare dată tema „încrăderii în Dumnezeu”. Şi tot astfel, în sfîrşit, vedem dezvăluindu-se într-un geograf ca al-Makdisī* nu numai un observator al moravurilor, al obiceiurilor şi al faptelor economice, dar şi un om de religie preocupat de a scoate în evidenţă

în scrierile sale divergențele doctrinale locale pe care le putuse remarca.

Totuși, principala producție a literațiilor de acest gen, dacă lăsăm la o parte scrierile gânditorilor impregnați de filozofie elenistică — fie ei filozofi adevărați sau adepți ai unor mișcări sectare —, aparținea în general genului desemnat prin vocabula destul de cuprinzătoare de *adab**, adică unor screri destinate să formeze un tip de om cumsecade esențialmente citadin, numit *adīb*, caracterizat prin bunele sale maniere, limbajul său ales și calitățile sale mondene. Dacă adabul, în care s-au ilustrat scriitorii ca al-Djāhīz* și al-Tawhīdī*, cuprindea lucrări ce îmbrățișau suma cunoștințelor necesare într-o anume meserie, de pildă cea de secretar sau de cadiu, el era de cele mai multe ori reprezentat prin culegeri de povestiri amuzante sau emoționante grupate în jurul unei teme. Aceste povestiri puteau să fi fost adunate, de exemplu, pentru a elogia o clasă socială sau a face din ea un obiect de satiră, pentru a discuta despre calitățile unor categorii ca acelea de arabi și de nearabi, pentru a blama un cusur ca avariția sau a ilustra un subiect ca acela al „falselor neliniști“, în sfârșit pentru a releva vorbe de duh și replici hazlii luate uneori direct din viață. Trebuie adăugate textele moralizatoare, al căror tip rămâne culegerea *Kalīla și Dimna* cu numeroasele ei fabule, și îndeosebi seriile de povestiri mai mult sau mai puțin miraculoase, dintre care unele stau la originea celebrelor *O mie și una de nopți*. În această categorie intră povestirile aparținând ciclului *Sindbād marinarul* sau poveștile anonime colportate despre China sau India, fără a socoti numeroase relatări care și-au găsit loc de cele mai multe ori în literatura geografică ulterioară. Dar alte povestiri se ocupau de populația islamică urbană propriu-zisă, pe care au descris-o, pe de altă parte, începând din secolul al X-lea, acele exerciții de virtuozitate literară cu intenții polemice cunoscute sub numele de „ședinte“. Aceași literatură număra încă multe „romane de dragoste“, care în majoritate nu ni s-au păstrat; se cunoaște însă cel puțin favoarea de

care s-au bucurat ele în cercurile bagdadiene ale epocii, iar titlurile lor pot fi găsite în prețioasa nomenclatură lăsată în secolul al X-lea de librarul-bibliotecar Ibn al-Nadīm*.

La aceste culegeri și romane veneau să se adauge antologii poetice pline și ele de anecdote, antologii care constituie astăzi pentru noi tot atâtea documente de istorie socială atunci când cuprind, ca vestita *Carte de cîntece* a lui al-Isfahānī, cele mai celebre versuri puse pe muzică în secolul al X-lea sau când tratează, cum se întâmpla de asemenea, despre un subiect atît de delicat ca natura și manifestările pasiunii amoroase, obiect al atîtor poeme. Din mulțimea antologiilor poetice de acest fel se desprinde în secolul al XI-lea în Spania faimosul *Șirag al porumbelului*, în care teologul Ibn Hazm* reunește descrieri precise ale stării de îndrăgostit, istorioare pline de viață și versuri ale autorului însuși, realizînd o carte rară în literatura arabă prin exactitatea analizei psihologice, claritatea judecăților formulate și caracterul emoționant al multor povestiri descriind experiențe personale. Preocuparea de a analiza comportamentul uman, pentru a instrui și distra datorită folosirii unui amestec de proză și de versuri apt de a-l seduce pe cititor — preocupare ce caracterizează în mod esențial literatura aparținînd genului *adab* —, găsește negreșit aci una din expresiile ei cele mai reușite, pe care o potentează și mai mult un remarcabil spirit de logică și o reală preocupare de înălțare morală.

În acel moment, se poate spune, ajungea la apogeul ei, înainte de a cădea în manierism, o proză elegantă, care profitase de instrucția progresivă a cercurilor orășenești și îndeosebi de rolul pe care-l jucaseră în această privință și încă de la început scribii culți. În adevăr, cele mai vechi monumente ale prozei literare arabe datează de la secretarii iranieni arabofoni de la sfîrșitul epocii umayyade și începutul epocii abbaside, care au fost, de exemplu, 'Abd al-Hamīd și Ibn al-Mukaffa'. Lor le-a revenit inițiativa de a redacta primele epistole „compuse“, care au înlocuit atunci cu succes cule-

gerile dezlînate de discursuri, proverbe, maxime și povestiri izolate, singurele cunoscute mai înainte. Lui Ibn al-Mukaffa' mai ales îi revine meritul de a fi tradus și adaptat o culegere de origine indo-iraniană, vestita *Carte despre Kalîla și Dimna* deja citată, care a introdus în literatura arabă genul povestirii cu intenție didactică. În același timp se exercita influența altor secretari, autori de manuale tehnice sau de cronici istorice libere, ca aceea a lui al-Sūlî*, însărcinați de asemenea să redacteze scrisori circulare cu caracter politic, în care rivalizau în arta de a se exprima cu eleganță, contribuind cu toții la dezvoltarea unei proze rafinate care se deprindea să vehiculeze cunoștințele cele mai variate, rămînînd totuși voit amuzantă și spontană.

În oraș se mlădiase de asemenea, în cercurile culte, un limbaj poetic care a abandonat treptat — folosindu-le numai în panegiricul de curte și în satira oficială — temeile vieții beduine în favoarea celor legate de traiul rafinat al sedentarelor și mai ales de farmecele naturii cultivate. Desigur, autorii de antologii continuau să culeagă și să comenteze rămășițele vechilor poeme, prețuite pentru aspectul pre-coranic al limbii lor ca și pentru fixitatea figurilor de retorică pe care critica literară nu înceta să le catalogheze. Dar incidentele vieții cotidiene și aspectele lumii înconjurătoare pătrundeau încetul cu încetul într-un domeniu rezervat la început cultului măreției trecute. Oda a făcut loc unor opere mai scurte și de genuri mai diferențiate, consacrate unele exaltării ascetismului, ca la Abū'l-'Atāhiya*, altele descrierii unor scene de vînătoare sau unor beții, ca la Abū Nuwās*, în timp ce altele, în sfîrșit, se confundau cu mici epigrame de inspirație erotică, ca acelea pe care le-a compus Ibn al-Ahnaf. O poezie modernistă a văzut astfel lumina zilei în vremea lui Hārūn al Rașīd, dezvoltîndu-se în secolul al IX-lea, pentru a reveni apoi la un cadru mai convențional — un fel de neoclasicism, ilustrat mai ales prin panegiricele marelui al-Mutanabbī* —, pe cînd o poezie cu tendință filozofică și moralizatoare era cultivată în

Siria de poetul orb al-Ma'arrī*, a cărui tendință sceptică a fost evocată mai înainte, iar luptele politico-religioase alimentau verva sau, dimpotrivă, nostalgia poezilor de tendință și'ită, cum a fost Di'bil în timpul lui al-Ma'mūn sau al-Şarīf al-Murtadā cu două secole mai târziu.

Diversitatea genurilor mergea astfel mîna-n mîna cu exprimarea unor sentimente nu mai puțin variate, iar printre temele alese evocarea dragostei și a divertismentelor ce o însoțeau deținea primul loc. S-ar putea spune că, alături de un Islam, ale cărui prescripții erau în acest caz voit nesocotite, se găsea deci afirmată, în oraș ca și în palat, importanța unei vieți de plăceri modelată în bună parte de moravurile vădit destrăbălate ale societății: aventuri scabroase ale libertinilor în căutare de femei sau de drăguți, intrigi ce se desfășurau în taina locuințelor particulare, scene mai grosolane din taverne, cîntate de poemele bahice, și din casele de prostituție, a căror existență fiscal, în lipsa Legii, n-o ignora.

*Viața nu rezidă decît în vin și în sărutări,
În urmărirea unei gazele neștiutoare, căreia îi
ceri ceea ce nu-i legiuit*

sînt cuvintele ce se întîlnesc pînă la saturație în versurile multor poeți.

Dar o poezie animată, după cum am văzut, și de sentimente religioase cu nuanță de renunțare mistică sau de atașament partizan față de anumite secte, nu se mărginea la zugrăvirea acestor distracții frivole. Îndeosebi descrierea însăși a pasiunii amoroase, considerată ca fatală, era nuanțată nu numai de reacții personale uneori delicate, ca de pildă melancolia resemnată a lui Başşār Ibn Burd* sau lamentațiile lui Ibn al-Ahnaf, ci și de reflexul unor discuții la modă în cercurile culte ale societății și care se refereau la natura dragostei și la caracterul ei lăudabil sau blamabil. Oare scopul ei suprem era „contopirea sufletelor“, interzisă de unii, și era vorba aci de o pasiune care subjugă și umilește, sau de un sentiment avînd o valoare morală? Răspunsurile diferite propuse potrivit cu diversele medii se regăsesc la baza elanurilor unor

poeti esențialmente receptivi la întrebările filozofico-religioase pe care oamenii și le puneau în acea vreme; și faptul merită să ne oprim asupra lui, în măsura în care el găsește paralele sau prelungiri în societatea medievală din Occident.

În adevăr, dacă gânditorii arabi impregnați de elenism înclinau să vadă în dragoste un elan însuflețind întreaga fire și permițând de a atinge Sufletul universal, oamenii de religie erau mult mai reticenti față de o pasiune pe care o apreciau doar dacă era îngăduită de Lege. Poziția lor, adesea ambiguă, se întemeia în realitate pe ideea ce va fi exprimată limpede în secolul al XI-lea de andaluzul Ibn Hazm: „Dragostea e un dar de la Dumnezeu dacă e licită, dar e o încercare dacă e ilicită“, încercare ce putea, după unii, să echivaleze cu martirul. Oare juristul bagdadian Ibn Dāwūd nu descoperise el în adevăr, în jurul anului 900, aceste cuvinte ale Profetului: „Orice om care, după ce s-a îndrăgostit și după ce a renunțat la pasiunea sa, a știut s-o tănuiască și să piară de pe urma ei, trebuie privit ca un martir“? Prin aceasta el îi încuraja pe contemporanii săi să respingă orice pasiune ilicită, după ce au dat exemplul, dar acorda de asemenea pasiunii amoroase un loc cu totul deosebit. Nu ajunsese el, pentru a apăra concepția sa de amor platonice, să recomande renunțarea drept unic mijloc de a „eterniza dorința aceluia care o posedă cu dorința aceluia care e obiectul ei“? El întreprinsese chiar să atribuie o atare atitudine unor poeți beduini arhaici, aceia care, după cum se spunea, practicaseră amorul udhrit*, deși interpretarea sa era contrazisă de toate textele evocând situația acestor îndrăgostiți din vremea veche, care nu erau adepți de bunăvoie ai renunțării, ci victime ale statorniciei lor în împrejurări desperate, ca Madjnūn, cel „nebu“ după Laylā.

Atitudinea lui Ibn Dāwūd nu pare să se fi bucurat de altfel decât de un succes limitat la „rafinării“ din secolul al X-lea, care deși respingeau un libertinaj excesiv, nu se dădeau nicidecum în lături de la satisfacțiile senzuale, împotriva cărora nu există în mediul islamic nici o prejudecată morală

nefavorabilă. Iar „mîngîierea curtenitoare“ despre care vorbesc unii specialiști occidentali, și care desigur nu poate fi contestată, n-a fost cel mult decît un fenomen limitat ce nu reflecta mentalitatea curentă și nu apăra nici poezia, nici proza de folosirea unor accente realiste și a unor formule triviale care desfid fără teamă decența.

Față de mediile urbane instruite care au lăsat atîtea mărturii diverse ale preocupărilor lor, meseriașii și lucrătorii trăind în vecinătatea lor constituiau o populație umilă, cu un mod de viață simplu, despre care sîntem slab informați. Unii dintre ei ne sînt firește cunoscuți prin operele lor. Culegerile de semnături elaborate în anii din urmă au făcut chiar să iasă din anonimat fabricanți de astrolabi, care erau de altminteri și savanți, precum și armurieri, sculptori în lemn, artizani ai metalului sau chiar zidari. Fără a-i uita pe acei sticlari, ceramiști sau artiști de altă specialitate, ale căror nume așteaptă încă să fie descoperite și clasate la rîndul lor în mod sistematic.

Dar organizarea atelierelor și în general aceea a muncii rămîn foarte imprecise pentru ochii noștri, și vina acestui fapt revine fără îndoială în aceeași măsură realității înșasi ca și rarității documentelor conservate. Rămîne numai stabilit în mod aproape sigur că această organizare era rudimentară. Artizanul era un „meșter“ care abia dacă avea lîngă el cîțiva lucrători și cîțiva ucenici. Manufacturile de stat, îndeosebi cele ce aveau în sarcină confecționarea stofelor de mătase întreșute cu fir de aur, dispuneau probabil de capacități mai însemnate. Dar în ansamblu, atelierelor specializate, ca cele de dulciuri, de olărie, de sticlărie, de tăbăcărie, erau de dimensiuni modeste și nu foloseau decît un utilaj rudimentar. Acesta din urmă rămăsese aproape staționar din antichitate, cu toate că abundența mîinii de lucru și excelenta ei calitate au permis să se atingă un nivel de producție a cărui bogăție și diversitate au fost trecute în revistă mai sus. Numai folosirea unor materiale prețioase și minuțiozitatea execuției confereau obiec-

telor fabricate valoarea lor, în timp ce rarele progrese tehnice realizate, după cum am văzut, în domeniul instalațiilor mecanice și hidraulice ajutau la producerea unor obiecte de lux, fără a fi însă puse în serviciul lucrătorilor înșiși.

Oameni modești care munceau în aceste condiții grele, meseriași și dughengii — căci una nu mergea fără cealaltă, și fiecare vindea în general produsele muncii sale — alcătuiau o lume pitorească și variată, cu o voită diversificare a meseriilor. Asupra acestui punct, listele vechi care au ajuns pînă la noi cu privire la orașe și la epoci diferite sînt toate concordante. Și alături de ceea ce poate fi numit meseriile de bază, corespunzînd unor industrii specializate, existau numeroase activități secundare privind în primul rînd domeniul îmbrăcămînții cît și acela al alimentației*. În adevăr, dacă dăm cre-

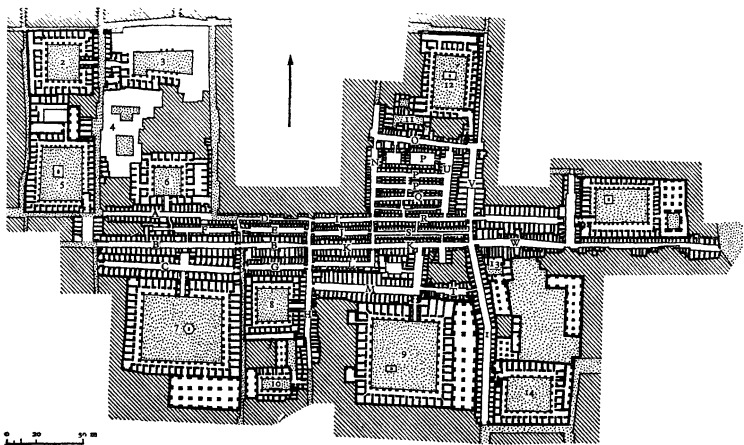
59. COMPLEXUL COMERCIAL DIN ALEP LA SFÎRȘITUL EVULUI MEDIU.

(După J. Sauvaget, *ibid.*)

A. Sukul pînzelor de ambalat. — B. Sukul negustorilor de vechituri. — C. Suk al hanului vămii. — D. Sukul frînghiilor. — E. Sukul vechi. — F. Sukul pielăriei. — G. Sukul Damascului. — H. Suk al hanului căldărarilor. — I. Sukul cizmarilor. — J. Sukul căldărarilor. — K. Sukul droghîștilor. — L. Vechiul suk al Istanbulului. — M. Sukul postavurilor. — N. Noul suk al Istanbulului. — O. Sukul basmalelor. — P. Sukul aurarilor. — Q. Sukul negustorilor de vechituri. — R. Sukul negustorilor de căciuli. — S. Sukul cotului. — T. Sukul băii. — U. Sukul vînzărilor la mezat. — V. Sukul săpunului. — W. Sukul mantalelor.

1. Suk al hanului blănarilor. — 2. Hanul mătăsurilor. — 3. Hanul nou. — 4. Hanul venețienilor. — 5. Hanul fabricanților de fire de aur. — 6. Hanul frînghiilor. — 7. Hanul vămii. — 8. Hanul căldărarilor. — 9. Hanul fabricanților de vase de muls. — 10. Hanul cu burghul. — 11. Kaysariya-ua gravurilor de peceți. — 12. Hanul săpunarilor. — 13. Kaysariya-ua blănarilor. — 14. Hanul blănarilor.

Centrul comercial și artizanal al Alepului, astfel cum se înfățișa la sfîrșitul evului mediu, nu s-a constituit decît progresiv prin adăugarea la suk-urile existente a unor impunătoare caravanseraiuri urbane, construite în epoca mamelucă și în cea otomană. În vremurile cele mai vechi, tîrgurile erau doar dispuse de-a lungul străzilor paralele boltite, care luaseră locul străzilor antice cu colonade și a căror construire se efectuase prin adaosuri succesive în tot decursul evului mediu.

0 30 50 M

zare tratatelor din secolul al XII-lea despre funcția de *hisba*, întărite de mărturia poveștilor și istorioarelor evocînd viața cotidiană, existau pretutindeni nu numai brutării, măcelării, băcani, zarzavagii și alți negustori cu amănuntul care populau străzile frecventate, ci și o mulțime de purtători de apă, de vînzători de băuturi și mai ales de tarabagii, de grătaragii, de simigii și de făgădari care ofereau clienților alimente gata preparate și mîncăruri tipice, printre care acea vestită fiertură de cereale numită *harissa*, ce se găsea la baza hranei populare.

Printre toate aceste meserii mai mult sau mai puțin rentabile, din care unele erau legate de comerțul de lux, în timp ce altele contribuiau să facă din *suk* un loc zgomotos și plin de animație, în care se înghesuia mulțimea, cîteva se deosebeau pe deasupra prin faptul că erau tradițional considerate ca „josnice”: e vorba de acelea de țesător, de bărbier sau de specialist în punerea lipitorilor și de tăbăcar. S-a dovedit de curînd că nu se putea indica nici un motiv precis pentru acest dispreț, al cărui reflex se găsește totuși în Tradiție și în proverbe ajunse pînă la noi. Preluat fără îndoială de la concepții răspîndite de multă vreme în Orientul antic și contrar în principiu egalitarismului musulman, el își căuta totuși justificarea în versete coranice stabilind o ierarhie între credincioși. S-a ajuns astfel, în mediul sunnit cel puțin, căci și iții luaseră o atitudine contrară acestor măsuri discriminatorii, la respingerea într-o clasă inferioară a tuturor acelor care exercitau acest fel de meserii, ce ducea practic la recuzarea mărturiei lor în justiție și la interzicerea pentru ei de a se căsători cu femei aparținînd altui mediu. Astfel ei se găseau clasați alături de aceia care violau interdicțiile legale de ordin social sau sexual, cămătarii, acaparatorii și prostituatelor, de pildă, fără a mai vorbi de diferitele specii de haimanale căutate de poliție și care aparțineau uneori unor veritabile grupuri organizate.

În general, lumea meșteșugurilor era dealtfel disprețuită de celelalte elemente orășenești, îndeosebi

de oamenii de religie cu tendință intelectualistă, cum erau mu'taziliții, care-i acuzau de a fi, în ignoranța lor, o pradă lesnicioasă pentru partizanii doctrinelor celor mai simpliste, inclusiv antropomorfismul. Această reacție dovedește în ce măsură poporul suferea pe atunci influența diviziunilor religioase, în timp ce-i căutau aprobarea juriscultului și mai ales predicatorii, care uneori se amestecau cu povestitorii, cîntăreții ambulanti și saltimbancii pentru a-și găsi în piețe un auditoriu binevoitor. S-ar părea că îndeosebi propagandiștii mișcării și ite căutau să-și cîștige asemenea sprijine, conferind lumii muncii o demnitate pe care n-o poseda mai înainte, motiv pentru care nașterea breslelor în țara Islamului a fost pusă în legătură, de unii, cu difuzarea ideilor susținute de karmați și de Fatimizi. Problema este în realitate mult mai complexă și rămîne încă în prezent insuficient lămurită pe baza unor observații cu caracter mai ales negativ.

Se pare, de exemplu, că spre secolul al XVI-lea diferiții lucrători erau grupați în bresle ce le impuneau să respecte în modalitățile lor de fabricare un anumit număr de reguli și subordonau admiterea lor într-o ramură profesională unei inițieri. Dar despre asemenea inițieri nu se găsește nici o urmă în epocile anterioare, chiar dacă existau altădată, în Orientul ca și în Occidentul islamic, personaje însărcinate fie să „supravegheze” *suk*-urile și să reprime în ele eventualele practici condamnabile, fie să poarte în mod mai deosebit față de stat răspunderea unei categorii date de negustori sau de meșteșugari căreia îi aparțineau și ei. Nu se știe nimic nici despre regulamentele care apăsau în epoca clasică asupra meseriilor și se ignorează, de pildă, în ce mod meseriașii și negustorii puteau obține o prăvălie în ansamblurile comerciale nou organizate sub control oficial, ca acelea din Orașul rotund al lui al-Mansūr. Desigur, regulile urmate în reprimirea fraudelor sau în controlul fabricației puteau să fi fost împrumutate direct din codurile bizantine ce existaseră în orașele din Siria și care au continuat să fie în vigoare în țările rămase în afara lumii islamice; dar dovada unui îm-

prumut direct rămîne încă de făcut. Însăși funcția de sindic, menționată mai sus, nu e legată de nici o tradiție veche precisă. De asemenea nu posedăm în epoca clasică nici o urmă a „frățiilor“ care par să fi existat după aceea, dar care, în orice caz, sînt greu de identificat cu adevărate „bresle“ în sensul medieval al termenului în Occident. Se poate admite, desigur, că libertatea muncii n-a fost deplină în primele timpuri ale Islamului, dar pare verosimil ca limitele de care ea se ciocnea să fi fost definite direct de autoritatea guvernamentală ce intervenea în alegerea personajului însărcinat să reprezinte cutare sau cutare meserie. Lucrătorii înșiși nu par să fi avut niciodată ocazia de a se grupa pentru a-și apăra interesele.

Într-o societate urbană atît de diferențiată, nivelurile de viață erau de asemenea marcate prin contraste puternice, opunînd clasele inferioare unor privilegiați ce dispuneau de bogății imense. Negreșit, acestea se arătau fragile și „încercările sorții“ evocate pe întrecute de poeți și prozatori nu erau o vorbă goală, atunci cînd la efectele unor calamități felurite — prădăciuni și distrugerii legate de războaie, molimi foarte frecvente relatate de analiști, perioade de foamete datorate de cele mai multe ori neregularității climei — veneau să se adauge acelea ale arbitrarului princiar. Era suficient, de exemplu, ca un personaj să devină vizir, pentru ca toți colaboratorii săi și toți aceia cărora le era îndatorat — inclusiv unii meseriași obscuri, care avuseseră prilejul de a-i aduce mai înainte vreun serviciu — să fie numiți în funcții remuneratorii sau să-și aibă partea în anumite cîștiguri mai mult sau mai puțin licite; dar și contrariul era adevărat cu ocazia disgrăției aceluiași vizir. Era de ajuns ca un poem să placă vreunui mecenă, pentru ca autorul său să fie scutit, pentru un timp, de orice grijă materială; dar ruina putea să-l ajungă apoi tot atît de brusc ca și prosperitatea. Erau suficiente de asemenea o răsturnare politică, o revoltă militară, una din acele schimbări de dinastie atît de frecvente în anumite epoci,

pentru ca întreaga populație activă a unui oraș să sufere de pe urma lor, iar răzbunarea suveranului abătându-se asupra câtorva mari demnitari, cu cortegiul ei de confiscări, de întemnițări și de execuții capitale, atrăgea după sine catastrofe asemănătoare pentru întreaga clientelă a personajelor vizate.

Dar oricare au fost cauzele de instabilitate în structura diverselor clase ale societății, puterile de cumpărare ale acestora rămâneau esențial diferite și putem încerca să ne reprezentăm care era, în plină epocă clasică, scara cîștigurilor. Firește, nu trebuie să ne ascundem că o atare determinare rămîne aproximativă chiar și în cazul funcționarilor, ale căror salarii sînt adesea amintite de cronicari, căci demnitarii curții primeau sau dobîndeau concesiuni funciare ale căror venituri se adăugau la salariile lor normale. Știm cel puțin că în fruntea ierarhiei vizirul dispunea la sfîrșitul secolului al IX-lea de circa două sute de mii de dinari pe an, că la începutul secolului al X-lea un Ibn al-Furāt cumula cei opt sute de mii de dinari produși de domeniile sale personale cu aproximativ o sută de mii de dinari corespunzînd unui salariu pe care-l primea parte în bani, parte în natură, în timp ce venitul altor viziri era evaluat la circa o sută de mii de dinari. Contrastul cu salariul simplilor secretari ai serviciului central, care se mulțumeau cu cinci sute de dinari, și cu acela al „directorilor de divan“, care pe cît se pare nu depășeau cinci mii de dinari, este izbitor. Dimpotrivă, prefectii fiscali de provincie primeau probabil deseori sume aproape comparabile, deoarece textele vechi vorbesc cu privire la el despre venituri de patru sute sau cinci sute de mii de dinari.

Oamenii de religie, de partea lor, primeau sume mult mai mici, iar marele cadiv al Bagdadului încasa numai șase mii de dinari pe an, din care trebuia să-i remunereze pe supleantul său și pe cei zece jurisconșulți ce-l asistau. Cît despre oamenii gărzii califiene, solda lor varia între aproximativ o sută și cinci sute de dinari, după categoria lor.

al X-lea, în timp ce salariile secretarilor și cadii-
lor au tins mai degrabă să scadă; și nu trebuie
uitat că înalții funcționari și demnitari întrețineau
fiecare o „casă” și uneori o gardă însemnată al
cărei salariu îl acopereau din propriile lor veni-
turi.

Pentru a aprecia, pe de altă parte, valoarea
acestor venituri, ajunge să arătăm că o sută de
dinari pe an erau considerați la sfârșitul secolului
al IX-lea suficienți ca să asigure întreținerea unui
om singur, iar trei sute șazeci ca s-o asigure pe
aceea a unei familii. Simplii muncitori sau func-
ționari erau, în orice caz, departe de a primi tot-
deauna asemenea sume: se citează cazul unui om
care a fost angajat de un dughengiu ca să-i țină
socotelile și care, hrănit și îmbrăcat, primea un
dinar și jumătate pe lună, precum și cazul unui
medic care vizita bolnavii pentru un sfert de dir-
ham consultația.

Aceste enorme diferențe de câștiguri și de averi
explică existența în sînul marilor orașe islamice a
unei populații sărace și active, comparabilă în ce
privește modul de viață cu aceea care popula în
condiții mizere satele, dar mult mai eficace atît
pe plan politic cît și pe plan religios. Această
plebe, alcătuită mai ales din indivizi fără lucru
sau din oameni practicînd meserii inferioare des-
considerate, se manifesta în unele ocazii în chip
violent. Ea a fost, de pildă, aceea care, cu prilejul
asedierii Bagdadului de către al-Ma'mūn, în 812—
813, a pornit să lupte alături de armata regulată
a califului al-Amīn: bande de tineri gata la orice,
echipați rudimentar — li se spunea „cei goi” —
au atacat sălbatic agresorul, surprins de reacția lor
bruscă. Acești voluntari, care se aruncau cu ener-
gie în lupta împotriva unui prinț ale cărui idei
politico-religioase erau fără îndoială respinse de ei,
nutreau totodată cel mai mare dispreț pentru
negustorii bogați, care, în ce-i privește, se temeau
de turbulența lor și erau gata să pactizeze cu ase-
diatorul din dorința de a-și salva bunurile. Erau
de fapt doar primii reprezentanți istoricește cu-
noscuți ai acelor „rătăcitori”, *'ayyārūn*, care înce-

pînd din secolul al XI-lea au căutat în Irak și în Iran să pună stăpînire pe orașele unde puterea centrală nu-și mai făcea simțită autoritatea și au ajuns în fond să sporească anarhia, lovindu-se de împotrivirea elementelor aristocratice. Acești „ră-tăcitori“, apropiați de micii meseriași, formau însă alături de ei grupuri distincte, însuflețite de un ideal de solidaritate care pare a fi fost la origi-nea *futuwwi*, un fel de ordin cavaleresc islamic, care s-a dezvoltat începînd din secolul al XII-lea în legătură cu confreriile mistice. Uneori, mai ales în Iran, ei au ajuns să formeze adevărate miliții locale și să se înțeleagă cu notabilii pentru a rezista unor intervenții exterioare, pe care le respingeau; se poate crede că încă în secolul al IX-lea o organizație de acest gen dăduse naștere micii dinastii a Saffarizilor din Sīstān. Dar acești *'ayyarūn* nu s-au manifestat doar prin rezistența opusă unor ataca-nți străini sau prin sprijinul acordat unor răscoale locale și provinciale; ei au participat și la disensiunile politico-religioase care au sfîșiat numeroase orașe din Irak și Iran între secolul al XI-lea și cel de-al XII-lea și care începuseră să se manifeste cu mult mai devreme într-o metropolă, atît de populată și atît de sensibilizată față de efectele discuțiilor teologice, ca Bagdadul. În Siria, în schimb, ei erau practic înlocuiți prin elemente mai pașnice, „junii“, sau *abdāth*, care se substituiau și ei autorității cînd aceasta slăbea, dar care n-au provocat niciodată în acea țară tulburări atît de serioase ca acelea ce bîntuiau mai la est.

Aceste elemente plebee active au permis orașelor din Orient, în cursul unei perioade limitate, să manifeste o relativă autonomie, pe care unii au asemuit-o recent cu situația urbană existînd în același moment în anumite regiuni ale Italiei meridionale. Asemenea comparații, justificate prin evoluții politice analoage, nu pot totuși să facă a se trece cu vederea condițiile diferite existînd din acest punct de vedere în orașul medieval din Occident și într-un oraș islamic ai cărui locuitori au știut la ocazie să profite de împrejurările favorabile efortului lor de independență, dar n-au dis-

pus niciodată de vreun mijloc legal de a-și exprima aspirațiile, nici de a defini interesele lor comune.

Dealtfel, în perioade de calm, cînd autoritatea centrală își făcea simțită puterea, se puneau puține probleme. În oraș, apărarea era asigurată de guvernator, justiția de cadiv, menținerea ordinii de prefectul de poliție; în sfîrșit, întreținerea organelor esențiale era încredințată muhtasibului, care se îngrijea pe de altă parte să asigure respectarea prescripțiilor religioase, morale și sociale. Numai tulburările politice și religioase sau dificultățile economice permiteau să se simtă inconvenientele unui sistem în care nimeni nu era calificat să ia inițiative și în care eforturi individuale trebuiau să remedieze această carență. Uneori nemulțumirea populației ducea numai la lupte de facțiuni și la dezbinări sterile. Cîteodată un cadiv sau, dimpotrivă, un șef de miliție populară lua conducerea și asigura apărarea orașului, ca în Siria secolului al XII-lea. În toate epocile, mediile urbane, în care plebea era uneori ațîțată de notabilii înșiși și îndeosebi de oamenii de religie, s-au arătat agitate din cauze care trebuie analizate evitînd orice generalizare pripită, dar fără a pierde din vedere problemele proprii unui oraș a cărui colorație religioasă constituia trăsătura lui dominantă.

Această trăsătură religioasă dominantă, care constituia în epoca clasică originalitatea unui oraș de credincioși, populat prin definiție de oameni liberi aparținînd aceleiași comunități, nu împiedica însă prezența în sînul lui a cîtorva elemente avînd un statut deosebit: sclavii, de o parte, și tributarii, de cealaltă parte.

Sclavii, foarte numeroși, erau în mare parte islamizați și, în orice caz, integrați mediului social. Ei nu par să fi jucat vreodată rolul de instigatori la tulburări. Dacă au existat în istoria islamică celebre și dîrze răscoale de sclavi, acestea s-au iscat totdeauna în ținuturile rurale, pe mari domenii unde muncea din greu o mîină de lucru brutalizată. În orașe, dimpotrivă, sclavii erau în serviciul suveranului, al mai-marilor și ai notabililor. În timp

ce bărbații erau folosiți ca slujitori, uneori de rang foarte înalt, cum am văzut în descrierea mediului palatelor califiene, sau ca soldați, căroră toate gradele armatei le erau apoi deschise, femeile erau întrebuințate ca bucătărese, doici, guvernante și mai ales ca muzicante, cântărețe sau dansatoare, fără a vorbi de nenumăratele concubine pe care le ținea în casa lui orice om avut și care puteau ajunge la situații invidiate. Bărbați și femei, proveneau din țări și din popoare variate: Bizanț, țări slave, Turkestan, Nubia; fiecare regiune avea, dacă se poate spune, specialitatea ei, și dacă soldații erau de preferință turci, doicile erau mai curînd nubiene, iar intenđenții greci.

Prezența acestor sclavi, și mai ales a acestor concubine, a contribuit în bună parte să altereze considerabil caracteristicile etnice ale cuceritorilor și chiar ale autohtonilor islamizați. Este suficient să ne amintim că aproape toți califii abbasizi au fost fii de sclave, pentru a înțelege în ce măsură populațiile s-au găsit contopite, în secolul al X-lea și în cel de-al XI-lea, în șinul Imperiului islamic. Dar dacă acești bărbați și femei de condiție servilă — dintre care unii obțineau dealtfel eliberarea lor — dădeau prin prezența lor vieții urbane un caracter ce nu trebuie uitat, ei n-au avut niciodată în ansamblu o conștiință de clasă care să-i facă a se grupa și să-i determine a se ridica împotriva stăpînilor lor.

Pe de altă parte, tributarii creștini, evrei și zoroastrieni, mai mult sau mai puțin numeroși în funcție de regiuni, luau parte la viața societății musulmane, constituind totuși comunități cu totul distincte, conduse de propriile lor legi și avînd reprezentanți oficiali pe lîngă autorități. Printre ei, creștinii au fost totdeauna administratori zeloși și loiali care ajungeau uneori la cele mai înalte demnități, după cum am văzut în paginile privind organizarea administrației centrale a imperiului, și se distingeau de asemenea ca medici. Dacă în mod periodic, de pildă sub al-Mutawakkil sau sub al-Muktadir, se luau măsuri pentru a-i îndepărta din posturile cheie, aceste măsuri rămîneau literă

moartă sau nu erau aplicate decît în mod temporar. Evreii în schimb erau, după cum am văzut, mai ales negustori, bancheri sau zarafi, dar practicau și meseriile de tăbăcari, boiangii și aurari. Aceste date n-au totuși decît o valoare relativă, și documente publicate recent au arătat că de fapt se întâlneau evrei și creștini în aproape toate profesiile.

Asupra repartizării acestor tributari în cuprinsul lumii islamice medievale, precizările lipsesc. Fără îndoială, geografii arabi dau în această privință unele indicații, cu totul lipsite însă de datele cantitative de care ar fi nevoie în primul rînd. Este de asemenea greu de știut în ce măsură aceste proporții au fost modificate între secolul al X-lea și cel de-al XIII-lea prin convertiri la Islam, cu toate că dispariția, atestată în acea epocă, a unui anumit număr de mănăstiri* irakiene ne poate face să credem într-o simțitoare scădere a numărului de creștini în această regiune.

Locului ocupat de tributarii în mediile urbane active îi corespundea rolul important pe care-l dețineau și sărbătorile lor în viața cotidiană a orașului islamic. Faptul, care ar putea să pară destul de curios dacă ne gîndim la compartimentarea confesională a cartierelor și a mediilor sociale, se explică prin nevoia simțită pe atunci de masele populare de a folosi toate prilejurile de petrecere și de a le transforma în manifestări folclorice, cu atît mai apreciate cu cît reveneau la date fixe ale anului solar și se combinau cu rituri sezoniere.

Desigur, anul rămînea ritmat de cele două sărbători musulmane canonice. Sărbătoarea Mică, celebrată cu bucurie, cuprindea distribuirea de daruri la săraci, și cei puternici erau datori, la această epocă a anului, să primească și să hrănească în palatul lor cel mai mare număr posibil de nevoiași. Cît despre Sărbătoarea Mare, celebrată mai cu seamă la Mecca, ea era totuși obiectul unor ceremonii în întreaga lume islamică și se prelungea prin serbările ce însoțeau în fiecare oraș întoarcerea pelerinilor, care înfruntaseră

atâtea primejdii și a căror sosire era totdeauna așteptată cu neliniște. La Bagdad, de exemplu, acești călători erau obligați să se oprească în suburbia Yasiriya pentru a permite populației să pregătească festivitățile; unii dintre ei erau cu acest prilej primiți în audiență de calif, care folosea prezența lor pentru a face anumite proclamații solemne. Mai târziu, în secolul al XV-lea, găsim la călătorul european Bertrandon de La Broquière o descriere plină de viață a scenelor al căror martor a fost la Damasc cu ocazia sosirii caravanei: „Frei mii de cămile, ne spune el, [...] folosiră aproape trei zile și două nopți ca să intre în Damasc și a fost un lucru de mare sărbătoare, după obicei. Căci Stăpînitorul și toți mai-marii orașului ieșiră întru întîmpinare din pricina Alcoranului ce-l purtau [...] pe o cămilă îmbrăcată într-un cearceaf de mătase [...] Și mergeau în fața acestui alai patru cîntăreți din lăută și o droaie de toboșari și fluerari ce făceau mare zgomot. Și erau înaintea zisei cămile mai bine de treizeci de oameni ce țineau în mîna, unii arbalete, alții hangere și unii mici tunuri cu care traseră de cîteva ori. Iar în urma zisei cămile venea opt oameni vîrstnici călărînd fiecare pe o cămilă ce alerga. Și după ei erau mînați caii lor împodobiți cu șei bogate, după obiceiul țării.“ Amintim că alte sărbători musulmane erau celebrate mai puțin solemn: acelea care comemorau episoade din viața Profetului, nașterea sa și Călătoria sa nocturnă, acelea de care erau atașați în mod special și iții, fără a număra multiplele adunări ce aveau loc la anumite date la mausoleele sfinților.

Dar musulmanii nu omiteau nici să participe la manifestările publice ce însoțeau sărbătorile tributurilor. Fie în Bagdadul abbasid, fie în capitala fatimidă Cairo, de pildă, sărbătoarea paștilor era celebrată de toată lumea din oraș. La curtea din Bagdad apăreau în duminica floriilor sclavi purtînd ramuri de palmieri și crengi de măsline. La Ierusalim, guvernatorul orașului asista la procesiunea ce se îndrepta spre biserica Învierii. La Bagdad, în ziua de Paști, creștini și musulmani

mergeau la mănăstirea Samalu situată lângă una din porțile orașului și se dedau unor dansuri pătimăse. La Crăciun, întreaga populație a Bagdadului aprindea focuri în timpul nopții, în vreme ce în Egipt, Boboteaza era considerată ca „noapte a imersiunii“, în cursul căreia o mulțime numeroasă se aduna la lumina torțelor pe ambele maluri ale Nilului pentru a mânca, a bea și a dansa în sunetul muzicii. La aceste sărbători specifice creștine, dar care erau de fapt un prilej de distracție foarte profane, se adăugau diferitele serbări ale „anului nou“, marcînd începutul anului solar anteislamic, care erau celebrate aproape pretutindeni. Vechea sărbătoare a anului nou copt, în cursul verii, sau a celui iranian, la echinocțiul de primăvară, dădeau loc unor serbări tradiționale, pe de o parte în Egipt, pe de altă parte în Irak și chiar în țări depărtate, ca Spania. Cu aceste prilejuri, datina cerea ca oamenii să se stropească cu apă. S-a întîmplat ca aceste sărbători, ce se transformau în manifestări de carnaval, să fie interzise, dar aceste interziceri erau în general de scurtă durată.

Însăși diversitatea acestor serbări, integrate unui spectacol al străzilor, a cărui pitorească varietate nu era mai puțin izbitoare, simbolizează de fapt eterogenitatea acestui oraș islamic clasic, în care se reflectau atîtea tendințe politice și religioase contrare și se făcea totodată simțită influența constantă a cercurilor aristocratice ale palatului. Dealtminteri, acest oraș concentra în el toate forțele vii ale civilizației epocii. Beduinii și oamenii de la țară trăiau, după cum am văzut, oarecum în afara societății, cu toate că cei dinții erau considerați ca depozitari ai limbii arabe pure și că ceilalți stăteau la originea bogăției economice a imperiului. La rîndul lui, anturajul suveranului era format în parte, începînd cu secolul al IX-lea, de străini puțin asimilați, din mijlocul cărora prințul însuși provenea uneori. Numai orașenii — învățați, negustori și lucrători, la care trebuie adăugați administratorii —, asigurau continuitatea Tradiției, îngrijindu-se atît de îndeplinirea îndatoririlor

și de respectarea depozitului doctrinal cât și de păstrarea modurilor de viață autentic musulmane. Desigur, au fost și mulți suverani, chiar nearabi, care s-au devotat apărării Islamului și promovării acestei civilizații pe care își luaseră sarcina s-o salvgardeze. Dar acțiunea lor a fost inegală, iar orașenii, care au fost totdeauna singurii abilitați să păstreze principiile și obiceiurile caracterizând viața urbană islamică, constituiau oricum principala justificare a acțiunii suveranilor și a armatelor lor.

CONCLUZII

La începutul acestei lucrări, am justificat hotărîrea noastră de a separa, în sînul unei civilizații islamice prea adesea considerată atemporală, o perioadă „clasică”, a cărei înflorire poate fi limitată la secolele care au văzut născîndu-se și dezvoltîndu-se prima cultură arabo-musulmană. Dar diversitatea de aspecte ale însăși acestei civilizații clasice ne-a apărut apoi în tot lungul tabloului pe care ne străduiam să-l zugrăvim. Chiar și în centrul unui Orient Apropiat examinat cu precădere față de focarele periferice mai diferențiate, Siria musulmană din epoca cruciadelor n-a fost asemănătoare cu Irakul abbasid, nici cu Egiptul fatimid, și cu atît mai puțin cu Siria umayyadă. Fiecare epocă a avut caracterul ei propriu, atît în realizările ei materiale cît și în faptele politice sau în eforturile de gîndire ale celor ce au participat la ele, și această originalitate s-a afirmat pînă și în vigoarea unor lupte ideologice constante. Atît e de adevărat că teoriile învățaților musulmani, juriști și teologi, departe de a fi fost elaborate într-o unitate monolitică de gîndire formală, s-au adaptat, dimpotrivă, totdeauna efectelor unei lente evoluții a condițiilor materiale și a reacțiilor individuale.

Dealtfel, aparentul paradox al unei societăți musulmane multiforme și totodată conduse de regulile stricte ale Islamului se rezolvă lesne dacă știm să recunoaștem facultatea de adaptare care a

caracterizat totdeauna gîndirea musulmană clasică și îndeosebi gîndirea ei juridică. Oamenii legii, care au fost întruchiparea vie a acesteia, n-au refuzat nicicînd să integreze unui cadru, prezentat totuși ca permanent, consecințele transformărilor care surveneau în lumea înconjurătoare. „Reevaluările“ ai căror apărători mai mult sau mai puțin conștienți ei se făceau astfel nu contraziceau întru nimic pentru ei respectul Legii revelate, interpretată potrivit acestei folosiri medii a inteligenței personale și a bunului-simț, folosite a cărei legitimitate ei o criticau rareori. Chiar și divergențele și conflictele care n-au încetat să survină între ei și care au marcat atît de profund vechea lume a Islamului n-au făcut decît să propună răspunsuri la variațiile cunoașterii conceptuale și ale nivelului de viață înregistrate pe atunci de societatea lor: gîndire și organizare primitive la început, apoi strălucirea intensă a perioadei de apogeu față de un Occident încă barbar, în sfîrșit alternări ale momentelor de eclipsă și de glorie, care s-au succedat nefiind nicidecum datorate Islamului ca atare.

Recunoașterea acestei situații n-are însă numai o valoare de metodă care să ajute la mai buna cunoaștere a unei civilizații medievale dispărute. Ea duce mai ales la revizuirea unor anumite judecăți formulate asupra acestei civilizații de către occidentali, care se împart prea adesea în simpli detractori sau admiratori. Detractori, unii nu sînt în adevăr decît dispreț pentru opere care se depărtează de spiritul greco-roman în literatură ca și în artă, care alături de erudiția religioasă și filologică nu rezervă decît o parte infimă muncii de imaginație, care poartă amprenta unei mentalități înclinînd lesne spre senzualitate și violență, spre exercițiul arbitrarului în dauna spiritului de metodă, spre un legalism, în sfîrșit, cu totul apt să dea naștere uneori unei atitudini de ipocrizie. Admiratori, dimpotrivă, alții rămîn de la început seduși de amploarea realizărilor tehnice și economice care au fost, în unele epoci, superioare celor ale Europei; le place să descopere în această

civilizație opera unor nomazi adaptați progresiv la viața sedentară, pentru a perpetua, în cadrul unor state puternice, tradițiile celor mai vechi imperii ale Orientului, să recunoască mai ales în ea efectele unor virtuți sociale și religioase care au fost deosebit de ridicate în slăvi și adesea efectiv practicate în țările Islamului. Reacțiile lor rămân rareori imparțiale, acceptând sau respingând Islamul în bloc, în funcție de „moștenirea” sa sau de posibilitățile sale de adaptare la formele vieții moderne, în funcție mai ales de diferențele ce opun civilizația sa formei de civilizație occidentale care merită cel mai mult să-i fie comparată, aceea a Occidentului medieval.

De fapt, raporturile existente între un mono-teism islamic și monoteismele creștin și evreiesc, întemeiate pe baze filosofice și științifice de aceeași origine, au permis să se întreprindă, în cadrul studiilor medieviste, studii de „teologie comparată” sau de „mistică comparată” a creștinismului și Islamului, să se observe în ambele cazuri constituirea unor medii sociale comparabile, în care cărturarilor se bucurau de un prestigiu deosebit, să se recunoască în sfârșit în lucrările traduse, de pildă, în Spania, începând din secolul al XII-lea, și destinate să joace acolo un rol de catalizatori, nu numai texte ale antichității păstrate în lumea musulmană, ci și studii noi printre care acele tratate de algebră, astronomie, optică, medicină și filosofie care avea să alimenteze renașterea intelectuală a Occidentului romanic. Aceste studii duc însă în general la constatarea unor opoziții izbitoare în ceea ce privește nu numai obiceiurile și instituțiile, ci și concepțiile intelectuale profunde și modurile de raționament: divergențe fundamentale asupra ideii însăși de Dumnezeu; utilizare în societatea musulmană clasică a unei limbi de structură semitică ce nu se pretează decît cu greu la unele articulări ale gândirii; căutare a subtilității formale mai degrabă decît a rigorii, în timp ce esești foloseau compoziția dezordonată a scrierilor lor pentru a-și disimula ideile directoare, iar învățații își apărau opțiunile religioase prin

aluzii ocolite mai curînd decît prin demonstrații directe; respect al expresiei verbale în operele literare și al unui ritualism accentuat în prescripțiile privind cultul; gust pentru retorică și prețiozitate în materie de poezie ca și în manifestările unei proze îmbogățite voit cu sentințe gnomice; căutare de compoziții abstracte, savante și reîncepute la nesfîrșit sau continuate prin repetarea aceluiași model în opere de artă lipsite de orice naturalism și de orice spontaneitate.

Dar judecățile aspre atrase după sine de asemenea comparații pot fi nuanțate printr-o mai bună percepere a realității vii a Islamului în cursul secolelor. Studiați mai îndeaproape, în propria lor evoluție istorică și înlăuntrul propriului lor univers, musulmanii din evul mediu, oricît de pătrunși au fost de superioritatea lor materială și doctrinală, oricît de impenetrabili, în aparență, la influențele venite din lumea „necredincioșilor“, apar totuși mai apropiați de contemporanii lor medievali. Neliniștiți și dezbinați, ei, care de asemenea căutaseră doar să realizeze, cu prețul unor dibuieli succesive, propriile lor aspirații religioase, intelectuale și artistice, sporindu-și totodată bunăstarea și impunînd pe cît posibil puterea lor vecinilor, n-au ajuns decît la echilibre provizorii, în pofida pretențiilor lor de a-și construi întreaga societate pe baza unei Revelații. Cu cît continuăm cercetările precise, cu atît se dezvăluie — deopotrivă de umană ca alta și, prin însuși acest fapt, aptă să îmbogățească, demnă deci de atenția istoricului ca și de aceea a filosofului — o civilizație care s-a voit cu certitudine triumfătoare, doctrinară și unică, care a datorat negreșit acestei conștiințe esențialul originalității ei, dar care a rămas totuși fragilă și perfectibilă în lenta continuitate a strădaniilor și a mutațiilor ei.

CUPRINS

III. ECONOMIA ȘI GRUPURILE SOCIALE . . . 5

Capitolul VII.

ȚINUTURILE ȘI RESURSELE IMPERIULUI . . .	6
— Perenitatea vechilor landsafturi	6
— Deșerturile în imperiu	8
— Imaginea clasică a beduinului	12
— Marile șesuri aluviale și oazele de platou .	16
18. Rețeaua de irigații și de instalații fixe în binterlandul bagdadian (637—1500) . . .	19
19—20. Ameliorarea, apoi decăderea progresivă a lucrărilor de irigație din Irak	20-21
21. Rețeaua de irigații de la Hirbat al-Mafdjar	22
22. Două oaze umayyade părăsite: Basiri și Kasr al-Hayr cel Apusean	24
— Viața țărănească veche și tehnica apei . .	25
23. Pământurile irigate ale Oazei Gūta . . .	27
24. Rețeaua hidraulică de la Kasr al Hayr cel Apusean	29
25. Reprezentarea schematică a unui kanat . .	32
26. Incintă întărită umayyadă: Kasr al-Hayr cel Răsăritean	33
— Punerea în valoare a pământurilor și locul grădinii în mentalitatea clasică	34
— Resursele naturale ale imperiului și artizanatul rural	40
— Industriile specializate (textile și covoare, lu- crarea fildeşului, pieții și metalului, artele focului și artele cărții)	46
— Activitățile de construcție	57
27. Planul caravanseranului Ribāt-i Şaraf din Horāsān	60

— Condițiile comerțului	62
— Marile drumuri comerciale	66
28. Planul Sultan Hanului	66-67
29. Planul a două caravanseraiuri de epocă mame- lucă din Alep	66-67
30. Marile drumuri comerciale din lumea musul- mană medievală	68-69
31. Legăturile maritime cu Extremul Orient în secolul al IX-lea, după izvoare literare	71
— Apărarea teritoriului	72

Capitolul VIII.

PALATUL SUVERANULUI ȘI MEDIUL SĂU	76
— Palatul abbasid și diferitele sale părți	77
— Multiplicitatea și fragilitatea reședințelor princiare	79
32. Centrele succesive ale Bagdadului	80
33. Poziția capitalei califiene Samarra	82-83
34. Planul palatului califian al lui al-Mu'asim de la Samarra, sau Djawsak Hākānū	88
35. Planul palatului califian Balkupārā de la Samarra	90
— Primele reședințe umayyade	94
36. Planul castelului umayyad Kasr al-Hayr cel Apusean	95
37. Planul castelului umayyad Mṣattā	97
38. Planul băii umayyade de la Kusayr Amrā	98
39. Marea sală de odihnă a băii umayyade de la Hirbat al-Mafdjar	99
40. Baia de aburi a băii umayyade de la Hirbat al-Mafdjar	100
41. Planul reședinței umayyade de la Hirbat al-Mafdjar	101
— Transformarea palatului abbasid în provincii	102
42. Poziția și planul unui oraș regal zirid din masivul muntos Hodna	104
43. Orașul regal umayyad Madīnat al-Zabrā	105
44. Reședința gaznavidă Laškari Bazar din Afga- nistan	106
45. Planul palatului gaznavid al lui Mas'ūd III de la Gazna	107
— Casa domestică a suveranului și funcția șam- belanului	107
— Marii demnitari	114
— Cereemonialul audiențelor și glorificarea suve- ranului	124
— Ieșirile prințului pentru obligațiile rituale	134
46. Planul orașului regal Mahdiya în secolul al X-lea	136
— Suveranul și războiul	137
— Ziua suveranului și distracțiile lui	140

ORAȘUL ȘI MEDIILE URBANE	14b
— Elementele constitutive și organele esențiale ale orașului în perioada clasică	152
47. Planul moscheii <i>umayyade</i> din Damasc	15b
48. Planul moscheii lui <i>Ibn Tulūn</i> din Vechiul Cairo	157
49. Planul reconstituit al mării moschei din <i>Kairuan</i>	158
50. Planul mării moschei din <i>Córdoba</i>	160- 161
51. Planul moscheii <i>abbaside</i> din <i>Nāyin</i>	162
52. Planul <i>madrasalei</i> funerare a lui <i>Ibn</i> <i>al-ʿAdim</i> din <i>Alep</i>	163
53. Planul spitalului lui <i>Argūn al-Kamīlī</i> din <i>Alep</i>	162- 163
54. Planul <i>madrasalei</i> cu două minarete din <i>Erzurum</i>	166
55. <i>Perspectiva izometrică</i> reconstituită a băii <i>al-Sultān</i> din <i>Damasc</i>	167
— Permanența tradițiilor anterioare	168
— Orașele-tabere și orașul <i>umayyad</i>	170
56. Planul orașului <i>umayyad</i> <i>ʿAndjar</i>	174
— Metropolele <i>abbaside</i> din Irak și marile orașe provinciale	175
— Orașul din epoca post-selgiucidă	179
57. <i>Intrarea monumentală fortificată</i> a cetății <i>Alepu</i>	180
58. Planul orașului <i>Alep</i> în secolul al XI-lea	181
— Mediul urban al oamenilor de religie	183
— Secretarii, negustorii și cetățenii avuți	196
— Savanții, literații și poeții	202
— Meseriași și dughenari	211
59. Complexul comercial din <i>Alep</i> la sfârșitul <i>Evului Mediu</i>	212- 213
— Salariile, nivelul de viață și agitațiile popu- lare	216
— Scavii și tributarii	220
— Sărbătorile și serbările publice	222
— Rolul mediilor urbane	224
CONCLUZII	226
— Lista ilustrațiilor	230

REDACTOR: VICTORIA JIQUIDI
TEHNOREDATOR: MIHAIL BOITOR

BUN DE TIPAR: 04.09.1975

APARUT 1975

COLI DE TIPAR 10,84

PLANȘE TIPAR INALT 30

C. Z. PENTRU BIBLIOTECILE MARI 7.03

C. Z. PENTRU BIBLIOTECILE MICI 7

TIRAJ: 12 000+20+90 EX. BROȘATE

INTREPRINDEREA POLIGRAFICA SIBIU
ȘOSEAUA ALBA IULIA NR. 40
REPUBLICA SOCIALISTA ROMANIA

civilizația islamului clasic

Cadrul economic și social care a condiționat evoluția acestei civilizații s-a transformat foarte simțitor de-a lungul veacurilor: pe de o parte, unui imperiu unitar i-au urmat regate sau principate de tendință feudală, pe de altă parte, populația s-a îmbogățit de câteva ori de pe urma invaziilor. Nu se poate deci vorbi decât de aspecte succesive ale civilizației islamice.